ДӘРІС КЕШЕНІ

Пәні: Әлеуметтік-саяси білім модулі (әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану, психология)
Пән коды: ASBM 2105
ББ атауы және шифры: 6B10115 «Медицина»
Оқу сағатының/кредиттің көлемі: 180 /6
Оқу курсы мен семестрі: 2/4
Дәріс көлемі: 12

Шымкент, 2025 жыл

Дәріс кешені «Әлеуметтік-саяси білім модулі (әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану, психология)» пәнінің жұмыс оқу бағдарламасына (силлабус) сәйкес әзірленген және кафедра мәжілісінде талқыланады

«Қазақстан тарихы және әлеуметтік- қоғамдық пәндер» кафедрасының меңгерушісі: Нуржанбаева Ж.О.
Хаттама № 1 Күні: 27.08 2025ж.

Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі: Аширов Ш.А.
Хаттама № 1 Күні: 27.08 2025ж.

«Әлеуметтік-саяси білім модулі (әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану, психология)»

Әлеуметтану

№1 дәріс

1. Тақырыбы. Әлеуметтік әлемді түсінудегі әлеуметтану. Әлеуметтану теорияларына кіріспе. Әлеуметтанулық зерттеулер.

2. Мақсаты: ғылым ретінде әлеуметтанудың нысаны мен пәнін, білім алушыларды әлеуметтанулық идеялардың тарихи қалыптасуы мен дамуымен,әлеуметтанулық зерттеудің әдістемесі мен классификациясымен таныстыру.

3. Дәрістің тезистері:

1. Әлеуметтануға кіріспе. Индивид және қоғам. Әлеуметтану ғылым ретінде.
2. Әлеуметтанулық теория. Макро және микро деңгейлер.
3. Жеке мектептер мен бағыттардың дамуы (О. Конт, Э.Дюркгейм, Г. Спенсер).
4. Ақпаратты жинау әдістері. Сапалық және сандық әдістер. Мәліметтерді талдау.

Қандай да бір ғылым болмасын,оның белгілі бір құрылымы болады. Бұл құрылым сол ғылымның қоғамда алдына қойған міндеті мен атқаратын қызметіне байланысты анықталады. Әлеуметтану ғылымы да осындай. Оның құрылымы екі үлкен жағдаймен түсіндіріледі:

Біріншіден, әлеуметтану әлеуметтік өмірді бейнелеу, түсіндіру, ұғындыру білімдерін қалыптастырып, әлеуметтік зерттеу теориясын, әдістемесін, әдісін, талдау тәсілін жасап, қоғамның даму мәселелерін шешеді. Әлеуметтік өмір туралы әр түрлі деңгейде теориялық қорытындылар жасалады.

Екіншіден, әлеуметтану қоғамдық және әлеуметтік құбылыстар мен үдерістерді өзгерту, қайта құру үшін оларға жоспарлы, әрі тиімді жолдар, құралдар арқылы ықпал етіп әлеуметтік мәселелерді талдап зерттейді. Бұл әлеуметтанудың қолданбалы саласын құрайды.

Сонымен, әлеуметтанудың теориялық және қолданбалы салаларының айырмашылығы олардың зерттейтін объектісі мен зерттеу әдісі арқылы емес, жалпы әлеуметтанудың алдына қойған мақсаты мен міндеті арқылы ғылыми немесе пракикалық мәселелерді шешуіне байланысты ажыратылады.

Теориялық немесе фундаменталды әлеуметтану барлық қоғамдық, гуманитарлық ғылымдардың ілгері дамуына жол ашады. Ол әлеметтік зерттеулер арқылы зерттелетін құбылыс пен үдерістер туралы білімнің онан әрі дамуын, жетілуін мақсат етеді. Қолданбалы зерттеулер арқылы теориялық негізгі мәселелерді нақтылап шешуге тырысады. Бұлардың негізінде бағалы, құнды кеңес, нұсқаулар, ұсыныстар, болжаулар жасалады.

Әлеуметтік білім – теория мен практиканың бірлігінде қалыптасады. Теориялық зерттеулер әлеуметтік болмысты, өмір жалпы және арнаулы бағыттардың деңгейінде түсіндіріп, оның дамуын және қандай қызмет атқаратынын анықтайды. Оның одан әрі даму заңдарының бағытын, көрінісін белгілеп отырады. Ал, эмпирикалық (яғни, практикалық, тәжірибелік) әлеуметтік зерттеулер- нақтылы құбылыстар мен процестер туралы жаңа мағлұмат, хабарлар статистикалық талдау, нақты әлеуметтік әдістерді (яғни, сауалнама, сұрыптау, бақылау, құжаттарды талдау, сараптау, үлгілеу, тестілеу, т.б.) қолдану арқылы іске асырылады. Ал, теориялық зерттеулер абстрактілі философиялық әдістерді (яғни, талдау мен синтез, логикалық пен тарихи, индукция және дедукция, абстрактіліден нақтылыққа шығу, т.б.) арқылы іске асырылады.

Теориялық білім жан-жақты, әмбебапты, ал эмпирикалық – ақиқатты, шындықты белгілеуші білім. Теориялық білім эмпирикалық білімнің негізінде сүйенеді, ал, эмпирикалық ғылым теориялық білімнен біршама басым болғанымен, ғылымның жоғары даму деңгейін көрсете алмайды. Ғылымның дамуы әр уақытта теориялық білім деңгейінің эмпирикалық білім деңгейінен басым болуын қажет етеді.

Теориялық және қолданбалы әлеуметтану нақтылы әлеуметтік зерттеулерге сүйене отырып, бір-біріне қарсы тұрмайды, олар әр уақытта бірлікте болып, бір-бірінің одан әрі дамуының әсер етеді.

Теориялық әлеуметтану – ол алуан түрлі теория мен тұжырымдардың жиынтығы. Бұлар қоғамның әлеуметтік дамуын тұжырымдап, оларға терең жан-жақты түсінік береді.

Бұрынғы КСРО-да әлеуметтануды тарихи материализммен шатастырып келді. Бұл дұрыс емес. Тарихи материализм - бұл әлеуметтік философия. Ол қоғамды тек абстрактылы түрде қарап, оны

нақтыламады. Ал, әлеуметтану нақтылы әдістермен қоғамды, оның дамуын жан-жақты зерттеп, ғылыми теорияны қалыптастырды. Адам өзінің даму өркениетінде әлеуметтік дамудың алуан түрлі теориясын ашып тұжырымдады. Мысалы, XX ғасырдың ортасында әлеуметтік стратификация (жіктелу), индустриялы қоғам, конвергенция, жалпы әлеуметтік теориялардың арнаулы түрлерін тұжырымдады. Әлеуметтанудың арнаулы теориялары әлеуметтанудың жеке қоғамдық және гуманитарлық ғылымдармен тығыз байланыс, қатынастарының негізінде пайда болды. Әлеуметтануда бұларды орта деңгейдегі теориялар деп атайды. Қазіргі уақытта мұндай арнаулы орта деңгейдегі теориялардың саны 100-ден астам. Бұл теориялардың негізін салушылар М.Вебер, Э.Дюркгейм, К.Маннгейм, Т.Парсонс. Әсіресе, американдық әлеуметтанушы Роберт Мертонның есімін ілтипатпен айтуға болады. Бұл орта деңгейдегі арнаулы теориялардың пайда болуының тағы бір басты себебі мынада: жалпы теориялақ әлеуметтану қоғамның жалпы заңдылықтарын зерттей отырып, оның кейбір жақтарының дамуына көңіл аудармауы мүмкін. Ал, әлеуметтану құрамында орта деңгейдегі теориялардың болуы қажет. Орта деңгейдегі теориялар, мысалы, отбасы, әлеуметтік топтар, жіктер, т.б. қоғамның біртұтас жүйесімен өзара байланыс, қатынастарын, даму заңдарын ашып, анықтайды. Қазіргі уақытта орта деңгей теориялары қоғам дамуының өзекті мәселелерін шешуде дұрыс, нақтылы жауап бере алады.

Сонымен, әлеуметтік білімнің құрылымы деп қоғамның әлеуметтік жүйесінің серпінді дамуы, іс-әрекет, қызмет жүргізілуі туралы әр түрлі жиналған фактілерді, ақпараттарды, хабар-мәліметтерді ғылыми дұрыс түсіндіруді және ғылыми ұғымдардың жиынтығының реттелуін, тәртіпке келтірілуін айтамыз. Әлеуметтік білімнің негізгі құрылымы, тұжырымы, қағида, бағыттары мыналар:

1. Қоғам біртұтас әлеуметтік жүйе. Бұл тұжырым, қағида өзінің зерттеу объектісінде қоғамдық қатынастар жүйесін, олардың мазмұнын зерттейді.

2. Қоғамның жеке салаларының дамуын, атқаратын қызметі туралы түсініктердің байланысын - экономикалық, саяси, рухани, т.б. салаларын, әрбір салада жеке тұлғаның немесе әлеуметтік топтардың қызметінің әлеуметтік қалыптасу мүмкіндігін зерттейді.

3. Қоғамның әлеуметтік құрылымы немесе жалпы әлеуметтік құрылым туралы білімді қалыптастыру үшін әлеуметтік топтардың экономикалық, әлеуметтік, саяси, рухани қатынастар жүйесінде алатын орны мен байланысы туралы білімдер болуы керек. Әлеуметтік топтар деп отырғанымыз – үлкен топтар, кішігірім топтар, кәсіби мамандандырылған топтар, демографиялық және этникалық топтар.

4. Саяси әлеуметтануға кіретін алуан түрлі ғылыми түсініктер, ой-пікірлер, теориялар. Бұған жататын зертеу объектілері:

а) әлеуметтік топтардың саяси қатынастар жүйесіндегі алатын орны;

ә) қоғам субъектілерінің әлеуметтік – саяси құқық және бостандықты, тәуелсіздікті алудың жолдары мен тәсілдері туралы;

б) қоғамның саяси жүйесінің құрылымы, қызметі және функциясы туралы;

5. Әлеуметтік институттардың (мемлекет, құқық, ғылым, мәдениет, отбасы, т.б.) қызметтері туралы ғылыми түсініктер мен қортындылар;

6. Қоғамның жеке салаларының және кішігірім жүйесінің қызметтері туралы теория. Оны мынандай объектілерді зерттеу арқылы түсінуге болады: өндірістік ұжымдар, ресми емес топтар мен ұйымдар, адамдар арасындағы кішігірім топтар, жеке тұлғалар, т.б. кіреді.

Әлеуметтік білімнің деңгейлері қоғамдағы құбылыстар мен процесттерді терең талдап, кең қортынды жасау арқылы анықталады. Жоғарыда көрсетілгендей әлеуметтік үш негізгі деңгейі бар:

а) жалпы әлеуметтану теориясы;

ә) эмпирикалық (тәжірибелік) әлеуметтану;

б) орта деңгей теориялар.

Осыларға сәйкес әлеуметтік зерттеулерді теориялық және эмпирикалық зерттеулер деп екіге бөледі.

«Социология» терминін француз философы, позитивизм философиясының негізін салушылардың бірі Огюст Конт (1798-1857) енгізді. Оның басты шығармасы – «Позитивті философия курсы» – 1830-1842 ж. жарық көрді. Орыс тілінде 1899-1900 жж. «Курс положительной философии» деген атпен аталды. (Латын тілінен аударғанда «позитивизм» деген сөз «дұрыс», «жағымды» деген ұғымдарды білдіреді). Социологияны Конт бастапқыда «әлеуметтік физика» деп атады. Ол жеке тұлға мен қоғамды

зерттейді. Қоғамда тәртіп болу үшін, жеке тұлға мен қоғам туралы барлық білімді дұрыс түзілген жүйеге келтіру қажет. Білімде тәртіп болмай, қоғамда да тәртіп болмайды деп тұжырымдады ол. Социология әлеуметтік статика мен әлеуметтік динамикаға бөлінеді.

Әлеуметтік статика әлеуметтік жүйелердің өмір сүру жағдайлары мен жұмыс істеу заңдылықтарын тексереді. Әлеуметтік динамика әлеуметтік жүйелердің дамуы мен өзгеру заңдарын зерттейді. Қоғам дегеніміз – тірі организм. Оның өмірінде отбасы, мемлекет және дін маңызды рөл атқарады. Отбасы қоғамның негізі болып табылады, ол эгоист (өзімшіл) адамды қайта тәрбиелеуге тиіс. Мемлекет тәртіп үшін қажет, ал дін тәртіптің рухани негізін құрайды. Ол позитивті дінді жақтайды, құдайдың орнына адамзатты қояды. Қоғамды ғылыми тұрғыдан зерттеп, ғылыми тұрғыдан басқару қажет. Социология – бақылауға негізделетін ерекше ғылым деп түсіндірді Конт.

Герберт Спенсер (1820-1903) ағылшын ойшылы, Конттың ілімін алға апарушы. Қоғам – тірі организм. Ондағы сауда – қан айналымы, өнеркәсіп пен егіншілік – қорек, азық, ал көлік – қан тамырлары, т.б. деді ол. Спенсер мен Конт революцияның орнына эволюцияны ғана (бірте-бірте даму) ұсынады. Спенсер социологияның: «жүйелі тәсіл», «әлеуметтік жүйе», «әлеуметтік құрылым», «әлеуметтік функция» (қызмет), «әлеуметтік институт», «әлеуметтік контроль» (тексеру) – секілді ұғымдарын жете зерттеді. Ол социологиядағы структуралық-функциялық (құрылымдық-функциялық) тәсілдің негізін салды.

Маркстік социологияны Карл Маркс (1818-1883) пен Фридрих Энгельс (1820-1895) дамытты. Олар қоғамды әлеуметтік жүйе ретінде танып, білудің бірден-бір ғылыми ілімін жасай берді, қоғамдық формация ұғымын тұжырымдады. Қоғамдық материалдық-экономикалық негізін терең зерттеді. Сол сияқты капиталистік өндірісті қоғамның негізі ретінде зерттеді. Олар қоғамды даму үстіндегі табиғи-тарихи процесс ретінде қарастырды, таптар туралы, қоғамдағы әлеуметтік тартыс, конфликт туралы ілімді жасады. Марксизмнің қазіргі дағдарысы КСРО-да оның догмаға айналу себебімен байланысты тұрды.

Эмиль Дюркгейм (1858-1917), француз социологиялық мектебінің негізін салушы, социология пәні мен оның әдістеріне көп көңіл бөлген. Оның көзқарастарын «социологизм» деп атайды. Мұның себебі оның әлеуметтік нәрсенің өзіне тән белгісіне, ерекшелігіне көп көңіл бөлумен және социология пәнінің ерекшелігін көрсетумен байланысты. Социология пәні – бұл индивидтен бөлек өмір сүретін және оған қатысты ықтиярсыз күшке ие әлеуметтік фактілер. Ол: «Әлеуметтік фактілерді заттар секілді қарастыру керек», – деген. Дінге де көп көңіл бөлген, ал идеология ретінде жұмылып, бірлесуі үшін қажет, сол секілді қоғамның дамуын ынталандыру үшін керек. Өзін-өзі өлтірудің себептерін де зерттеді. Социологияның әр алуан бөлімдерін, нақты әдістері мен ережелерін, оның орындау тәртібін жете зерттеп, тексерді.

Макс Вебер (1864-1920), неміс социологы, экономист, тарихшы. Капитализм – оның айтуынша, неғұрлым ұйымдасқан шаруашылық. Шаруашылық өмірдің, материалдық және идеологиялық мүдденің дінменен байланысын ортаға қояды. Еуропалық капитализм алдыңғы қатарлы болып табылады, себебі ол еңбексүйгіштікке, адалдыққа, үнемшілдікке тәрбиелейтін протестантизм дінімен байланысты.

Италия социологтары Вильфредо Парето (1848-1923) мен Гаэтано Моска (1858-1941) – элита теориясының негізін салушылар. («Элита» «үздік», «жақсы», «іріктелген» дегенді білдіреді). Элита теориясы бойынша, қоғамды парасатты, ерекше артықшылығы бар топ басқарады.

Ресейде Н.Я.Данилевский (1822-1885), Л.И.Мечников (1838-1888), П.Л.Лавров (1823-1900), Н.К.Михайловский (1842-1904), Н.И.Кареев (1850-1931), Г.В.Плеханов (1856-1918), В.И.Ленин (Ульянов) (1870-1924), П.Сорокин (1889-1968), 1922 ж. шет елге кеткен, т.б. белгілі социологтар болған.

4. Қазіргі социологиялық ой. «Қазіргі» деп кейде бүкіл XX ғасырдың социологиясын атайды, бірақ көбінесе XX ғасырдың барлығы емес, одан азырақ уақыт алынады және XXI ғасырдағы, яғни осы кездегі ойлар сөз болады. Әр түрлі социологиялық мектептер, бағыттар, эмпиризмдік социология пайда болды. Социологиялық мектеп дегеніміз – өздерінің дәстүрлері, ережелері негізінде жұмыс жасайтын социологтардың белгілі тобы. Мысалы, Чикаго университеті жанындағы эмпиризмдік социологияның Чикаго мектебі, франциядағы Дюркгейм мектебі, т.б. Социологиядағы бағытпен мектеп өздерінің бір ғана немесе жақын проблеманы зерттеуімен ажыратылады. Мысалы, гуманитарлық бағыт, т.б.

Эмпиризмдік социология біздің ғасырымыздың 20-40 жж. қанат жаяды. Оның отаны – АҚШ. Ол тез қарқынмен дамыған индустрияның қажеттіліктерімен байланысты болды. Оның басы У.Томас пен

Ф.Знанецкийдің 1918-1920 жж. «Европа мен Американдағы поляк шаруасы» атты кітабының жарық көруі еді. Ең алдымен, жеке құжаттарды талдау негізінде (хаттар, күнделіктер, өмірбаяндар, т.б.) олар иммигранттардың жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделуінің әрқилы проблемаларын зерттеді. КСРО-да эмпиризмдік социологияға Сталин кезеңінде, шамамен 1930-1960 жж. тыйым салынды. Белгілі ғалымдар: А.Здравомыслов, Ю.Левада, И.Кон, В.Рожин, Г.Осипов, А.Храчев, В.Ядов т.б.

Структуралық-функциялдық анализ (құрылымдық-функциялық талдау). Эмпиризмдік социологияның қызу дамуы теорияда қорытындылау үшін қажеттілікті туғызды. 1950-1960 жж. структуралық-функциялық талдау қалыптасты. Т.Парсонс, Роберт Мертон – структуралық-функциялық талдаудың атағы шыққан өкілдері. Бұл теорияда қоғамды, оның құбылыстары мен процестерін әлеуметтік жүйе ретінде қарастырды. Ол жүйелердің өзіндік құрылымы мен соған сәйкес құрылымдық элементтердің өзара әрекет ету механизмі бар және олардың әрқайсысы аталған жүйеде өзіндік рөл атқарады. 80-жылдарда неофункционализм пайда болды.

Белгілі әлеуметтанушы Питирим Сорокин (1889-1968жж.) 1922-ші жылға дейін Ресейде тұрып, кейін Батыс Еуропа елдеріне эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. АҚШ-та қызмет ете жүріп, эмпирикалық әлеуметтанудың зерттеу тақырыптары үлкен әлеуметтік мәселелерді қамти алмағанын байқап, оны өткір сынға алды. Ол әлеуметтік стратификация, яғни қоғамда топқа, жікке бөліну және әлеуметтік мобильдік (қозғалу, ауысу) мәселелеріне эмпирикалық зерттеу жүргізе отырып, бұларды әлеуметтік ірі мәселелермен, мысалы, қоғамның әлеуметтік құрылымымен тығыз байланыстырды. Одан әрі ол қоғамның жалпы өзгерісін, қозғалысын осы алуан түрлі қоғамды құратын элементтердің атқаратын қызметімен байланыстырып түсіндіруге тырысты. Осындай элементтердің бірі ретінде Сорокин әлеуметтік институттарды алды. Осыған орай ол әлеуметтік институттардың, оның негізгі түрлері: мектептің, бюрократияның, әскердің, мамандырылған ұйымдардың, шіркеудің, т.б. әлеуметтік мобильдікке қандай әсерлері бар екенін зерттеді. П.А. Сорокин әлеуметтанудың ірі тұжырымдамасын жасап, дүние жүзіндегі өзгерістердің болашағын түсіндірді. Оның бұл жөнінде екі тұжырымдамасы болды. Олардың біріншісі, әлеуметтік-мәдени динамика, екіншісі – қоғамның тұтастық (яғни, біріктіруші - И.А.) түрпаты. Бірінші тұжырымдамасына қандай да бір тарихи өзгеріс болмасын, оны мәдени типтердің дамуы ретінде қарады. Ал, мұндағы әрбір мәдени тип бір бүтін ерекше құбылыс ретінде көрінеді. П. Сорокиннің пікірінше, осындай негізгі топтардың үш түрі болады. Олар: сезімдік, ақыл-парасаттылық (рациональный), идеалистік. Біріншісінде нақты дүниені тікелей сезімдер арқылы қабылдау, екіншісінде ақыл – парасатқа, ақылға жеңдіру арқылы, үшіншісінде – интуицияның (яғни, жорам-алдап сезінудің) басым болуы арқылы іске асырылады. Осылай мәдени типтің әрқайсысы дамып отырады және олар қоғамның ілгері дамуының әрбір кезеңіне тән.

П.Сорокиннің әлеуметтік мәдени тұжырымдамасы қоғамдағы әлеуметтік өзгерістердің пайда болатын көзін және қозғаушы күштерін анықтайды. Одан әрі олардың диалектикасын анықтау әрекеті, талабы болады. П. Сорокин өзінің болашаққа көзқарасын тұжырымдады. 60-жылдары оның бұл тұжырымдамасы конвергенция тұжырымдамасының негізгі құрамында болды, өйткені П. Сорокиннің бұл тұжырымдамасы қоғамның алуан түрлі ұйымдары мен жүйелерінің арасындағы байланыс-қатынастарды және адамзат қоғамының талап-тілегіне оларды пайдалануды нақты түрде көрсетті. Олардың ішінде меншік түрлері мен саяси құрылымдағы плюрализміндегі еңбекті және экономикалық тәртіпті ынталандыру, басқа елдермен қарым-қатынастардың, әдіс-тәсілдерін жоспарлау және т.б. болады. П. Сорокин жалпы адамзат қоғамы қиын-қыстау жағдайды басынан өткізіп, өзгеріп отырса да, ол әр уақытта бірігу бағытына қарай дамитындығын атап көрсетті.

4. Ақпаратты жинау әдістері. Сапалық және сандық әдістер. Мәліметтерді талдау.

Социологиялық зерттеудің маңызды кезеңдерінің бірі - сұрау барысында алынған эмпирикалық ақпаратты өңдеу қарастырылады. Мысал ретінде “SPSS” статистикалық мәліметтер жинаудың, талдаудың көпфункционалды кешені сипатталады. Қабылданған халықаралық талаптарға сәйкес социологиялық зерттеудің мәліметтері SPSS бағдарламасының форматында өңделіп, көрсетілуі тиіс.

Бағдарламамен танысу

SPSS 10.0.5. for Windows - статистикалық өңдеудің барлық спектрін жасауға мүмкіндік беретін кәсіби кешенді бағдарлама. Қолда бар графикалық формада статистикалық зерттеудің нәтижелерін нүктелі және домалақ диаграммалар мен мәліметті көрсетудің басқа түрлері арқылы көрсетеді.

SPSS-те қарапайым интерфейспен қатар, Windows үшін мыналар бар:

Мәліметтер редакторы. Мәліметтерді анықтау, енгізу, шығару, редакциялау және көрсету үшін сырт көзбен қарағанда электрондық кестеге ұқсас икемді жүйе.

Қорытынды навигаторы көрсету үшін шығару элементтерін іріктеп ашуға және жабуға мүмкіндік беріп, нәтижелерді көруді жеңілдетеді, нәтижелерді шығару ретін өзгертеді және SPSS-тегі көрсетіп жариялауға дайын кестелер мен графиктерді басқа қосымшаларға көшіруге мүмкіндік береді.

Графиктер. Секторлық, бағаналық диаграммалар, гистограммалар, үш өлшемді графиктер құруға жоғары қабілеттілік, сондай-ақ басқа да графикалық мүмкіндіктер.

SPSS-те терезелердің 7 түрі бар:

1. **Мәліметтер редакторы (Data Editor).** Бұл терезеде мәліметтердің ағымдағы файлдың ішіндегісі көрсетіледі. Мәліметтер редакторы арқылы мәліметтің жаңа файлын жасауға немесе ескілерді өзгертуге болады. Бұл терезе SPSS-ті іске қосқан кезде автоматты түрде ашылады.

2.**Қорытынды навигаторы(Output Navigator).** Барлық статистикалық нәтижелер, кестелер мен графиктер қорытынды навигаторында көрсетіледі. Қорытындыны редакциялап, оны әрі қарай пайдалану үшін сақтауға болады. Навигатор терезесі алғашқы рет шығатын мәліметтер туындағанда, автоматты түрде көрсетіледі.

3. **Мобильдік кестелер редакторы (Pivot Table Editor).** Бұл терезеде мобильдік кестелер түрінде нәтижелер шығарылады. Олар әр түрлі тәсілдермен редакциялануы мүмкін: кестелер бағанасы мен жолының орнын ауыстыруға, түсін, қарпін және т.б. өзгертуге болады.

4. **Диаграммалар редакторы(Chart Editor).** Диаграммаларды шығару және редакциялау.

5. **Мәтіндік шығару редакторы (Text Output Editor).** Мәтіндік ақпарат шығару және редакциялау.

6. **Синтаксис редакторы (команда тілінің) (Syntax Editor).** Меню арқылы қолға жетпейтін SPSS-тің ерекше мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін пайдаланылады.

7. Скриптер редакторы(Script Editor). Скриптік автоматтандыру SPSS-тегі көптеген міндеттердің орындалуын автоматтандыруға мүмкіндік береді. Қазіргі кезде бұдан басқа да жетілдірілген бағдарламалар бар. Цифрлық жүйеге өтуде оның пайдасы жетерлік.

Меню

SPSS-тің көмегімен міндеттерді шешу меню тарауын таңдаудан басталады. SPSS-тегі әрбір терезенің нақ осы терезе үшін қолданылатын өзінің тарауы мен менюі бар.

Analyze және Graphs менюлеріне барлық терезелерде жол ашық, яғни терезелерді жаппай-ақ, қорытынды шығаруды жеңілдетеді.

File (Файл). Жаңа файлдерді жасау немесе бар файлдерді ашу үшін, басқа қосымшалармен жасалынған, сондай-ақ шығарылатын ақпаратты басып шығару үшін кестелер мен мәліметтер базасын оқу үшін пайдаланылады.

Edit (Түзету). Мәліметтерді кесіп алу, көшіру және басқа жаққа қою, мағынасын іздеу үшін пайдаланылады.

View (Түр). Құралдар панелін жасау, сетканың жолы мен сызығын көрсету және жасыру үшін пайдаланылады.

Data (Мәліметтер). Файлдерді біріктіру, бақылауларды жинақтау (транспонирование), талдау үшін көптеген бақылауларды жасау сияқты мәліметтердің жалпы өзгерісін жүзеге асыру үшін пайдаланылады.

Transform (Қайта құру). Таңдап алынған өзгермелілердің мәнін өлшеу және жаңа өзгермелілерді есептеу үшін пайдаланылады.

Analyze (Талдау). Әр түрлі статистикалық рәсімдерді таңдау және өткізу үшін пайдаланылады (мысалы, корреляция, сызықтық регрессия немесе кестелердің ілесуін есептеу).

Graphs (Диаграммалар). Әр түрлі диаграммалар мен графиктер жасау үшін пайдаланылады.

Utilities (Қызмет көрсету). Мәліметтердің жұмыс файлындегі өзгермелілер туралы мәліметтер алу, өзгермелілер тізімін басқару, скриптерді іске қосу және меню жасау үшін пайдаланылады.

Window (Терезе). Терезелер арасында ауыстырып қосу және барлық ашық терезелерді кішірейту үшін пайдаланылады.

Help (Анықтама). Көптеген мүмкіндіктер бойынша жүйеден мәлімет алу үшін еркін кіруге және SPSS-тің Internet-пен байланысу үшін пайдаланылады.

4. Иллюстриялық материал: презентация

https://docs.google.com/presentation/d/1bwr5mpM1AqHskN6ult4wfnvUh71C83kp/edit#slide=id.p1https://media.skma.edu.kz/video/ppppppppppp

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі:1,2,3,4,5

Қосымша:7,8,9,10

Электронды оқулықтар: 1,2,3,4,5,6

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. Әлеуметтану қоғамдық ғылым ретінде нені зерттейді ?
2. Әлеуметтік ғылымдар жүйесіндегі әлеуметтанудың орнын анықтаңыз.
3. Әлеуметтанудың құрылымы қандай?
4. Қазіргі құрылымдық функционализм теориясы қандай жағдайларға негізделеді?
5. XX ғ. әлеуметтанудың дамуында американдық эмпирикалық әлеуметтанудың қандай мағынасы бар?
6. Қазіргі батыс әлеуметтануда қандай ағымдар, мектептер және бағыттар бар?

Әлеуметтану

№2 дәріс

1. Тақырыбы. Әлеуметтік құрылым және қоғамның стратификациясы. Әлеуметтену және бірегейлік. Отбасы және қазіргі заман. Девиация, қылмыскерлік және әлеуметтік бақылау.

2. Мақсаты: білім алушылардың қоғамның әлеуметтік құрылымы мен стратификациясын, әлеуметтену және бірегейлік түсініктерін және отбасы типологиясы мен әлеуметтік қызметтерін ұғынуы.

3. Дәрістің тезистері:

1. Қоғам, теңдік және теңсіздік. Ашық және жабық қоғам.Стратификация әр түрлі топтар арасындағы құрылымданған теңсіздік ретінде.
2. Әлеуметтену және бірегейлік теориялары (Т.Парсонс, Г.Х.Мид).
3. Отбасы кроссмәдени және тарихи перспективада. Отбасы типологиясы.
4. Отбасы мен отбасылық қарым-қатынастарды салыстырмалы зерттеу.

Қоғам әлеуметтік жүйе ретінде. Қоғам дегеніміз – адамдардың жиынтығы, олардың бірігуі (бірлестігі), бір-біріне қарым-қатынасы. Белгілі социолог П.Сорокин атап көрсеткендей, қоғам деген – ол бір адам емес, ең кемінде бір-бірімен байланысты екі адам. К.Маркс «Қоғам дегеніміз – адамдардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі деп есептеді. Қоғамды бар деп тану үшін адамдардың бірігуіне мынадай жағдайлар қажет:

1) Адамдар өмір сүруі үшін тұрғылықты жер территориясының ортақтығы. Әдетте ол мемлекет территориясымен сәйкес келеді.
2) Қауымдастықтың бүтіндігі мен тұрақтылығы.
3) Өздігінен ұдайы өндіру, өзін-өзі қамтамасыз ету және өзін-өзі басқару.
4) Халықтың дамуына қажетті белгілі бір мәдени деңгейдің болуы.

Қоғамның анықтамасы: ол өз қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында өзара байланысты және өзара әрекет ететін тарихи қалыптасқан формалар арқылы біріккен, тұрақтылығымен, бүтіндігімен, өздігінен ұдайы өндірілетіндігімен өзін-өзі реттеуімен, қажетті мәдениет деңгейіне жеткен жетістігімен ерекшеленіп, сипатталатын адамдардың жиынтығы.

Кейбір ұғымдарды салыстырайық. «Ел» – бұл көбінесе географиялық ұғым.«Мемлекет» – саяси ұғым, ал «қоғам» – социологиялық ұғым. Социология кез-келген көлемдегі әлеуметтік топтарды зерттейді деу дұрысырақ болар еді, ал қоғам дегеніміз – өте үлкен әлеуметтік топ.

Қоғамның негізінде не жатыр? Бұл сұраққа социологтар түрліше жауап береді. К.Маркс қоғамның негізі материалдық өндіріс деп есептеді. Э.Дюркгейм қоғамның негізін ұжымдық санада, сезімде және сенім-нанымда көрді. М.Вебер – адамдардың бір-біріне бағытталған әрекеттерінде деп түсіндіреді.

Барлық түсіндірмелерде қоғам біртұтас құрылым, бүтін жүйе ретінде қарастырылады. Бұл қоғамды зерттеп білу үшін жүйелі амал-тәсіл деп аталады (системный метод). («Система» сөзі грек тілінен аударғанда «бүтін» дегенді білдіреді). Жүйе – өзара байланысты және бүтіндік, біртұтастық құрайтын барлық элеметтердің бірлігі. Жүйе- элементтерден тұрады. Әлеуметтік жүйе дегеніміз – негізгі элементі адамдар, олардың қарым-қатынастары мен байланыстары болып табылатын біртұтас құрылым.

Әлеуметтік әрекеттер мен байланыстар. Адамдық қимыл-әрекеттер тек басқа адамдардың әрекеттерімен байланысты болғанда және саналы түрде, жете ұғынған жағдайда ғана әлеуметтік әрекеттер ретінде қарастырылады. Адамдар мен олардың топтарының тәуелділігі және сиысушылығын білдіретін әлеуметтік байланыстар деп атайды. Әлеуметтік байланыстың элементтері: субьект, байланыс пәні, байланыстың жүзеге асуы және оны реттеу механизмі. Әлеуметтік байланыстар адамдар субьект ретінде әрекет етіп және өмір сүретін әлеуметтік жағдайларда жүріп жатады.

Әлеуметтік өзара әрекет ету. Бұл – адамдардың бір-біріне әсерін, ықпал етуін сынап көретін және әрекет ететін процесі. Өзара әрекет ету жаңа әлеуметтік қатынастардың қалыптасуына алып келеді. Әлеуметтік қатынастар дегеніміз – бұл жеке тұлғалар (адамдар) мен әлеуметтік топтар арасындағы біршама тұрақты және дербес тәуелсіз байланыстар. Мысалы, тап аралық, ұлтаралық және басқа топ аралық қатынастар. Әлеуметтік қатынастар өте көп.

Әлеуметтік өзара әрекетті көптеген түрлерге бөлуге болады. П.Сорокин өзара әрекетті алты түрге бөледі:

1) өзара әрекет ету субьектісінің санына қарай (екі адам, бір және көп адам, көп және көп адам);
2) айырмашылығына байланысты (біржақты, екі жақты, келісімді, жаулық, т.б.);
3) өзінің ұзақтығына байланысты (ұзақ мерзімді, қысқа мерзімді);
4) ұйымдасуына қарай (ұйымдасқан: мемлекет, партия, отбасы) және ұйымдаспаған (тобыр);
5) саналы және санасыз;
6) интеллектуалдылығына қарай (идеялық), сезімдік (эмоциональды) және жігерлі (ерікті).

1. **Әлеуметтену және бірегейлік теориялары (Т.Парсонс, Г.Х.Мид).**

Социологияда әлеуметтену мен бірегейліктің үдерістерін түсіндіретін екі теория бар. Бұл құрылымдық функционализммен ұсынылған рөлдік теория (Толкотт Парсонс) және символдық интеракционизм (Джордж Герберт Мид). Олардың әрқайсысын толығырақ қарастырайық.

Рөлдік теорияға сәйкес қоғам - бұл қоғамның тұрақтылығын тұтас ретінде қолдауға жұмыс істейтін түрлі функционалдық бөліктердің күрделі жүйесі. Әлеуметтік институттар әлеуметтендіру барысында қоғам мүшелері үшін рөлдерді анықтайды. Әлеуметтік рөлдер қоғамға табысты жұмыс істеуге мүмкіндік беретін өз мақсаттарына ие. Шын мәнінде, қоғам индивидтерді мәжбүрлеудің сыртқы және ішкі құралдарын пайдалана отырып, әлеуметтік рөлдерді ұстануға мәжбүрлейді. Сыртқы құралдарға сыйақы немесе жаза, ал ішкі құралға – мораль жатады.

Рөлдік тұжырымдама тұлғаны әлеуметтік рөлдердің жиынтығы ретінде қарастырады.Ол ХХғ.30-шы жылдары американдықпсихологиясында(оның негізін қалаушы **Дж.Г.Мид)** пайда болды және әлеуметтанудың әртүрлі бағыттарында, әсіресе негізін қалаушы Т. Парсонс болған құрылымдық-функционалдық талдауда одан әрі дамуды алды.

Тұлғаның рөлдік концепциялары тұлға-бұл қоғамда жеке адамға тән көптеген әлеуметтік рөлдерден тұратын функция идеясына негізделген. ***Әлеуметтік рөл***-қоғамдық қатынастар жүйесіндегі тұлғаның әлеуметтік ұстанымымен берілген мінез-құлық моделі.Әлеуметтік рөлдің құрамдас элементтері: 1) ***рөлдік күту*** – қандай да бір рөлден күтетін нәрсе; 2) ***рөлдік мінез- құлық***-адам өз рөлінің шеңберінде нақты орындайтын нәрсе.

Өзіне қандай да бір рөлді ала отырып, адам оған байланысты міндеттер мен құқықтарды анық түсінеді, іс-әрекеттердің схемасы мен реттілігін шамамен біледі және айналасындағылардың күткендеріне сәйкес өзінің мінез-құлқын қалыптастырады. Бұл ретте қоғам бәрі"қалай қажет" болғанын қадағалайды. Ол үшін адамның рөлдік мінез-құлқын әлеуметтік бақылаудың тұтас жүйесі бар. Ол қоғамдық пікірді және құқық қорғау органдарын қамтиды, тиісті санкциялар қолданады: кемсітуден бастап жағымсыз немесе бейтарап мінез-құлықтың күшпен жолын кесуге дейін.

Әлеуметтік жүйе үшін маңызы бар және қоғамдық жүктемеге ие рөлдерден басқа, адамдардың жеке қатынастары жүйесіндегі рөлдер де бар. Олар әртүрлі топтарда әртүрлі және тіпті қарама-қарсы болуы мүмкін: дос, жау, сенімді тұлға, құрметті адам. Осыған байланысты адам өзінің мінез-құлқында оған қойылатын үміттердің алуан түрлілігін ескеруге және бірден бірнеше топқа бағдарлауға мәжбүр.

Бір адам бір-бірімен келіспейтін көптеген рөлдерді орындайды. Бұл адам орындайтын функциялар арасында туындаған қайшылықтарға байланысты рөлдік жанжалдың туындауына әкелуі мүмкін. Мысалы, әйелдің кәсіби және отбасылық рөлі арасындағы жанжал. Жоғары кәсіби мәртебе отбасында өзінің функцияларын орындауға теріс әсер етеді. Бұл отбасы мүшелерінің наразылығын тудырады, оның бұзылуына әкелуі мүмкін.

Рөлдер объективті, олардың қоғамдық маңызы тұрғысынанжәне жеке тұлғаның санасына сынай отырып, субъективті түрде түсінілуі мүмкін. Т. Парсонсқа сәйкес, мұнда мінез-құлық нормасы жеке уәждер емес, қандай да бір рөлге қатысты әлеуметтік қажеттіліктер болуы тиіс. Мысалы,қазіргі заманғы әйелдің жеке қондырғыларында оның әйел мен ана ретіндегі рөлі өте үлкен мәнге ие болмауы мүмкін,бірақ қоғам алдында бұл рөл ол үшін басты болуы тиіс. Сондықтан мұндай рөлдік нормативтерден кету ауытқулар, аномалияболып табылады. Осыған байланысты тұлғаның рөлдік мінез-құлық ережелерін терең меңгеруі оның қоғамда болуын жеңілдетеді, сенімді көңіл-күй үшін негіз болады, қоғамдағы жанжал деңгейін төмендетеді.

Әлеуметтік рөлдер олардың қоғамның қалыпты жұмыс істеуі үшін маңыздылығы бойынша ерекшеленеді. Бұл әлеуметтік құрылымдағы белгілі бір топтың орнымен, оның әлеуметтік маңыздылығымен байланысты. Қоғамдық қатынастар жүйесіндегі әлеуметтік топ жағдайының интегративті көрсеткіші әлеуметтік мәртебе болып табылады. Кез келген қоғамда, қоғамдық өмірдің кез келген саласында әлеуметтік теңсіздікті анықтайтын рөлдер мен мәртебелер пирамидасы қалыптасады.

Символдық интеракционизм тек қана қажеттілікті анықтауға ғана емес, сонымен қатар индивидтің әлеуметтенуінің механизмін түсіндіруге, яғни олардың әлеуметтік нормаларды меңгеруге талпыныс болып табылады. Осы теорияға сәйкес әлеуметтік өзара әрекеттесудің маңызды аспектісі вербалды және вербалды емес символдармен (сөздер, мимика, ым) алмасу болып табылады. Мұндай алмасу барысында адамдар басқа адамдарға әсер ету әсерін елестете алады. Адамдар, басқа адамдардың реакциясын болжап біліп, яғни олардың әлеуметтік рөлдерін өз мойнына алып, өздерімен өздері сөйлеседі. Олармен өзара іс-қимыл барысында басқа адамдардың реакциясын болжап біліп, біз өз мінез-құлқымызды саналы түрде қадағалауға мүмкіндік аламыз. Басқа адамдардың реакциясын болжаудың нәтижесінде адамда өзіндік әлеуметтік немесе «айналық Мен» (Ч.Кули терминологиясында) қалыптасады. Өзіне басқа адамдардың көзімен қарау және екіге бөліну қабілеті адамның ерте балалық шағында пайда болады.

Әлеуметтендірудің рөлдік және интеракционистік теориялары да әлеуметтендірудің белгілі бір және маңызды аспектілерін ашады, сондықтан олардың әрқайсысында өзінің ғылыми құндылығы бар.

2. Отбасы институты. Қарапайым қоғамдарда отбасы – бірден-бір шынайы, ақиқат жұмыс істейтін институт. Мысалы, Орталық Африкада немесе Солтүстіктің кейбір халықтарының басқа әлеуметтік институттары жоқ. Отбасы екі түрге бөлінеді: туыстық (туысқандардың үлкен тобы, оның ішінде жұбайлар да болуы мүмкін) және жұбайлық (онда тек ері, әйелі және балалары ғана болады).

Некенің тұрпаты. Тарихта некенің түрлері белгілі. Полигамия (грек тілінен аударғанда «көпнекелілік» дегенді білдіреді). Полиандрия – бір әйелдің бірнеше күйеуінің болуы. Мысалы, Тибетте, Оңтүстік Үндістанда әйелдерден еркектер көп болған жағдайда, қыздар бір ағасына күйеуге шыға отырып, сонымен бір мезгілде күйеуінің інілерінің де әйелі болады. Полигиния, керісінше, бір еркектің көп әйелінің болуы. Моногамия (грек тілінен алынған, «бір неке» дегенді білдіреді). Еуропада, Ресейде моногамия орын алған: бір еркектің бір ғана әйелі болады, және керісінше. Жұптық неке, мұнда екі адам неке құрады. Оған топтық неке қарама-қарсы қойылады. Топтық некеде бірнеше еркек пен бірнеше әйел бір мезгілде өзара некелік қатынаста болады. Мұндай қарым-қатынастар алғашқы қауымдық құрылыста болған. Сонымен бірге некеге отыру тәсілі бойынша некелер эндогамды (мысалы, туысымен некеге

отыруға болмайды) және экзогамды (мысалы, Библияда еврей Абраам өзінің қарындасына үйленеді, (ал, Құранда ол Ибрагим баба), сол сияқты Библияда Лоттың қыздары (Құранда Лут) өз әкесінен көптеген бала туған).

Отбасының қызметі (функциясы, орны). Отбасының бірталай қызметін бөліп көрсетуге болады.

1) Сексуальды (нәсіпқұмарлық) реттелу. Отбасы арқылы қоғам адамдардың табиғи сексуальдық (нәсіпқұмарлық) қажеттіліктерін жүйелейді, бағыттайды және тәртіпке келтіріп отырады. Қоғамда жұбайлық адалдық нормалары бар, өмір сүреді. Мысалы, патриархты отбасында («патриарх» деген грек тілінен «әке») әйел адамның некеге тұрғанға дейін жыныстық қатынасты көруіне тиым салынады.

2) Репродуктивті қызмет – ол сәбилердің дүниеге келуі, балалар мен немерелерді тәрбиелеу. Отбасы дегеніміз – қоғамда жаңа мүшелерді өндіруге жауапты болатын негізгі институт.

3) Социализациялау қызметі. Жеке тұлғаның социализациялауға қатысушы әлеуметтік институттардың санының көптігіне қарамастан (мектеп, балабақша, әскер, пионер, комсомол, т.б.), бұл процесте отбасы орталық орынға ие болады. Тек семьяда индивидтің алғашқы социализациялануы жүзеге асады, оның жеке тұлға ретінде қалыптасуының негіздері қаланады. Отбасылық социализацияның негізгі тәсілі баланың әке-шешесін, сол секілді ағалары мен апаларын үлкендерден үлгі ала отырып оларды айнытпай қайталауы болып табылады.

4) Экономикалық қызмет деген – бұл отбасының игілігіне жұмыс істеп, бір-біріне көмектесіп материалдық тұрғыда бірін-бірі көтермелеп, отбасының жұмыс істемейтін және еңбекке жарамсыз мүшелерін бағып, асырап, мысалы, ата-аналарды, ортақ шаруашылықты жүргізу.

5) Отбасы мүшелерінің рухани қарым-қатынас жасауы, араласуы. Психиатрлар қарым-қатынастағы эмоциональды және мінез-құлықтағы қиындықтардың негізгі себептері – отбасында махаббаттың, жылылықтың, толық интимдік қатынастың болмауы. Әке мен шешенің махабатынсыз тәрбиеленген бала ауытқымозщгърт алы мінез-құлыққа бейім тұрады, қылмыс жасауы мүмкін.

6) Мәртебелік қызмет. Отбасында тәрбие алған әрбір адам ұлттық қасиет, өмірге дайындық материалдық қолдау, материалдық қамтамасыз етілу және т.б. секілді белгілі бір мәртебеге ие болады.

2. Отбасылық өмірдің проблемалары. Некеге тұру отбасылық өмірді құруға әкеледі. Отбасы – бірге өмір сүріп, бірлескен шаруашылықты жүргізетін және туыстықпен байланысты шағын әлеуметтік топ.

Некелер фактілік (латын тілінен «шын мәніндегі» деген) және юридициялық (заң бойынша тіркелген) болып бөлінеді. АХАЖ-ЗАГС- те некені тіркеу тұрғысынан некелік қатынастардың үш түрі бөлініп көрсетіледі: 1) шын мәніндегі қалыптасқан және ЗАГС-те тіркелген; 2) шын мәнінде қалыптасқан бірақ ЗАГС-те тіркелмеген; 3) шын мәніндегі некелік қатынастарсыз заң бойынша тіркелген неке. Мысалы, ерлі-зайыптылар ажырасып кеткен, бірақ ЗАГС-те әлі тіркеулі ажыраспаған.

Қазіргі кезде көптеген елдерде ер мен әйел арасындағы ерікті одақ саны өсіп келеді. Сол себепті некесіз туған балалар көбеюде. Заңды түрде тіркелмеген некелерден туған, сол секілді ата-анасы некеге ресми түрде тұрмаған жағдайларда туған балалар некесіз туған балалар болып саналады, ал христиан дінінде – шіркеуде неке қиюсыз туған балалар. Библияда шіркеуде неке қимай тұрғандарды бұзық, қаңғыбас деп атайды және ол үшін шешесін қатаң жазалайды.

Ал шындық өмірде барлық балалар бірдей, олар ата-аналарының қарым-қатынасына тәуелсіз. Әсіресе, әйелдің күйеуі жоқ болса, оған көмектесу керек, себебі оның жалғыз өзіне баланы тәрбиелеу қиын. Ана болу әрқашан құрметті. Қазіргі кезеңде әсіресе, Латын Америкасында некесіз туған балалар көп. Мысалы, Мексикада 1960 жылы сондай балалардың есебі 25%, Панамада – 66,5% болған. КСРО-да 1988 жылы некесіз балалар 10,2% құрады, бірақ олардың 43%-ін кейіннен әкелері мойындады.

Заң бойынша тіркелген және заң бойынша тіркелмеген некелердің болуы кейбір жағдайда шатастыруға әкеледі. 1970 жылы КСРО-дағы Бүкілодақтық халықтық санақ, шын мәнінде тең болуға тиіс, үйленген еркектерден күйеуге шыққан әйелдердің 1 млн. артық екенін көрсетіп берді. Сол себепті бұл мәселеге байланысты әйелдер адресіне көптеген әзілдер айтылды. Халықтан сұрау құжаттарды тексерусіз жүргізілді, сол себепті ер адам әйелінен бөлек тұрып, бірақ әлі ажыраспаған (ЗАГС арқылы) жағдайлардың болуы мүмкін. Әйелі күйеуге тигенін айтады, ал еркегі отбасынан кетуіне байланысты өзін бойдақ деп санайды.

3. Отбасының мәні. Сау адамға өлім қандай болса, дұрыс өмір сүріп жатқан отбасы үшін ажырасу да сондай, табиғилыққа қарсы, жат. Отбасы проблемасы туралы жазатын авторлар отбасының мынадай

қызметтерін бөліп көрсетеді. И.В.Гребенников: адам санын өндіру, жасау (репродуктивті); қарым-қатынас үшін (коммуникативті); тәрбиелік және экономикалық. Л.М.Панкова сол сияқты отбасының қызметінің төрт түрін көрсетеді: бала туу, тәрбиелік, шаруашылық және қарым-қатынас, араласу.

Балаларды тәрбиелеу отбасының басты қызметі болып табылады. Сонымен ересектер өз балаларының тәрбиесі үшін қоғам алдында жауап береді. Бала тәрбиесінде біз мынандай проблемаларды бөліп көрсетеміз: баланың тууы, олардың тірі қалуы, отбасындағы балалар мен ата-аналардың қарым-қатынасы, т.б.

1987 жылы шілдеде бүкіл дүние жүзі жердің 5-млрд. тұрғынының дүниеге келуін атап өтті. КСРО-ның халқы 300 млн. есебіне жеткен. 1986 жылы КСРО-да рекордты жыл болған, сол жылы дүниеге 5 млн. сәбилер келген. Алайда барлық дамыған елдерде тұрғындардың өсуі төмендеп барады, бала туу төмен. Әсіресе тұрғындардың капитализмге өтудің басындағы жағдаймен байланысты материалдық жағдайлардың күрт төмендеуінен бұрынгы Кеңестер Одағы территориясында бала туу қатты азайды.

Бала туудың төмендігінен халықтың денсаулығы нашарлап барады. Біріншіден, халықтың құрамында зейнет жасындағы адамдардың үлесі көбейіп барады. Екіншіден, ғалымдардың дәлелдегеніндей, ананың ең денсаулығы мықты, сау баласы болатыны – төртінші бала, ал ол дүниеге сирек келеді. Үшіншіден, бұрынғы КСРО-ның территориясының еуропалық бөлігінде маскүнем әйелдер көп туады (босанады). В.В.Бойко өзінің кітабында көрсеткендей, әрбір 215 маскүнем ата-аналардан сондай аурулары және ауытқушылығы бар балалар туады: 37 шала, 16 өлі, 36 нашар дамыған балалар (соның салдарынан еңбекке жарамсыз), 55-і туберкулезбен, 145-і психикасының бұзылуымен ауырады (17 бет).

Орта Азияда бала туудың, дүниеге бала әкелудің мөлшері үлкен. Бұрын мұнда КСРО-ның халықтарының оннан бір бөлігі тұрды және әрбір бесінші бала туылып отырды. Бірақ, мұнда балалар өлімі жиі, мөлшері көп әсіресе Түркіменстанда. Жұқпалы аурулар ауруханасы жоқ, ауылда әйелдер көп жұмыс жасайды, нашар тамақтанады. Ауруханаларда санитарияға қарсы жағдайлар орын алған және дәрігерлердің кәсіби білімділігі төмен.

КСРО-да жаңа туған сәбилердің өлімі көп болған (ал әзір азайды деп айта алмаймыз!). 1500 грамм салмақпен туған сәбилердің тек жартысы ғана тірі қалады екен. Салмағы 1 килограммнан төмен сәбилер түсік деп есептелген, олардың өлім-жетімі, жаңа туғандардың шетінеуі секілді мәселелер статистикада ескерілмеген. ВОЗ – Бүкілдүниежүзілік денсаулық ұйымы – салмағы 0,5 кг-нан төмен ғана сәбилерді түсік деп есептеген, қалғандарын қалыпты, дұрыс балалар дейді. КСРО-да жүкті әйелдердің әрбір төртіншісі аборт жасады. Жоғары дамыған елдердің әйелдері бала бітуге қарсы құралдарды пайдаланатын болса, біздің әйслдер әлі де кемтар болуды жалғастыруда.

Мұнымен бірге көптеген ерлі-зайыптылар баланың болмауымен азап шегеді. Дүниеде жұбайлардың біреуінің немесе екеуінің кінәсінен от басылардың 15% балалы бола алмайды. Егер күйеуі бала туғызуға қабілетсіз болып, әйелінің қабілеті болса, онда жасанды ұрпақтандырады. КСРО-да оған 1987 жылдан бастап рұқсат етілген. Сонымен бірге балаларды пробиркаларда есіреді. Ерлі-зайыптылардың денсаулықтары дұрыс болған жағдайда, тұқым жаюдың жоғарылауына кедергі жасайтын басқа себептер де болуы мүмкін. Социологтар ол себептерді жақсы біледі. Жоғары білімді, табысы мол және қалалы жерлерде тұратын ерлі- зайыптылардың селода (ауылда) тұратын, табысы аз және білімі де сондай ерлі-зайыптыларға қарағанда балалары аз болады. Маскеуде бір әйелге орта есеппен 1 баладан аз келеді, ал Қырғызстанда бір әйелге 6 баладан келеді.

Қазіргі жағдайда отбасылар бір ұрпақты болып келеді: шеше, әке, балалар. Ресейде ондай отбасылар 76%. Мұндай отбасыларында тәрбиеленген жастар қарттарды түсінбейді және сыйламайды. Балалар өздерінің ата-аналарына емес, теледидардағы қаһармандарға еліктейді. Балалар ата-аналарға үлкен қуаныш әкеледі, өзін-өзі таныту мен өзінің мүмкіндіктерін жүзеге асырудың тәсілі ретінде қызмет етеді. Бірақ әрбір бала тілеп алынған болуы керек. Қажетсіз бала шала болып тууы мүмкін, оның үстіне ата-анасы оған нашар қарайды. Балаға қандай да бір мақсатқа жетудің құралы деп қарау дұрыс емес; бала – ойыншық емес және ата-ананың жеке меншігі емес. Адам ретінде ол өзіне деген құрметтіо бастан талап етеді. В.В.Бойко бала мен ата-ананың өзара түсінісуінің бес кірпішін бөліп көрсетеді: 1) балалардың мінез-құлқына құлақ асу; 2) баланың бетін қайтармау, жасытпау, өзіне ұқсауын талап етпеу;

3) баланың тұлға ретінде қасиеттерін мойындау; 4) баланың ерекшеліктерін білу, 5) баламен нәзік қарым-қатынас жасау.

Ажырасуды қалай азайтуға болады? Біреулер некеге тұру мен ажырасудың құжаттарын дайындау процедурасын адамдар асықпай шешім қабылдауы үшін қиындатуды ұсынады. Бұл неге келтіреді? Некесіз, заңсыз туылған балалар саны көбейеді. Бұл туралы профессор А.Г.Харчев жазады. Ол берік неке құру үшін бір ғана жолды көреді – ол жастарды отбасылық өмірге дайындау. Профессор И.С.Кон жастардың әлеуметтік толысуының (кемеліне келуі) жыныстық толысуынан арадағы үзілістің күшеюін атап көрсетеді, яғни жыныстық өмір әлеуметтік толысқанға дейін әлдеқайда бұрын басталады. Профессор жастарға презервативтерді пайдалануға кеңес береді. Б.А.Леонидова ажырасуға асықандарды кінәлайды. Эгоизм (латын тілінен «өзімшілдік») мен жеңілтектік ажырасу «вирусын» тарту үшін ең жақсы себеп. Солай деп жазады ол.

Адамдар неге ажырасады? Әр түрлі себептер келтіріледі. Мінездердің сәйкес келмеуі туралы жиі айтылады. Бірақ, оның артында көп нәрсе жасырынып жатуы мүмкін. И.В.Гребников әйелдердің ажырасуының үш түрлі себебін көрсетеді: күйеуінің маскүнемдігі, көзге шөп салу немесе адалдығына күмән келтіру және мінездерінің сәйкес келмеуі. Ер адамдардың ажырасуына себепкер бес сылтау: мінездерінің сәйкес келмеуі, басқа отбасының пайда болуы, жиі ұрысып-керісу, әйелінің адал болмауы, махаббат сезімін жоғалтуы. Кейбір ерлі-зайыптылар ажырасуға өте жеңіл қарайды, онша қайғырмайды. «Екі рет тұрмыста болдым...» (28 жаста), «Ажырасқанымызды мейрамханада тойладық» (білім алушы), «Адамдар салқын, көз жасынсыз, естен танып құламай, іскерлікпен ажырасатын болды» (судья), т.с. Алайда, мұның бәрі тек сыртқы жағы, көз бояу, батырсыну, құр кеуде болуы мүмкін. Ажырасқандардың тең жартысы қайта некеге отырады. Әсіресе, әйелге қиын. Әйел ажырасқаннан кейін жасының ұлғаюына байланысты және егер балалары болса өмір бойы жалғызбасты болып қалуы мүмкін.

4. Әлеуметтік нормаларды бұзу ретінде түсінілетін девиантты мінез-құлық соңғы жылдары жаппай сипатқа ие болды және бұл проблеманы әлеуметтанушылардың, әлеуметтік психологтардың, медиктердің, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің назарына қойды.

Бұл әлеуметтік құбылысты жоққа шығаратын себептерді, жағдайлар мен факторларды түсіндіру маңызды міндет болды. Оны қарау бірқатар іргелі сұрақтарға жауап іздеуді көздейді, олардың арасында "норма" (әлеуметтік норма) санатының мәні және одан ауытқулар туралы сұрақтар бар. Тұрақты жұмыс істейтін және дамып келе жатқан қоғамда бұл сұраққа жауап анық. **Әлеуметтік норма**-бұл әлеуметтік реттеу және бақылау құралдарының рөлін атқаратын әлеуметтік тәжірибенің қажетті және салыстырмалы тұрақты элементі.

Әлеуметтік норма заңдарда, дәстүрлерде, әдет-ғұрыптарда, яғни әдетке айналған, тұрмыста, халықтың көпшілігінің өмір салтына берік кірген, қоғамдық пікірмен қолдау табатын, қоғамдық және тұлғааралық қатынастардың «табиғи реттеушісі»рөлін атқарады.

Қоғамның нормативтік жүйелері қатып қалған, мәңгі деректер болып табылмайды. Нормалардың өзі де, оларға деген қатынас та өзгереді. Нормадан ауытқу, оны ұстанусияқты табиғи құбылыс. Норманы толық қабылдау конформизмде, нормадан ауытқу — әр түрлі *девиация,девиантты мінез-құлық* түрінде көрінеді. Барлық уақытта қоғам адам мінез-құлқының жағымсыз формаларын басуға тырысты. Орта нормадан оң және теріс жақтарғакүрт ауытқулар қоғамның тұрақтылығына қауіп төндіреді, ол барлық уақытта бәрінен жоғары бағаланған.

Социологтар ауытқушылық мінез-құлықты *девиантты* деп атайды. Ол жазылған немесе жазылмаған нормаларға сәйкес келмейтін кез келген қылықтарды немесе іс-әрекеттердібілдіреді. Кейбір қоғамдарда елеулі теріс қылықтар туралы айтпағанда, дәстүрден аз шегіністер қатал жазаланды. Барлығы бақылауда болды: шаш ұзындығы, киім үлгісі, мінез-құлық мәнері. Біздің дәуірге дейінгі Vғ. ежелгі Спарта басшылары және XX ғ. кеңестік партия органдары солай қадағалаған.

Девиациялармен күрес жиі сезімдердің, ойлардың, әрекеттердің әртүрлілігімен күреске айналды. Әдетте ол нәтижесіз: белгілі уақыттан кейін ауытқулар қайта жанданады және одан да жарқын түрде көрінеді. 80-ші жылдардың соңында кеңес жастары батыстық мінез-құлық үлгілеріне еліктеген, онымен қоғамның күресуі мүмкін емес еді.

Қоғамның көпшілігінде девиантты мінез–құлықты бақылау симметриялы емес: жаман жаққа ауытқулар сынға алынады, ал жақсылары -мақұлданады. Ауытқу оң немесе теріс болуына

байланысты, девиацияның барлық нысандарын кейбір континуумда орналастыруға болады. Оның бір полюсында революционерлер, террористер, саткындар, қылмыскерлер, вандалдар сияқты барынша жағымсыз мінез-құлық танытатын адамдар тобы орналасады. Басқа полюсте ең көп мақұлданған ауытқулары бар топ орналасқан: ұлттық батырлар, көрнекті әртістер, ғалымдар, жазушылар, суретшілер мен саяси көшбасшылар, миссионерлер, еңбек озаттары.

Қоғамдық пікірдің жансыздығын тудыратын кез келген мінез-құлық **девиантты** деп аталады. Бұл құбылыстардың өте кең түрі: билетсіз жол жүруден адам өліміне дейін. Кең мағынада девиант – түзу жолдан шығып кеткен немесе нормадан ауытқыған кез келген адам. Мұндай мәселе қойылған кезде ауытқудың нысандары мен мөлшерітуралы айту керек. Девиантты мінез-құлықтың түрлеріне (немесе нысандарына) қылмыс, маскүнемдік, нашақорлық, жезөкшелік және т.б. жатады. Тар мағынада, девиантты мінез-құлық деп қылмыстық жазалауға әкеп соқтырмайтын ауытқулар түсініледі.Әйтпесе, заңға қайшы емес. Құқыққа қарсы әрекеттердің жиынтығы немесе қылмыстар социологияда ерекше атау алды - **делинквенттік** (нақты - қылмыстық) мінез-құлық. Екі мәнде – кең және тар мағынада – әлеуметтануда бірдей қолданылады.

Белгілі әлеуметтік антрополог Я. Линтон модальдік және нормативтік тұлға ұғымын енгізді.

Нормативтік тұлға-осы мәдениетті айқын көрсететін қасиеттерге ие тұлға, осы мәдениеттің идеалы ретіндегі жеке тұлға.

Модальды тұлға-идеалдан ауытқудың статистикалық көп таралған түрі. Қоғам неғұрлым тұрақсыз болған сайын (мысалы, жүйелі қайта құрулардың өтпелі, транзиттік кезеңдерінде), соғұрлым нормативтік тұлғаға сәйкес келмейтін адамдардың әлеуметтік түрі көп болады. Ал, керісінше, тұрақты қоғамдарда жеке тұлғаға деген мәдени қысым адам өз көзқарастарында, мінез-құлықтары мен қиялдарында «мінсіз» стереотиптен азырақ ауытқиды. Ол қандай болу керектігін жақсы біледі, ал мойынсұнғыш және түсінігі бар адамдарды қоғам әдетте көтермелейді: олар – әлеуметтік тұрақтылықтың негізі, сондықтан олардың «үлгілі мінез-құлықтары»үшін сыйақысытұрақты.

Тәуекелдің барлық топтары үшін девиантты мінез-құлықтың жалпы себептері бар:

Әлеуметтік теңсіздік. Бұл халықтың басым бөлігінің, бірінші кезекте жастардың төмен, кейде кедейшілік деңгейде өмір сүруі; қоғамның бай және кедей топтарына бөлінуі; жұмыссыздық, инфляция, жемқорлық және т. б.

Девиантты мінез-құлықтың **моральдық-этикалық** факторы қоғамның төмен моральдық-адамгершілік деңгейінде, рухсыздықта, заттық психологиясында және жеке тұлғаны иеліктен шығаруда көрінеді. Нарықтық экономикасы бар қоғамның өмірінде барлығы сатылады және сатып алынатын базарды еске салады,жұмыс күші мен дене саудасы қатардағы оқиға болып табылады. Азғындау және адамгершіліктіңқұлдырауыжаппай маскүнемдікте, қаңғыбастықта, нашақорлықтың таралуында, «сату махаббатында», зорлық-зомбылық пен құқық бұзушылықта өз көрінісін табады.

Девиантты мінез-құлыққа бейтарап қарайтын қоршаған орта. Жас девианттар көбінесе қолайсыз отбасыларынан шыққан.

Отбасындағы өмір мен тәрбиенің қолайсыз жағдайлары, білімді меңгеру мәселелері және оқудағы осыған байланысты сәтсіздіктер, қоршаған ортамен қарым-қатынас жасай алмау және осы негізде туындайтын жанжалдар, денсаулық жағдайындағы әртүрлі психофизикалық ауытқулар, әдетте, рух дағдарысына, өмір сүру мағынасын жоғалтуға алып келеді.

Осылайша, табиғат пен әлеуметтік ауытқулардың себептерін ашу үшін олардың әлеуметтік нормалар сияқты қоғамда қалыптасқан адамдардың қарым-қатынасының көрінісі болып табылатынын негізге алу қажет. Әлеуметтік норма және әлеуметтік ауытқу – индивидтердің, әлеуметтік топтар мен басқа да әлеуметтік қауымдастықтардың әлеуметтік маңызы бар мінез-құлқының бір осіндегі екі полюс.

Көптеген іс-әрекеттер нормаға жатпайды және сонымен бірге олардан ауытқу болып табылмайды, өйткені олар нақты нормалармен реттелмейтін қатынастар саласында жатыр (көркем немесе ғылыми шығармашылық үдерісі).

Әлеуметтік ауытқулар әлеуметтік нормалар сияқты әртүрлі. Сонымен қатар, ауытқулардың әртүрлілігі нормалардың әртүрлілігінен асып түседі, өйткені норма типтік, ал ауытқулар өте жеке болуы мүмкін.

Бір адамның аморальды әрекеті басқа адамның іс-әрекетіне мүлдем ұқсамайтын болуы мүмкін, тіпті қылмыстық кодексте анық көрсетілген белгілер, сондай-ақ оларды жасайтын адамдардың өздері сияқты әр түрлі болуы мүмкін.

Әлеуметтік нормалардан ауытқулар, сан алуан түрлеріне қарамастан, олардың өмір сүруін қолдайтын, ал кейде олардың өсуі мен таралуына әкелетін кейбір жалпы себептерге ие. Өз мәні бойынша олар жеке тұлғаның әлеуметтік ортамен өзара іс-қимылын бұзатын және қолданыстағы нормативтік жүйемен келіспейтін индивидтердің мінез-құлқының нысандарына әкелетін қоғамдық дамудың объективті және субъективті қайшылықтарына негізделеді. Сол бір қарама-қайшылық «әлеуметтік қалаусыз мінез-құлық (қылмыс, маскүнемдік, өзіне-өзі қол жұмсау және т. б.) нысандарының, сондай-ақ әлеуметтік мақұлдаушылардың (танымдық белсенділік, шығармашылық, тұрмыстық белсенділік және т. б.) негізінде жатуы мүмкін».

4. Иллюстрациялық материал: презентация

https://docs.google.com/presentation/d/1KlBkVM5HboIPT6_j7Q_YqR-zNxEt7wyF/edit

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі:2,3,5,6,9,18

Қосымша:7,8,9,10,16,17

Электронды оқулықтар: 1,2,11,12,13,14

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. Стратификацияның негізгі критерийлерін және тарихи типтерін атаңыз.
2. Әлеуметтік ұтқырлық ұғымын қалай түсінесіз?
3.XXI ғ.қазақстандық отбасының қазіргі жағдайы қандай?
4.Қазақстандағы көп әйел алу мәселесін анықтап беріңіз?
5.Әкесіз өсудің әлеуметтік мәселелерінің зардаптары қандай?
6. Әлеуметтендіру дегеніміз не?

Әлеуметтану

№3 дәріс

1. Тақырыбы. **Масс-медиа, технологиялар және қоғам**. **Экономика, жаһандану және еңбек.**

2. Мақсаты: Қазіргі қоғамда білім беру институтының ерекшеліктерін білім алушылардың меңгеруі. Қазіргі білім беру жүйесінің үрдістері.

3. Дәрістің тезистері:

1. Әлеуметтік жүйедегі бұқаралық ақпарат пен бұқаралық коммуникациялар. Масс-медиа қызметтері.
2. Бұқаралық сана мен цифровизация. Қазіргі заманғы технологиялар.
3. Тарихи перспективадағы экономикалық даму.
4. Жаһандық қоғамда еңбек рөлінің өзгеруі. Қазақстан жаһандық әлеуметтік-экономикалық жүйедегі еңбек .

1. Әлеуметтік жүйедегі бұқаралық ақпарат пен бұқаралық коммуникациялар. Масс-медиа қызметтері.

Қазіргі әлем үшін ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы тән. Сондықтан жаппай-коммуникативтік үдерістер мәселелеріне көп көңіл бөлінеді. Жиырмасыншы ғасырда бұқаралық коммуникация социологиясы Америка және Еуропа елдерінде айтарлықтай белсенді дамыды. Соңғы жылдары ақпараттық ағындар коммуникативтік қызмет және бұқаралық коммуникация технологиялары саласына тартылған деректер қоры, дербес компьютерлер, адам ресурстары санының үздіксіз артуы арқасында даму үшін қуатты серпін алды. Кейбір зерттеушілер "медиакратия" дәуірі - БАҚ билігі туралы айта бастады, олар шындықты бейнелеп, түсіндіріп қана қоймай, оны өз ережелері бойынша құрастырады.

Егер БАҚ әлемде болып жатқан оқиғаларды жариялауда барынша әділ болуға тырысса да, оларға осы мақсатқа жету мүмкін емес. Белгілі бір басылымға үміт артатын мақсатты аудиторияның мүдделерін басшылыққа ала отырып, соның салдарынан оның өзінің немесе оның иелерінің саясатын басшылыққа ала отырып, БАҚ әр түрлі оқиғалардан күн тәртібін қалыптастырады. Бұл ретте екінші

жоспарға репортажға орын бере отырып, жазбаның жанры кетеді, себебі бүгінгі күні ең маңызды фактор "қосылу", тікелей қатысу және болып жатқан оқиғаларға қатысу.

Көптеген ақпарат тұтынушылар БАҚ-ты қандай да бір позицияны таңдаудың маңыздылығын түсінбейді. Олар жиі әсер ету, манипуляция объектілеріне айналады және нәтижесінде олардың санасында қандай да бір БАҚ-тарға немесе оларды бақылайтын адамдарға пайдалы әлем бейнесі қалыптасады.

Бұқаралық коммуникация әлеуметтануының әлеуметтік пән ретіндегі міндеті бұқаралық коммуникация құралдарының жұмыс істеу және даму процесін, олардың әлеуметтік шартталуын және олардың қызметінің салдарын зерттеу болып табылады.

Бұқаралық коммуникация түсінігі.

"Коммуникация" термині ғылыми әдебиетте 20 ғасырдың басында пайда болды (лат. «communicatio» - хабар, хабар беру және «communicare» - ортақ істеу, сөйлесу, байланыс, хабарлау, жіберу). Коммуникация адамдардың, топтардың, халықтардың, мемлекеттердің өзара іс-қимылының қажетті элементі болып табылады. Коммуникация процесінде ақпаратты, сезімдерді, бағалауды, мәндерді, мағыналарды, құндылықтарды беру және өзара беру жүреді, сондықтан ол әлеуметтік процестер саласында жетекші орынға ие. Коммуникация-бұл адамдардың өмір сүру процесіндегі өзара іс-қимылының ерекше түрі.

Қоғамда коммуникация негізінде жеке және ұжымдық мінез-құлық қағидалары қалыптасады. Коммуникация түрлі нысандарда жүзеге асырылады: тұлғааралық қарым-қатынастың тілдік және паралингвистикалық жүйелері (мимика, қаңылтыр); мәдениет саласында-әдебиет, өнер және бұқаралық коммуникация құралдары.

Әлеуметтік қауымдастықтарды, жүйелерді, институттарды, ұйымдарды және т.б. құрастыру, қоғамның коммуникациясыз болуы мүмкін емес. Ол қоғам өмірінің барлық жақтарын, әлеуметтік топтар мен жеке индивидтерді қамтиды. Коммуникациясыз барлық әлеуметтік жүйелердің жұмыс істеуі мен дамуы мүмкін емес. Ол адамдар арасындағы байланысты, еңбек бөлінуін және бірлескен қызметті ұйымдастыруды, мәдениетті басқаруды, таратуды қамтамасыз етеді,әлеуметтік тәжірибені жинақтауға және таратуға мүмкіндік береді. Әрине, кез келген зерттеу коммуникацияның қандай да бір нысандарын қозғайды.

Коммуникацияның көптеген анықтамалары бар. Осылайша, "қазіргі батыс әлеуметтану" сөздігінде коммуникация ұғымына келесі түсінік беріледі:

1) коммуникация-бұл материалдық және рухани әлемнің кез келген объектілерінің байланыс құралдары;

2) коммуникация-бұл қарым-қатынас, адамнан адамға ақпарат беру;

3) коммуникация - қоғамдағы қарым-қатынас және ақпарат алмасу, яғни әлеуметтік коммуникация.

«Қазіргі шетел сөздігінде» коммуникация:

1) қатынас жолы (әуе, су және т. б. коммуникация);

2) байланыс нысаны (телеграф, радио, телефон);

3) қарым-қатынас актісі, екі және одан да көп индивидтердің арасындағы байланыс, өзара түсіністік негіздері;

4) техникалық құралдардың көмегімен ақпаратты хабарлау процесі - БКҚ (баспа, радио, кино, теледидар).

Осылайша, коммуникация мыналарды білдіреді: біріншіден, материалдық және рухани әлемнің кез келген объектілерінің байланыс құралы; екіншіден, қарым-қатынас процесі, яғни адамнан адамға ақпарат беру; үшіншіден, оған ықпал ету мақсатында қоғамда ақпарат беру және алмасу.

Адам қоғамында индивидтер, топтар, ұйымдар, мемлекеттер, мәдениеттер арасында байланыс белгілі жүйелер (тілдер) арқылы жүзеге асырылады.Коммуникацияның мазмұны мен нысандарында қоғамдық қатынастар және адамдардың тарихи тәжірибесі көрсетіледі. Жалпы түрдегі коммуникация деп әдетте өзара түсіністікке негізделген қарым-қатынас актісі, екі және одан да көп индивидтердің арасындағы байланыс; символдардың (белгілердің) жалпы жүйесі арқылы бір адамның басқа адамға немесе бірнеше адамға ақпарат хабарлауы түсініледі.

Коммуникация-бұл әлеуметтік негізделген процесс, оның шеңберінде сөйлеу тәртібінің жеке және топтық ұстанымдары қалыптасады. Сондықтан коммуникацияәлеуметтануында тұлғааралық қарым-қатынаспен қатар бұқаралық коммуникация жан-жақты зерттеледі.

Әлеуметтану бұқаралық коммуникацияның қоғамдық пікірді қалыптастыруға, яғни адамдардың әлеуметтік шындық пен құндылықтарға әсерін негіздейтін әлеуметтік факторларды зерттейді.

Коммуникация процесінің тұрақты элементтері:

1) жіберуші (коммуникатор, хабарлама таратқышы);
2) ақпарат беру арнасы, құралы;
3) хабарламаның өзі;
4) ақпарат арналған және оны түсіндіретін алушы.

Коммуникация әлеуметтануы әлеуметтік коммуникация объектісі болып табылатын әлеуметтанудың арнайы саласы болып табылады.

Коммуникация әлеуметтану пәні әр түрлі әлеуметтік топтар өкілдерінің өзара іс-қимылы (мағыналық және бағалау ақпараттарын беру және алу) процесіндегі қарым-қатынас ерекшеліктері және осы қарым-қатынастың қоғам мен жалпы социумның әлеуметтік құндылықтарына әсер ету нәтижелері болып табылады.

Адам, адамдар тобы, ұйымдар, қоғам коммуникация әлеуметтануы-ның субъектілері болып табылады.

Бір-бірімен байланысты әлеуметтік коммуникацияны жүзеге асырудың басты міндеттері:

- жекелеген индивидтердің әлеуметтік топтар мен ортақтыққа, ал соңғылары - қоғамның біртұтас жүйесіне кірігуі (интеграция);
- әр түрлі топтарды, бір-бірінен қарым-қатынас және өзара іс-қимыл барысында ортақтасуды бөлу және оқшаулау, бұл олардың өз ерекшелігін терең сезінуіне, оларға тән функцияларды неғұрлым тиімді орындауға әкеледі;
- қоғамның топтарын, қауымдастықтарын, әлеуметтік ұйымдары мен институттарын құрайтын ішкі сарапануы;
- басқару шешімін дайындау, қабылдау және жүзеге асыру үшін алғышарттар мен негізгі компоненттерді құру.

Коммуникацияның әр түрлі құрылымдық модельдері бар, оның элементтері де, олардың арасындағы байланыс та әр түрлі.

Өзінің барлық параметрлеріндегі коммуникация әлеуметтік және қоғамның ықпалында. Әлеуметтік процестердің күрделенуі мен серпінділігі, қоғамда болып жатқан оқиғалардың адамның күнделікті өміріне әсері оны бұқаралық ақпарат құралдарынан хабарлар ағымына неғұрлым тәуелді етеді.

Адамға өзінің әлеуметтік мінез - құлқы мен қоғамдағы өмірі үшін қажетті және өз тәжірибесінде алынған мәліметтер аясы одан әрі тарылып келеді, ал теле-және радиобағдарламалардан, мерзімді басылымдардан алынатын қажетті әлеуметтік ақпарат көлемі одан әрі кеңейіп келеді, және бұқаралық коммуникация мен оның құралдарының адамға әсері одан сайын артып келеді.

Бұқаралық коммуникация - бұл техникалық құралдар - бұқаралық коммуникация құралдары (баспа, радио, кинематограф, теледидар) арқылы - сандық үлкен аудиторияларда адамдардың бағалауына, пікірлері мен мінез-құлқына әсер ету мақсатындаақпаратты хабарлау процесі.

Коммуникация -белгілі бір саяси, идеологиялық, ағартушылық, мәдени бағдарламаға басшылық ететін стихиялық емес, мақсатты үдеріс.

Бұқаралық коммуникацияның ерекшеліктері:

- техникалық құралдармен қарым-қатынас жасау;
- қарым-қатынас барысында коммуникатор мен аудитория арасында тікелей кері байланыстың болмауы;

- әлеуметтік бағыттылық, қарым - қатынастың әлеуметтік бағдарлануы-БАҚ көмегімен жеке адамдар емес, үлкен әлеуметтік топтар өзара қарым-қатынас жасайды.

Бұқаралық коммуникацияның тұлғааралық қарым-қатынастан, яғни әлеуметтік индивидтердің арасындағы қарым-қатынастан принципті айырмашылығы үлкен әлеуметтік топтардың қарым-қатынасы болып табыла-ды.

Бұқаралық коммуникацияның белгілері:

1) оның қатысушылары арасындағы қарым-қатынас-көбінесе иерархиялық, статустардағы айқын айырмашылығы (коммуникатор әрдайым жоғары мәртебеге ие);

2) ақпарат ағынының бір бағыты (коммуникатордан реципиенттерге);

3) ақпарат конверсиясының толық болмауы;

4) коммуникатор жағынан күшті прагматикалық компоненттің болуы (жаса, ойла, үйрену);

5) корпоративтік мораль шеңберінен шықпайтын стереотипті қатынастар;

6) қарым-қатынастың жария сипаты;

7) коммуникатордың жеке сипаттамаларының өте үлкен рөлі.

Қазіргі қоғам бұқаралық коммуникация сияқты маңызды институтсыз мүмкін емес. Қоғамның бүтіндей өмір сүруінің шарты индивидтер мен әлеуметтік топтар арасында тұрақты ақпарат алмасуды қолдау болып табылады. Бұқаралық коммуникация құралдары білім беру және әлеуметтендіру, жарнама, ойын - сауық, ғылыми және мәдени ағартушылық және т.б. түрлі функцияларды орындайды.

Бұқаралық коммуникация сондай-ақ бірқатар психологиялық функцияларды орындайды:

1. аудиторияның әлеуметтік құбылыстар әлемі туралы ақпаратқа қажеттілігіне сүйенетін әлеуметтік бағдар қызметі;
2. адамның қандай да бір әлеуметтік топқа қатыстылығын сезіну қажеттілігіне негізделген әлеуметтік сәйкестендіру функциясы;
3. өз көзқарасын басқа адамдардың көзқарасымен салыстыру және өзін-өзі көрсету үшін басқа адаммен байланыс орнатудағы жеке адамның қажеттілігімен байланысты байланыс қызметі;
4. БАҚ хабарламаларында реципиенттер өз идеялары мен көзқарастарына тікелей немесе жанама қолдау табатын өзін-өзі бекіту және тану функциясы;
5. адам БАҚ арқылы практикалық бағыттылықпен ақпарат табатын, мінез-құлықтың тиімді модельдерін алатын утилитарлық функция;
6. эмоционалдық разрядтау функциясы, ол негізінен ойын-сауық сипатындағы жариялау және беру арқылы жүзеге асырылады.

Бұқаралық коммуникация құралдарының маңызды функцияларының бірі-өмірдің барлық салаларында халықтың қалың бұқарасын жедел хабардар ету болып табылады.

2. Бұқаралық сана мен цифровизация. Қазіргі заманғы технологиялар.

Азаматтарды ақпараттандыру қоғамда әрдайым жүзеге асырылды. Бірақ жаппай коммуникация әлеуметтік институт ретінде тек кітап басып шығарудың пайда болуымен ғана мүмкін болды.

Қазіргі қоғамда баспасөз, радио және теледидар өмірдің ажырамас атрибуттарына айналды. Бұқаралық коммуникация құралдары жүйесіндегі әрбір арна мен жанр адамдардың санасына жаппай ақпараттық ықпал етуді жүзеге асыру процесінде өзінің ерекшелігіне ие.

Бұқаралық коммуникация құралдары жүйесінде басып шығару. Баспа өнімдеріне газеттер, журналдар, кітаптар, альманахтар сияқты басылым түрлері жатады. Сөз мағынасында бұқаралық коммуникация құралдарына газеттер, журналдар, апталықтар жатады.

Олардың кейбіреулері жаппай коммуникацияны ғана емес, коммуникацияның басқа да түрлерін де жүзеге асырады. Мысалы, кейбір журналдар бұқаралық коммуникация құралдарының өнімі бола отырып, жаппай санаға емес, реципиенттердің тар шеңберінің мамандандырылған санасына (мысалы, географиялық, медициналық және т.б.) қызмет көрсететін арнайы коммуникацияны жүзеге асырады.

Баспасөз арналары бойынша таратылатын ақпаратты тасымалдаушы басылған мәтін болып табылады,яғни ақпарат материалдық тасығышта тіркеледі. Ақпарат берудің мұндай тәсілі көптеген артықшылықтарға ие:

1. оқырман ақпаратты терең талдау және игеру үшін қайта оқу үшін баспа басылымына оралуы мүмкін.
2. оқырман газеттің немесе журналдың барлық мазмұнымен танысу және қандай да бір материалдың маңыздылығын анықтау мүмкіндігіне ие. Ол мәтіннің ең маңызды бөліктерін сақтауға және оны қызықтыратын тақырыптар бойынша өзіндік деректер базасын құруға мүмкіндігі бар.
3. газетті немесе журналды өзімен бірге алып үзілістерде, немесе көлікте оқуға болады, басқаша сөзбен айтқанда, ол үшін арнайы бос уақытты бөлу қажеті жоқ.
4. баспасөздегі ақпаратпен танысу психологиялық қолайлы жағдайларда жүзеге асырылады, өйткені оқырман оған ыңғайлы қарқынмен, ырғақпен және бірізділікпен оқу мүмкіндігіне ие.

Бұл басылымның оң жақтары. Оған тән кемшіліктер туралы да айту керек.

Біріншіден, баспасөз басқа БАҚ-тарға қарағанда объектіге ақпарат түсу жеделдігінде жол береді. Бұл баспа өнімдерін өндірудің технологиялық процесінің ерекшеліктерімен және оны жеткізумен байланысты, олар оқырмандардың қандай да бір ақпаратты уақытында алуына әсер етуі мүмкін.

Екіншіден, газеттер мен журналдардың материалдарын оқу, соның ішінде түсіну сауаттылық пен ақыл-ойдың белгілі бір деңгейін талап етеді, онсыз басылым оқырмандардың қызығушылығын тудырмайды. Баспасөздің тақырыптық және әлеуметтік әр түрлі бағыттары әртүрлі сауаттылық деңгейі бар аудиторияға арналған. Өте сауатсыз аудитория, әрине, баспасөздің ақпараттық алаңына кіре алмайды.

Және, үшіншіден, баспасөз адамның негізгі сенсорлық арналары болып табылатын ақпаратты қабылдаудың аудиовизуалды (есту және көру) арналарына әсер ету мүмкіндігі болмаса, оқырманға эмоционалдық әсер етуі шектелген. Сондықтан кез келген баспасөз, ең алдымен, ақпаратты аналитикалық қабылдауға арналған.

Бұқаралық коммуникация құралдары жүйесіндегі радио. Радио бұқаралық коммуникация жүйесінің қалыптасу мерзімінде екінші болып табылады. Бұл келесі себептер бойынша тұрақты танымал:

Біріншіден, ол халықты ақпараттандырудың ең жедел арнасы болып табылады, бұл ақпаратты өндіру мен жеткізудің техникалық ерекшеліктерімен қамтамасыз етіледі. Бұл ерекшеліктер кез келген уақытта эфирге шығып, оқиға орнынан және басынан тікелей репортаждар жүргізуге мүмкіндік береді, соның нәтижесінде тыңдаушылар болып жатқан оқиғаның қатысушылары сияқты, сондай-ақ оқиғаның тікелей қатысушылары сияқты эмоцияларды сезінеді.

Екіншіден, радио-бұқаралық коммуникация құралы үшін ең ыңғайлы. Тыңдаушы өзінің жұмысын орындаудан, күнделікті міндеттерінен қол үзбей ақпаратпен таныса алады. Осылайша, радиоақпаратты баспасөз және теледидар қол жетімсіз «қуыстар» толтырады. Бұл әсіресе радиоаудитория-

ның едәуір бөлігін құрайтын автокөлік жүргізушілері үшін маңызды.

Үшіншіден, радио қаржылық шығындар мен ақпаратты жеткізу мүмкіндігі тұрғысынан ең қолжетімді бұқаралық коммуникация құралы болып табылады. Қандай да бір газетті әр кезде сатып ала алмайсың және теледидар да болмай қалуы мүмкін. Сонымен қатар, теледидар бағдарламаларының көпшілігі барлық аумақтарға таратылмайды. Радио ешқандай қаржылық шығындарды талап етпейді және жер шарының барлық бұрыштарына енедідеп айтуға болады.

Төртіншіден, ең кең таралған радио ретінде, ақпаратты шекарасыз және қымбат техниканы қолданбай-ақ тарата алатын және қабылдай алатын, сол арқылы әлемдік қауымдастықты құруда маңызды рөл атқаратын бірінші халықаралық бұқаралық коммуникация құралы болып табылады.

Радионың жоғарыда аталған артықшылықтарын атай отырып, бірқатар кемшіліктерді де атап өткен жөн:

- радио ақпаратты қосымша құралдарсыз сақтай алмайды (мысалы, магнитофонға жазу);

- бейнетіркеу болмаған жағдайда ақпаратты есту арқылы қабылдауы көңілдің тез бөлінуіне ықпал етеді және ойын-сауық бағдарламаларын трансляциялау мүмкіндігін шектейді.

Бұқаралық коммуникация құралдары жүйесіндегі теледидар. Бұқаралық коммуникацияның пайда болу уақыты бойынша келесі құралы теледидар болып табылады.

Бұл оған жаппай-ақпараттық әсер етудің ең кең тараған арнасы болуға және көпшілік аудиторияға ең үлкен әсер етуге кедергі келтірмейді. Теледидар аудиториясы әртүрлі және саны көп.

Теледидардың ерекшеліктерінекелесілерді жатқызуға болады:

- аудиторияны кең көлемде қамту, таратқыштың әрекет ету аймағында кеңістіктің кез келген нүктесіне ену.
- радио алдында дыбыс-бейнелік мәнерлі құралдарды қолдану, көру және есту бейнелерін біріктіру артықшылығы болып табылады. Осының арқасында теледидар бейнелері көптеген көрермендерге оңай қабылданады. Бұл қасиет экрандық деп аталады.
- тікелей беру мүмкіндігі, оқиғаны бір мезгілде біріктіру және оны экранда көрсету телехабардың симультанталығымен тығыз байланысты тікелей теледидар деп аталады (бір мезгілде бақылау және трансляциялау). Осы қасиеттердің арқасында адам үйден шықпай-ақ болып жатқан іс-әрекетке қосылады. Бірде-бір бұқаралық коммуникация құралы әр үйге әрең кірмей, аудиторияны сонша қызықтыра алмайды. Теледидардың тікелей және симультаниялығы ақпараттың психологиялық қабылдауының деңгейін күрт жоғарылатады,оның ерекше шынайылығына және сол арқылы бұқаралық санаға ақпараттық әсерін арттырады.
- теледидар көріністері, әртүрлі ойын-сауық бағдарламаларын трансляциялау аудиторияның назарын тарту және ұстап тұрудың әртүрлі тәсілдерін қолдануды айтарлықтай арттырады.
- бейнемагнит жазбасын монтаждаудың техникалық мүмкіндіктері тікелей беру жазбаларын өзгертуге және оларды аудиторияға ақпараттық әсер етудің басқа да мақсаттарын көздейтін басқа да бағдарламаларды пайдалануға мүмкіндік береді.

Құралдардың алуан түрлілігі теледидардың аудиторияға барынша әсер ету үшін вербалды және вербалды емес ақпараттың барлық спектрін пайдалануға мүмкіндік береді. Нәтиже ақпараттың мазмұнына ғана емес, оның қалай және кіммен берілгеніне де байланысты. Сондықтан теледидарға жоғары білікті ақпараттандырушыларды, тележүргізушілерді пайдалану маңызды.

Теледидар өзінің артықшылықтарынан басқа, сондай-ақ кейбір кемшіліктер бар:

біріншіден, телебағдарламаларды көру үшін телекөрермендердің бос уақыты қажет. Басқа істерді орындау теледидар ақпаратын тұтынумен әрдайым үйлесімді емес;

екіншіден, телехабарларды қабылдау тек таратқыштың әрекет ету аймағында ғана мүмкін болады;

үшіншіден, телекөрермендер көп бөлігін өткізіп, көптеген теледидар арналарынан бір мезгілде трансляция жасалғантүрлі ақпараттықабылдау мүмкін емес;

төртіншіден, ойын-сауыққа шамадан тыс қызығушылық ақпарат сапасын төмендетеді;

бесіншіден, қымбат аппарат-теледидарды сатып алу оның шеңберін тарылтатын кез келген аудитория үшін мүмкін емес.

Бұқаралық коммуникация арналары бойынша ақпарат беру әр түрлі жанрлар түрінде жүзеге асырылады. Ең кең тарағаны жаңалық тобы болып табылады, оның негізгі міндеті оқиғалар мен құбылыстар туралы аудиторияны ақпараттандыру болып табылады. Оған мыналар кіреді: ақпараттық жазба (радио хабарлама немесе бейнесюжет), сұхбат, репортаж, есеп.

Ақпараттық, жаңалықтар жанрларына қосымша аналитикалық жанрлар (хат-хабарлар, түсініктеме, шолу, әңгімелесу, ток-шоу, пікірталас, баспасөз конференциясы, мақала) болып табылады. Бұл жанрдың басты міндеті ақпараттандыру ғана емес, ақпаратты міндетті талдау және бағалау болып табылады.

Аналитикалық жанрларға әлеуметтік резюме, сауалнама, интерактивті сұрау сияқты әлеуметтік жанрлардың шағын тобы жатады.

Жанрлардың үшінші тобы-очерк, сурет, эссе қамтитын көркем жанрлар.

Жоғарыда аталған жанрлар күрделі ақпараттық құрылымдарды құру арқылы бір-бірімен үйлесуі мүмкін. Әсіресе бұл теледидарға тән. Ол бағдарламалар мен арналар сияқты күрделі теледидар құрылымдарын құру үшін жанрлардың алуан түрлілігін пайдаланады. Мысалы, кең ойын-сауық шоу класы түрлі музыкалық хабарлар мен теледидар ойындарын қамтиды.

Жанрлар бұқаралық коммуникацияның ішкі нысаны болып табылатын «құрылыс» материал ретінде қызмет етеді.

Бұқаралық коммуникация құралдарындағы жарнама.

Қазіргі әлемдегі жарнама коммуникативтік қызметтің ең көлемді және маңызды түрлерінің бірі болып табылады және сатушы немесе өндіруші сатып алушымен ашық түрде төлейтін қарым-қатынасты білдіреді. Қоғамдағы жарнамада көптеген рөлдер бар: мұғалім, уағызшы және диктатор.

Жарнама зерттеушілері оның шығу тегін латын «reclamare» (жариялау, жауап беру және тіпті қарсылық білдіру - жиі сәтсіздіктің реңімен, «жарнама» түсінігі наразылықтарды ұсыну ретінде). Жарнама Помпейде және Геркуланумда алғашқы жазбаша хабарландырулар түрінде бұқаралық коммуникация құралдары және еуропалық глашатаевтар мен базарлардың шақырулары пайда болғанға дейін пайда болды.

Жарнама сауда мен алмасуға байланысты барлық уақытта адамның серіктері болғанымен, бірақ көп тираждылыққа, үлкен бытыраңқы аудиторияларға бір мезгілде әсер етуге, яғни жаппай құбылыс болып, тек өндірушілер нарығының, жарнама тасымалдаушы ақпараттық құралдар нарығының және жарнамалық қызметтер мен тауарларды тұтынушылар нарығының пайда болуымен ғана мүмкін болды. Алғашқы жарнамалық агенттік 1841 жылы Америкада құрылды. 1896 жылы зертханалық тәжірибелерді бастаған алғашқы американдық жарнама зерттеушісі психолог Х.Гэйл болды.

20 ғасырдың бірінші онжылдығында американдық компаниялар нарыққа қоғамдық назар аударуды ынталандыруға және жарнамаға миллиондаған доллар жұмсады.

Бұқаралық коммуникация құралдары не сатып алынуы мүмкін болса, соған жақсы төленген жарнама жасайды, және нәтижесінде көбінесе коммерциялық кәсіпорындарға айналады. Жарнама сатып алушыларды өзі таныған тауарды сатып алуға шақырады, яғни жарнаманың мақсаты, басқа БАҚ-та сияқты қоғамдық пікірге әсер ету болып табылады. Белгілі бір тауардың тұтынушыға қажеттілігінсендіру арқылы, жарнамаланып отырған тауар немесе қызметті сатып алуды ынталандыру арқылы, жарнама сауда қозғалтқышына айналады.Жарнама кез келген нысанда, кез келген құралдардың көмегімен осы объектілерге қалыптастырушы және демеуші қызығушылық және олардың сатылуына ықпал ететін жеке немесе заңды тұлға, тауарлар, идеялар мен бастамаларытуралы ақпаратты таратады.

АҚШ-та және басқа да өнеркәсіптік дамыған елдерде «жарнама» (advertising) деп бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарнамалық хабарландырулар түсініледі. Бұл термин сатуға (sale promotion) және жұртшылықтың ізгі қарым-қатынасына (PR) ықпал ететін іс-шараларға, сондай-ақ соңғы уақытта қарқынды дамып келе жатқан «тікелей маркетинг» (direct marketing), яғни өндірушінің тұтынушымен тікелей байланысына қолданылмайды. Швейцарияда, Ұлыбританияда, Норвегияда және Германияда жарнамаға ең үлкен шығындар жасалады.

Бұқаралық коммуникация құралдарында жарнама әдетте баспасөзде, радиода, теледидарда және сыртқы жарнаманың стандартты қалқандарында хабарландыру нысанында пайдаланылады.

Теледидардағы жарнама басқа жарнама түрлері алдында үлкен артықшылықтары бар. Ол ешқандай басқа құралға - радиоға да, газетке де, көше жарнамасына да қол жеткізе алмайтын әлеуетті тұтынушылардың үлкен санын қамтиды. Оның артықшылықтарына көрермендi экрандағы оқиғаға тартатын көрнекі және дыбыстық әсердің үйлесімі, белгілі бір аудиторияға сайлау әрекетінің мүмкіндігі және барынша үлкен аудиторияны қамту жатады. Тәуліктің әр уақытында әртүрлі арналарда бір жарнаманы орналастыра отырып, жарнама берушілер ел халқының көпшілігі осы жарнамалық ролигімен танысуға оңай қол жеткізеді.

Телевизиялық жарнамада өз кемшіліктері бар: 1) жарнамалық роликтердің қысқа уақыттылығы мен эпизодтығы олардың әсерін теледидарда көп уақыт өткізетін көрермендерге (мақсатты аудитория болып табылмайтын сауатсыз және жұмыссыздар) таратады; 2) роликті

дайындау құнының да, оны трансляциялау уақытының да жоғары болуы. Қалаған нәтижеге қол жеткізу үшін жарнама беруші көп рет қайталауға тапсырыс береді, бұл телерекламаны өте қымбат етеді.

Көптеген зерттеулер теледидар жарнамасы бір мезгілде және аудиторияның ең тиімді және ең аз позитивті қабылдауы екенін көрсетті.

Радиореклама да қуатты жарнама құралы болып табылады. Радиода және теледидарда жарнаманың әсер ету тиімділігі тыңдаушылар мен көрермендердің санына байланысты. Бұл аспектіде радио ТВ алдында артықшылығы бар. Телеаудиториялар (маусым айынан қыркүйек айына дейін) айтарлықтай қысқарады, радиода жаз мезгілінде тыңдаушылар саны күрт төмендемейді, себебі оны саяжайда да, жағажайда да тыңдауға болады.

Радио және теледидар жарнаманы жылжытудың маңызды құралдарына ие бола отырып, жарнама ақпаратының негізгі тасымалдаушысы емес, соған қарамастан қосымша ретінде пайдаланылады.

Газеттер мен журналдардағы жарнама кең таралған. Шығын көлемі бойынша ол тек тележарнамадан кем түседі,себебі теледидарлықтан арзанырақ. Баспа жарнамасын оң қабылдауда аудиторияның басылымға деген адалдығы мен сенімі үлкен рөл атқарады. Зерттеулерге сәйкес, дамыған елдердің оқырмандары әдетте бір рет өздері таңдаған баспа БАҚ-тарына адал және оларға телеарналарға, радиостанцияларға, бағдарламаларға және т. б. қарағанда көбірек сенеді. Жарнамалық хабарлама стратегиясын таңдау кезінде оқырмандардың белгілі бір материал беру, интонация, әзіл-сықақ мәнері әдетін ескеру қажет.

Аудиторияның осы басылымда жарияланатын ақпаратқа деген сенімі оқырмандар мен олар жариялайтын жарнамаға оңай көшіріледі.

Қазіргі оқырмандардың көпшілігі газеттер мен журналдарды қарап, ең алдымен тақырыптарға, фотосуреттерге назар аударады және неғұрлым жылтыраған материалдарды іріктеп оқиды. Сондықтан жарнама берушілер жарнама хабарландыруларының сыртқы түрі мен тақырыптарына мұқият қарау керек.

Жарнамалық жеткізуші ретінде пайдаланылуы мүмкін баспа басылымдары: газеттер, журналдар, арнайы жарнамалық басылымдар (газеттер, журналдар, каталогтар, брошюралар, буклеттер), анықтамалық басылымдар (телефон кітаптары).

Интернеттегі жарнама. Интернет пайда болғаннан кейін дүниежүзілік ауқымда сатушылар мен сатып алушылардың байланыстары үшін үлкен мүмкіндіктер пайда болды. Интернеттегі жарнама (онлайн жарнама) тапсырыс берушілер мен тұтынушыларға нақты уақыт режимінде өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік беретін кез келген басқа жарнамадан ерекшеленеді.

Интернет-жарнама тұтынушыға күшті әсері бар, яғни тауардың қасиеттері мен сапасы туралы айтып беріп қана қоймай, сонымен қатар, көрнекі түрде оның түсі мен қозғалысын, дыбысын ұсынады. Интернетте ақпаратты тарату жылдамдығы теледидар мен радиодан да асып түседі.

Интернеттің артықшылықтарына оның жеделдігін, әр түрлі аудиторияны хабардар етуге дайындығын, пайдаланушылар туралы құнды ақпаратты жинау және талдау мүмкіндігін жатқызуға болады. Сонымен қатар, интернет-пайдаланушылармен тиімді кері байланыс орнатуға мүмкіндік беретін жалғыз құрал.

Алайда, Интернеттен ақпаратты пайдалану мүмкіндігі болу үшін ең алдымен компьютер мен телефон желісі болуы қажет. Жүктелетін ақпараттың үлкен көлемі кезінде трафик құны жеткілікті жоғары.

Ең пайдаланылатын Интернет-жарнаматүрлері: баннерлер, бейнероликтер, мәтіндік жарнама, сілтеме, іздеу жүйелеріндегіжарнама.

Сыртқы жарнама-бұл жанрдың көне үлгісі. Оның міндеті баспасөз және теледидар науқандарын еске салу және сүйемелдеу. Әдетте жарнамаланатын тауарды сату орындарына жақын жолдарда орналастырылады. Жарнама қалқандарының көмегімен тек жергілікті міндеттерді шешуге болатынымен, оларды жарнама нарығының ойыншылары кеңінен пайдаланады, өйткені сыртқы жарнама кешенді жарнама науқанында тұтынушыларға әсер етудің тиімді демеуші құралы болып табылады.

Плакаттардың өлшемі әртүрлі болуы мүмкін - кішкентай афишадан бастап және үлкен қалқанмен аяқталады.

Белгілі бір ауданның әлеуетті тұтынушыларына әсер ету ұзақтығы, аз құны, түсті визуалды бейнелердің үйлесімі сыртқы жарнаманы өте кең таралған етеді.

3. Тарихи перспективадағы экономикалық даму.

Экономикалық әлеуметтану, оның пәні мен объектілері, қаржы-банк бейіндегі мамандарды даярлау жүйесіне даму және интеграциялау жолдары бүгінгі күні де әлеуметтанушылар мен экономистер арасында пікірталастар туғызады. Кейде жеке социологиялық теория ретінде экономикалық социологияны ұсынуға талпыныстар жасалады. Алайда, жеке әлеуметтік теориялардың мәні қоғамның тыныс-тіршілігінің әртүрлі салыстырмалы дербес салаларында (оның ішінде сақтандыру, салық салу, білім беру, мәдениет және т.б. салаларында) дамып келе жатқан процестер мен құбылыстар болып табылатынын ескеру қажет. Функционалдық жеке әлеуметтанулық теория жалпыәлеуметтанулық теориялық білімнен нақты эмпирикалық білімге көпірдің рөлін атқарады. Жалпы әлеуметтік теорияларға келер болсақ, социологиялық ғылымның негізі бола отырып, олар тұтас әлеуметтік жүйе ретінде қоғамның дамуының әмбебап, жалпы әлеуметтік заңдылықтарын, олардың қоғамдық өмірдің белгілі бір салаларында көрініс табуын ашады. Сондықтан пәнаралық сипаты бар экономикалық әлеуметтану жеке социологиялық теорияны емес, социологиялық ғылымның серпінді дамып келе жатқан бағыттарының бірі болып табылады.

Экономикалық әлеуметтанудың объектісі экономикалық қатынастар саласындағы әлеуметтік шындық болып табылады. Нақты - экономика және қаржы саласында орындалатын әлеуметтік рөлдердің барлық түрлерін орындайтын жеке тұлға («экономикалық», сондай-ақ «экономикалық емес адам»); экономикалық өмірдің барлық салаларында өз қызметін жүзеге асыратын және экономикалық мінез-құлықтың әртүрлі нысандарын көрсететін әлеуметтік статустық топтар мен ортақтықтар (әлеуметтік-кәсіби, әлеуметтік-аумақтық, әлеуметтік-демографиялық, гендерлік).

Экономикалық әлеуметтану кең контексте әлеуметтік институт ретінде экономиканы дамытудың әлеуметтік аспектілерін және оның өмір тіршілігіне, мүдделеріне, мінез-құлқына, жеке тұлға мен әлеуметтік топтардың санасына әсерін зерттейді. **Экономикалық әлеуметтану пәні**-еңбек, меншік, өндіріс, бөлу, алмасу және тұтыну салаларындағы әлеуметтік қатынастар, сондай-ақ экономиканың жұмыс істеуінің макроэкономикалық заңдылықтарымен өзара іс-қимыл жасау нәтижесінде туындайтын олардың дамуының әлеуметтік салдарлары.

Экономикалық әлеуметтану пәні – экономика және қаржы саласындағы экономикалық мінез-құлық және әлеуметтік құбылыстар. Экономикалық өмірдің қаржы-банк саласында экономикалық әлеуметтанудың пәнінарық оның нысандарының барлық алуан түрлеріндегі әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде; меншік маңызды әлеуметтік институт ретінде; тәуекелдер; экономикалық қауіпсіздікке төнетін қауіпболып табылады. Барлық жағдайларда әлеуметтік талдау фокусында экономикалық мінез – құлық пен сана, ал сайып келгенде нарықтың қызмет етуінің әлеуметтік салдары сақталады. Жеке тұлғаның экономикалық мінез-құлқын тікелей реттеушісі нарық субъектілері мен объектілерінің экономикалық санасында көрініс табатын экономикалық мәдениет деңгейі болып табылады.

Әлеуметтану экономика саласындағы әлеуметтік қатынастардың төрт негізгі түрін зерттейді:

1. Жеке тұлғаның және әртүрлі әлеуметтік топтардың меншікті иелену мәселесі басты болып табылатын өндіріс құралдарына қатынасы.
2. Меншік қатынастарымен анықталатын өндірістің өзі процесіндегі адамдар арасындағы қарым-қатынастар.
3. Жеке тұлғаның, жеке әлеуметтік топтардың өндіріс жүйесіндегі қарым-қатынасы; оларды ақыл-ой және дене еңбегімен, басқарушылық және атқарушылық еңбектерге бөлу.
4. Табыс мөлшері мен оларды алу тәсілдерімен, яғни қоғамдағы ұлттық байлықты бөлумен туындайтын адамдар арасындағы қатынастар. Бұл дегеніміз, кейбіреулері басқаларды пайдалану есебінен, басқалары – өзінің тікелей еңбегі есебінен пайда табады.

Қазақстандық экономикалық әлеуметтанудың қалыптасуының қазіргі кезеңінің ерекшеліктерін жақсы түсіну үшін оның шет елдердегі пайда болуы мен эволюциясының бастауларына жүгінеміз.

Экономикалық әлеуметтану тұтас ғылыми бағыт ретінде шетелдерде даму тәжірибесі мол және Қазақстанға қарағанда социологиялық және экономикалық ғылымға терең интеграцияланған. Көп жағдайда бұл экономикалық социологияға және батыста социологиялық ғылымды дамытуға сұраныс бастапқыда нарықтың қарқынды дамуымен, жеке меншік және капиталистік қатынастар институтымен, қатаң бәсекелестік пен экономикалық тәуекелдермен байланысты болды.

«Экономикалық әлеуметтану» термині XIX ғ. пайдаланыла бастады, бірақ осындай атаумен кітаптар XX ғ. басында ғана жарыққа шықты. Бірінші жұмыс «La sociologie economiqule» деп аталатын бельгиялық социолог Г. Де Греефтің (1886-1964 жж.) кітабы болды, оның орыс аудармасы 1904 жылы Мәскеуде «Әлеуметтік экономия» атаумен шықты. Дәл осы жұмысқа орыс социологы М.М.Ковалевский (1851-1916 жж.) «Экономикалық материализм өткені»деген белгілі жұмыста сілтеме жасады.

Кейін экономикалық әлеуметтанудың іргелі негіздерін белгілі әлеуметтанушылар Э. Дюркгейм (1858-1917 жж.) және М. Вебер (1864-1920 жж.) әзірледі.

Батыс экономикалық әлеуметтанудың қалыптасуының 4 кезеңін хронологиялық тұрғыдан бөліп көрсетуге болады.

1 кезең – ерте: XIX ғ.ортасы. Американдық социолог-экономист Р. Сведбергтің анықтамасы бойынша, бұл «классикалық экономикалық әлеуметтану»кезеңі. Ол Г. Грееф, К.Маркс (1818-1883 жж.) және Ф. Энгельс (1820-1895 жж.), әлеуметтанушылар М.Вебер, Т.Веблен (1857-1929), экономистер А.Смит (1723-1790 жж.), А.Маршалл (1842-1924 жж.), Д. Рикардо (1772-1823 жж.) еңбектерімен ұсынылған.

Басым тәсіл – экономикалық. Алғаш рет экономикада болып жатқан талдауға әлеуметтік бағалауды енгізуге әрекет жасалуда.

Осы кезеңнің жетістіктері-экономикаға әлеуметтік көзқарасты дамыту; капиталистік экономиканың әлеуметтік қайшылықтарын ашу (атап айтқанда, пауперизация мен пролетаризация арасында); өндірістің дамуына «экономикалық емес жағдайлардың» әсерін анықтау; бірқатар маңызды әлеуметтік санаттарды әзірлеу: тап, әлеуметтік институттар және статустық артықшылықтар; экономикадағы статустық топтар; экономикалық мінез-құлық.

Т.Вебленнің «экономикалық ғылым адамдардың өмір сүруінің материалдық құралдарына қатысты мінез-құлқы туралы ғылым болуы тиіс»деген тұжырымы принципті маңызға ие. Атап айтқанда, Вебленнің өзі талдау үшін таңдаған мінез-құлықтың негізгі түрі тұтынушылық мінез-құлық болып табылады.

Экономикалық әлеуметтанудың, қолданыстағы объектінің және әлеуметтік қатынастар субъектісінің негізіне, әдетте, «экономикалық адам» («homo economicus») тұжырымдамасы қойылған.

«Экономикалық адам» термині ғасырлық тамыры бар. Бұл ежелгі ұғым «иесі» дегенді білдіреді. Бірақ экономикалық адамның табиғаты тарихи өзгерді. Егер алдымен оны шаруалар мен қолөнершілер бейнелесе, батыс қоғамының индустрияландыру дәуірінде – кәсіпкерлер, саудагерлер, қаржыгерлер, кейін-жалдамалы қызметкерлер.

«Экономикалық адам» моделі А.Смиттің «Халықтар байлығының себептері мен табиғатын зерттеу» еңбегінде негізін құрады. Смит бойынша, экономикалық адам-нарық субъектісі, нарыққа жұмыс істейтін өндіруші. «Экономикалық адамның» басты белгісі Смит оның экономикалық ерік-жігерін прогрестің қозғалтқышы ретінде санады. Смиттің сипаттамасына сәйкес, «экономикалық адам» - өзімшіл, рационалды, «басқа да борыш немесе алғыс пікірлерімен байланысы жоқ», ол «өз әріптестерінің өзімшілдігіне жүгінсе, өз мақсатына жетеді», өйткені «экономикалық эгоизм тауды жылжыта алады».

Экономикалық адамның маңызды сипаттамасы – бұл «өзара қызығушылық». Адамның экономикалық мүддесінде Смит байыту көзін ғана емес, еңбек бөлінуінің себебін, оның өнімділігін арттыруды да көрді.

А.Маршалл «экономикалық адамның» әрекеті мен мінез-құлқына талдау жасайды. А.Маршалл оларды ақшаға жанама түрде өлшеуге болады деп есептеді, өйткені экономистің осы

таразылары, олар жетілмеген болса да, экономикалық ғылым кез келген басқа қоғамдық ғылымға қарағанда анағұрлым нақты жасалды. «Экономикалық адамның» іс-қимылының мотивациясы туралы айта келе, Маршалл қандай да бір іс-әрекетті таңдау тек пайдакүнемдік мотивациямен немесе айналасындағылардың жаман пікірінен қорқумен ғана емес, сонымен қатар бір адамға қатысты парасаттылық немесе парасаттылық емес, айналасындағылардың басқа пікірінен қорқудан, ыңғайсыз сезімдерінен моральдық критерийлермен реттеледі.

Бірінші кезеңді қорытындылай келе, осы кезеңдегі батыс мектептерінде дамыған және бастапқы кезеңде экономикалық әлеуметтанудың қалыптасуы үшін үлкен маңызы бар тұжырымдамалардың бірқатар экономикалық, сондай-ақ әлеуметтік идеяларын атап өтуге болады.:

- «адам теориясын» оның қажеттіліктері мен іс-әрекетке ынталандыру;
- еркін бәсекелестік, еркін кәсіпкерлік теориясы. Сонымен қатар, бәсекелестікке себеп болатын факторлар ретінде саяси, адамгершілік және діни мәселелер жиі кездеседі;
- экономикалық мінез-құлықтың мотивациясы, экономикалық мінез-құлықтың еркіндік пен шектеулердің арақатынасы;
- Т.Веблен тезистің тұжырымы, оған сәйкес «экономикалық ғылым адамдардың өмір сүрудің материалдық құралдарына қатысты мінез-құлқы туралы ғылым болуға тиіс»; әлеуметтік топтардың тұтынушылық мінез-құлқын, оларға ұсынылған пайдалану теориясын зерттеу, тек материалдық емес, сонымен қатар этикалық, мәдени факторларға маңызды орын береді;
- экономикалық өмірдегі әлеуметтік институттардың (ең алдымен саяси, меншік, отбасы) рөлі;
- М.Вебердің «билік», «престиж», «бюрократизм» социологиялық категорияларын әзірлеуі; «тап» ұғымын статустық топтар, экономикалық жағдайлардың сипаттамасы және оларға тәуелді статустық артықшылықтар; құндылықтар жүйесінің экономикалық мінез-құлыққа әсер ету механизмін талдау;
- К.Марспен экономикалық қатынастардың әлеуметтік қатынастарға әсер ету заңдылықтарын талдау және осы заңдардың әмбебап сипатын ашу; капиталды криминализациялау процесінің әлеуметтік және экономикалық мәнінің байланысы; меншік иелерінің шағын бөлігінің қолында мүлікті капиталдандыруда шоғырландыру туралы идеяны дамыту және ірі меншік иелерінің тар шеңберін капиталдандыруда және байытуда еңбекшілердің жаппай өршу (оларды азайту) арасындағы жанжалды ашу; еңбекшілердің қосымша құны мен пайдалану механизмін талдау. К.Маркс әдіснамасының маңызды ерекшелігі -экономика мен экономикалық процестерге әлеуметтік көзқарас. Ол экономикалық қарым-қатынастардың әлеуметтік қатынастарға әсер етуінің талдауын көрсетті, капиталды криминализациялау процесін ашты;
- кірістерді бөлу туралы В. Парето заңы, адамдардың көпшілігінің іс-әрекетінің ұтымсыз сипатын негіздеу, «элита айналымы» социологиялық теориясы;әлеуметтік ғылымдарға экономикалық ғылымдардың тұжырымдары мен әдістерін қолдану арқылы шындықты зерттеу.

Экономикалық әлеуметтанудың бастауындаосы ғылымның нақты пәнін анықтаған үш классик тұрды: К.Маркс,В.Парето және М.Вебер. Алайда, бастапқы кезеңде экономикалық әлеуметтану әлеуметтік ғылымда дербес орын әлі алған жоқ.

II кезең – «белсенді қалыптасу» -XX ғасырдың 20-50 жж. Бұл жылдар шетелдік әлеуметтанудың дамуында ерекше орын алады. Экономикалық әлеуметтану үшін қоғамның әлеуметтік ұтқырлығы мен стратификациясы (П. Сорокин және Т.Парсонс),«орта деңгей»(Р.Мертон); ұйымдардың әлеуметтануы, «экономикалық адам концепциясы» (А.Смит) тұжырымдамалары ерекше маңызға ие болды. Ғылыми әдістердің қатарында құрылымдық-функционалдық талдау (Т.Парсонс) бекітілді. Американдық социолог Э. Мэйо(1880-1949 жж.) – «адам қатынастары» теориясының және индустриалды социологияның негізін қалаушылардың бірі – «адамдық» және «топтық» факторлардың әрекетін ашты.

Басқа американдық социолог Д.Макгрегор 50-ші жж. «адамның қарым-қатынасы» теориясын «бағыныштылармен қарым-қатынас стилі туралы» («қатысу арқылы қарым-қатынас теориясы») теориясымен толықтырып, жұмыс істеушілердің мотивтері туралы түсінбеушілік немесе қате түсініктері өздері жұмыс істейтін ұйымның дамуын баяулатуға қабілетті екенін дәлелдеді.

«Адами қарым-қатынас» және «адами фактор» доктриналары мінез-құлық уәждемесі мәселелерін әзірлеудің катализаторы болды. Бұл бағыт американдық индустриялық социологияда, ал

кейінірек жалпы экономикалық социологияда ерекше орын алды. Иерархиялық қажеттіліктер теориясының негізін қалаушы (1943 ж.) Гарвард әлеуметтанулық мектебінің өкілі А. Маслоу болып табылады.

«Экономикалық адам»тұжырымдамасы одан әрі дамыды. Экономика бойынша Ноболев сыйлығының лауреаттары Дж.Бьюкенен мен К.Эрроу«экономикалық адамды» әлеуметтік дамудың бастапқы және соңғы өнімдері деп есептейді, оныңмінез-құлқы эгоизм, пайда, «өз мүддесімен» реттеледі.Бұл қағида олардың пікірінше, саясатқа да енеді.

Бьюкен-Эрроу талдауының негізінде ұтымды адамға бағдар жатыр. Ал ұтымды адам, егер бихевиористік теорияны басшылыққа алса, - бұл әрдайым әрекет адамы. Алайда, авторлар тек «экономикалық» ғана емес, сонымен қатар болмыстың мәнінәмиянда іздемейтін «экономикалық емес адамдар» бар екенін айтады. Бьюкененнің пікірінше, «экономикалық емес адамдар»көп, олар экономикалық адамдармен қатар өмір сүреді және нарықтық қатынастардың қатаңдығын жеңілдетеді.

III кезең-50-70-ші жж. - Батыста «экономикалық өмір әлеуметтануы» (немесе экономикалық әлеуметтану) социологиялық ғылымның дербес пәнаралық бағыты ретінде толық институционалдандырумен сипатталады. Бұл кезең әлеуметтанушылары: Т.Парсонс, Н. Дж.Смелзер, К. Дэвис, Д. Мур. Осы кезеңнің басты ерекшелігі-экономикалық процестерді зерттеу мен талдаудағы «таза экономиканы» сыны. Бұл тұрғыда американдық социолог Н. Дж.Смелзердің «Экономикалық өмір әлеуметтануы» атты монографиясы оны экономикалық әлеуметтанудың қазіргі тұжырымдамасының негізін қалаушылардың бірі деп есептеуге мүмкіндік береді. Оның тұжырымдамасына сәйкес қоғам өмірі шартты түрде екі салаға бөлінеді: экономикалық және экономикалық емес, олардың жұмыс істеуі «социологиялық айнымалыларға»негізделген. Мұндай әлеуметтік айнымалылар ретінде ол әлеуметтік топтар мен қауымдастықтарды, рөлдер мен мәртебелерді, биліктің ұйымдары мен нысандарын, нарықтарды (еңбек пен қызмет), ұжымдық іс-әрекеттерді, дәлелдер мен құндылықтарды қарастырады. Осы кезеңде экономикалық социологияны әзірлеуге әлеуметтанушылар Т.Парсонс пен К.Дэвис де маңызды үлес қосты.

Парсонс-құрылымдық-функционалдық талдау теориясын, «әлеуметтік іс-әрекет» және «әлеуметтік жүйе» тұжырымдамаларын, жалпы «іс-әрекет теориясын» құрастырушы, онда негізгі ұғымдар «жағдай», «іс-әрекеттің жағдайға бағдары» болып табылады. Бұл кезең экономикалық социологияны әзірлеуге социологтардың өздерінің, Гарвард және неміс социологиялық мектептері басым болған түрлі мектеп өкілдерінің тікелей қосылуымен ерекшеленді.

IY кезең – XX ғасырдың 80-90 жылдары-Батыста «жаңа экономикалық әлеуметтанудың» даму кезеңі анықтамасын алды.

«Жаңа экономикалық әлеуметтанудың» мақсаты, оның авторлары Р. Сведберг пен М.Грановеттердің пікірінше, - «қоғам қалай кең еңбектің ішінде шектеулі өндірістік ресурстарды барынша тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін баламаларды таңдайды».

Неге кезең «жаңа экономикалық әлеуметтану» кезеңі деп аталды? Біріншіден, XX ғасырдың соңында шетелдегі экономикалық әлеуметтану тұтас ғылым, дербес ғылыми бағыт болып қана қоймай, нарықтық капиталистік экономикасы бар елдер үшін неғұрлым күрделі экономикалық-әлеуметтік проблемаларды зерттеуге бағытталған ғалымдардың кең ғылыми қозғалысының сипатына ие болды. Бұл қозғалыс «Экономика және қоғам» деп аталды.

Екіншіден, Батыста экономикалық әлеуметтану экономикалық тарихпен тереңірек ықпалдасады, ал зерттеулер (экономикалық және әлеуметтік) аймақтық және елдік сипаттан еларалық, көбінесе демографиялық факторды ескеретін сипатқа ауыстырады.

Үшіншіден, экономикалық әлеуметтанудың шетелдік зерттеулерінде экономист-әлеуметтанушылардың назары азаматтардың әлеуметтік мәртебесі мен олардың табыстарының кепілі ретіндегі мемлекеттің рөлін талдауға көбірек көңіл бөлінеді.

Төртіншіден, экономикалық институттар қызметінің әлеуметтік аспектілері (бәсекелестік, нарық, ақша, алмасу нысандары, меншік, кәсіпкерлік, жұмыспен қамту және басқалар) жатқызылған экономикалық әлеуметтану объектілерінің айтарлықтай кеңеюі болды. Экономикалық әлеуметтану «салыстырмалы макросоциология» сипатына ие болады.

Қазақстан қоғамының қазіргі кезеңі оны экономикалық әлеуметтану ретінде әлеуметтанудың қажетті бағытын өзектендіреді. Оның мақсаты-қоғам өмірінің экономикалық саласын дамытудың

әлеуметтік аспектілерін зерттеу, экономикада қабылданатын басқарушылық шешімдердің нәтижелілігін арттыруға ықпал ету, сайып келгенде – халықтың әр түрлі топтарының өмір сүру жағдайы мен сапасын, жалпы қоғамның әл-ауқатын жақсартуға ықпал ету.

Тәуелсіздік жылдары Дүниежүзілік Банктің жіктелуі бойынша Қазақстан дамушы елден табыс деңгейі орташа және экономикасы өсіп келе жатқан мемлекетке айналды. Өмір сүру сапасы бірнеше есе жақсарды, себебі бастапқыда қазақстандықтардың өмір сүруінің жоғары стандарттарына бағыт алынды.

Егер болашақ әлеуметтанушылардың одан әрі кәсіби білім беру келешегін бағалайтын болсақ, онда олар экономикалық және әлеуметтік білімнің жан-жақты интеграциясымен тығыз байланысты. Бұл интеграция әлеуметтану саласындағы әлеуметтік қатынастарды зерделеуде әлеуметтанулық көзқарасты енгізуді көздейді.

Қоғамдағы экономикалық қажеттіліктерді бір мезгілде бірнеше әлеуметтік институттар қанағаттандырады. Әлеуметтік институт қызметінің басты мақсаты-тұрақтылыққа қол жеткізу және оны қолдау.

Экономикалық үдерістер мен құбылыстарды сипаттау үшін әлеуметтануда ұғымдардың тұтас жүйесі қолданылады. Олардың ішіндегі ең кең ауқымдысы -экономикалық сала ұғымы. Экономикалық сала-адамдардың тіршілік әрекеті үшін қажетті материалдық игіліктер мен қызметтерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну үшін жауапты қоғамның біртұтас ішкі жүйесі. Әлеуметтанушыны өзара іс-қимылды тудыратын әлеуметтік тетіктер қызықтыратындықтан, құрылымды экономикалық сананың, экономикалық нормативтік қондырғылардың, мекемелердің, ұйымдар мен экономикалық қатынастардың жиынтығы ретінде қарастыру ерекше маңызға ие. Экономикалық сана-бұл экономикалық процестер мен құбылыстарға қатысты көзқарастар, қажеттіліктер, идеялар, көңіл-күй, қызмет түрлері, еңбек қызметі, сыйақы, мамандыққа қатысы, экономикалық дербестік мүмкіндіктері және т. б.

Экономика әлеуметтік институт ретінде бірқатар функцияларды орындайды. Экономика функциялары өндірісті қамтамасыз етуге, дамытуға, жұмыс істеуіне, бөлуге, айырбастауға және тұтынуға бағытталған.

Экономика функциялары:

1. Қоғамдық еңбек бөлінісінің нысандарын қолдау және дамыту. Еңбек ресурстарын ұдайы өндіру, жұмыс орындарын бөлу, кадрларды қайта бөлу есебінен қол жеткізіледі.

2. Ынталандырушы. Еңбекке экономикалық мүдделілікті қамтамасыз етеді.

3. Интеграциялық. Әлеуметтік шиеленісті болдырмау үшін жұмыс істейтін мүдделердің бірлігін қамтамасыз ету.

4. Инновациялық. Өндірісті ұйымдастыру мен нысандарын, ынталандыру жүйелерін жаңарту. Орындалуы субъектілердің жаңа ғылым жетістіктеріне, деңгейіне және олардың белсенділігінің сипатына байланысты.

Экономиканың орнықтылығын әлеуметтік институт ретінде негізделген объективті факторлар:

- аумақтық және климаттық жағдайлар;
- адам ресурстарының болуы;
- материалдық өндірістің даму деңгейі;
- экономиканың нақты секторының жай-күйі;
- қоғамның әлеуметтік құрылымы;
- экономиканың құқықтық шарттары мен жұмыс істеуінің заңнамалық базасы.

Экономиканың әлеуметтік институт ретіндегі табиғаты, оның ерекшеліктері қоғамның өзінің, осы кезеңде дамып келе жатқан жүйенің ішкі қасиеттерімен айқындалады. Қазақстан жағдайында-бұл нарықтық экономиканың қалыптасуы және осыдан туындайтын барлық деформациялармен, қайшылықтармен және мүдделер қақтығыстарымен нарықтық қатынастардың қалыптасуы.

Қазақстан жаһандық бәсекеге қабілеттілік рейтингі бойынша әлемнің 148 елінің ішінде 50-ші орында тұр. ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы қаулысымен Қазақстан Республикасының 2020-2025 жылдарға арналған индустриалды - инновациялық даму мемлекеттік бағдарламасы бекітілді, деп хабарлайды <url>. zakon.kz.

Индустрияландырудың мемлекеттік саясатының катализаторы және бүкіл экономиканы әртараптандыру негізі ретінде басты мақсаты ел экономикасының негізгі драйвері ретінде өңдеуші өнеркәсіптің дамуы мен қалыптасуы үшін жағдай жасау болып табылады.

Өңдеуші сектордың тұрақты өсуі мен бәсекеге қабілеттілігіне технологиялық прогрессивті өнеркәсіп құру, кейіннен жаһандық нарықтарға шыға отырып, орта, жоғары технологиялық өнім құруға бағдарланған жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың негізгі қорларын трансформациялау және цифрландыру жолымен қол жеткізілетін болады.

Мәселен, индустрияландыру жылдарында өңдеуші өнеркәсіп өнімдерін шығарудың озық қарқынына қол жеткізілді, еңбек өнімділігі 1,3 есе өсті, сала кәсіпорындарының негізгі капиталына инвестициялар ағыны 2,1 есе ұлғайды.

Қазақстанда бұрын өндірілмеген 500 жаңа өнім түрі өндірілді: жүк және жолаушы вагондары, электровоздар, жүк, жеңіл автомобильдер мен автобустар, трансформаторлар, рентген аппаратурасы, жарық диодты шамдар, титан құймалары мен слябалар, дәрілік заттар, сүт өнімдері және басқалар.

Қазақстанда өндірілген және сыртқы нарықтарда бәсекеге қабілетті тауарлардың саны артты, оның ішінде: бу турбиналары, мыстан жасалған бұйымдар, радиаторлар, аккумуляторлар, сусындар, кондитерлік өнімдер және т. б.

Сапалы индустриялық серпіліс жасау және бәсекеге қабілетті өндеу өнеркәсібін құру үшін, әсіресе геосаяси жағдай мен жаһандық сауда соғыстарының шиеленісуі жағдайында, бизнес пен мемлекет мүдделерінің теңгерімін сақтауды және елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын жақсартуды ескере отырып, дәйекті және сараланған мемлекеттік саясатты жүргізу талап етіледі.

Осы мақсатта экономиканы әртараптандыру бойынша ұзақ мерзімді курстың қисынды жалғасы болып табылатын Қазақстан Республикасының 2020-2025 жылдарға арналған индустриялық - инновациялық даму бағдарламасы әзірленді.

Алдағы индустрияландырудың үшінші бесжылдығы шеңберінде және 2025 жылға дейінгі ҚР Стратегиялық даму жоспарының негізгі бағыттарына сәйкес мемлекеттік өнеркәсіптік саясатта қосылған құны жоғары экспортқа бағдарланған экономиканы құруға баса назар аударылатын болады.

Экспортқа бағдарлану тауарлар мен қызметтердің өсіп келе жатқан көлемін өткізу нарықтарын кеңейту және құнды құрудың жаһандық тізбегіне қосылу қажеттілігінен туындап отыр. Экспортқа бағдарланған индустрияландыру жаңа қазақстандық тауарларды, оның ішінде жоғары технологиялық қайта бөлу тауарларын сыртқы нарыққа шығаруға мүмкіндік береді.

Ол үшін сыртқы нарыққа бағдарланған өндірушілер үшін ынталандыру шаралары кешенін қарастыру қажет. Ең алдымен өңдеу секторында.

Атап айтқанда, "цифрлық дәуір" өнеркәсібінің қалыптасу процесін ескере отырып, жоғары технологиялық өнімдер мен қызметтерді экспорттаушыларды акцентпен ынталандыру жүзеге асырылатын болады. Мемлекеттік ынталандыру тетігі кәсіпорындардың экспортқа бағдарланған даму моделіне көшуін ынталандыратындай етіп құрылатын болады. Осы тетік сондай-ақ сыртқы инвестицияларды тартуға және ұстап тұруға бағытталатын болады. Өңдеуші өнеркәсіптегі технологиялар мен инновацияларды дамыту жөніндегі шаралар қазақстандық тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің стратегиялық бәсекелестік артықшылықтарын дамытудың түйінді факторына айналады.

Инновациялық экономикаға көшу кадрларды даярлау, ғылыми және қолданбалы зерттеулер, стартаптарды қолдау, озық технологиялар трансферті, венчурлық экожүйе және т.б. құру саласындағы жүйелі реформаларды жалғастыруды көздейді.

Сонымен қатар, мемлекеттің белсенді индустриялық-инновациялық саясаты бизнеспен әріптестікте жүргізілетін болады. Қолдау жөніндегі шаралар олардың қарсы міндеттемелеріне айырбастауға берілетін болады.

Осылайша, қазіргі уақытта болып жатқан технологиялық және әлемдік шаруашылық салуларды ауыстыру нәтижесінде мемлекеттік индустриялық-инновациялық саясат өзінің тиімділігі мен тез өзгеретін жағдайларға бейімделу қабілетін арттыруы тиіс. Бұл индустриялық-инновациялық

дамудың рөлін және оның тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етуге әсерін елеулі ұлғайтуды көздейді.

Жоғарыда баяндалғанды ескере отырып, жоспарланған өршіл нәтижелерге қол жеткізу үшін тиісті қаржыландыру арқылы ішкі және сыртқы нарықтарда қосылған құны жоғары өндірістерді дамыту жолымен өңдеуші өнеркәсіптің бәсекеге қабілеттілігін ынталандыру үшін жағдайлар жасау бағдарламаның фокусы болып табылады.

Бағдарламаның міндеттері:

- индустриялық кәсіпкерліктің әлеуетін арттыру жолымен индустрияландыруды тереңдету;
- өндіріс көлемін ұлғайту және ішкі және сыртқы нарықтарда сұранысқа ие өнделген тауарлардың номенклатурасын кеңейту;
- базалық өндірістерді дамытуды ынталандыру және Стратегиялық жобаларды іске асыру арқылы өнеркәсіптік қуаттарды ұлғайту;
- өңдеуші өнеркәсіп салаларын технологиялық дамыту және цифрландыру.

2025 жылы бағдарламаға сәйкес келесі көрсеткіштерге қол жеткізу қажет:

- 2018 жылғы деңгейге қарағанда өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің нақты өсімі 1,6 есе;
- 2018 жылғы деңгейге қарағанда өңдеу өнеркәсібінің экспорт көлемінің өсімі 1,9 есе;
- 2018 жылғы деңгейге қарағанда өңдеу өнеркәсібіндегі негізгі капиталға салынған инвестициялардың нақты көлемінің индексі 1,6 есе;
- 2018 жылғы деңгейге қарағанда экономикалық белсенді халықтың 1000 адамына өңдеуші өнеркәсіптің жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарының санын 1,5 есе ұлғайту;
- экономикалық күрделілік индексіндегі орынды (Гарвард) 78-ден 55-ке көтеру (0,31 баллдан 0,14 балға дейін).

2020 - 2025 жылдары Бағдарламаны іске асыруға республикалық бюджеттен жалпы талап етілетін шығыстар 780 797,1 млн теңгені құрайды, оның ішінде:2020 жылы-146 065,3 млн теңге;2021 жылы-215 725,1 млн теңге;2022 жылы - 107 896,4 млн теңге;2023 жылы - 107 863,5 млн теңге;2024 жылы - 101 996,9 млн теңге; 2025 жылы - 101 249,9 млн теңге.

Осылайша, экономикалық өмірдің дамуы аса күрделі әлеуметтік проблемалар мен әлеуметтік қатынастарды қозғайды, оларды зерттеумен әлеуметтану, нақты экономикалық әлеуметтану айналысады.

4. Жаһандық қоғамда еңбек рөлінің өзгеруі. Қазақстан жаһандық әлеуметтік-экономикалық жүйедегі еңбек .

Жаһандық экономикалық дағдарыс, интеграциялық процестерді жандандыру, нарықтарды, бәсекелестікті, инновациялық кеңістіктің шекараларын кеңейту, өңірлік одақтардың халықаралық ұстанымдарын күшейту экономикалық ынтымақтастық үшін жаңа жағдайлар жасайды. Елдің халықаралық еңбек бөлінісіне қатысуы үшін Қазақстан жариялаған үдемелі индустрияландыру мен инновациялық дамуға арналған стратегиялық бағыт айқындаушы мәнге ие.

Бұл жағдайда сыртқы экономикалық саясатты қалыптастыру факторларын дұрыс бағалау және халықаралық экономикалық өзара іс-қимылдың бағыттары мен форматын таңдау маңызды.

Сыртқы экономикалық саясатты қалыптастыру факторлары.

Қазіргі кезеңде мемлекеттің сыртқы экономикалық саясатының табыстылығы әртүрлі мемлекеттермен сыртқы байланыстардың даму деңгейімен және халықаралық еңбек бөлінісіне қатысу үлгісімен айтарлықтай дәрежеде айқындалады. Қазақстанның сыртқы экономикалық ынтымақтастық саясаты қазіргі жағдайдағы сыртқы байланыстарды дамыту стратегиясы мен бағыттарын айқындайтын бірқатар факторлардың ықпалымен қалыптасады.

Жаһандық факторлар-әлемдік қоғамдастық және әлемдік экономика қазіргі уақытта саяси және әлеуметтік-экономикалық қатынастардың өзгеруі жағдайында. Саяси трансформация «суық соғыстың» аяқталуымен және халықаралық қатынастардың биполярлы жүйесінің ыдырауымен байланысты. Кеңес блогының ыдырауымен халықаралық қатынастар көпполярлы өзара іс-қимыл арнасында қалыптасады. Әлемдік экономиканың трансформациясы экономикалық даму тетіктері мен

институттарының жаңа экономикалық технологияларға сәйкес келмеуінің нәтижесі ретінде технологиялық «сын-қатерлер» мен жаһандық дағдарыстың салдары болып табылады.

Халықаралық қатынастардың жаңа жүйесі АҚШ - тың басшылығымен дамыған елдер тобының; БРИК елдерінің саяси және экономикалық тұрғыдан жанданған елдерінің және Латын Америкасы елдерінің; ресурстық басымдыққа ие және саяси құрылғының өзіндік ерекшелігіне ие елдердің-ОПЕК елдерінің; экономикалық қалыптаспаған мемлекеттердің ықпалымен қалыптасады. Қалыптасқан әлемдік тәртіптің салдары дамушы елдер тобының, соның ішінде Ресей мен Қытай, аймақтық экономикалық топтардың, одақтардың, атап айтқанда, әлемдік экономикалық даму процесіне және жаһандық басқару жүйесіне ықпалының өсуі болды; жаһандық экономикалық дағдарыс жағдайында экономиканы нарықтық реттеу қағидаттарын қайта қарау; нарықтық тетіктерге мемлекеттік араласу шекараларын кеңейту.

Халықаралық ынтымақтастық үрдістері.

Жаһандық дағдарыстың басты сабақтарының бірі халықаралық және аймақтық экономикалық ынтымақтастықты нығайту, жаңа нарықтардың ашылуы болды, бұл мынадай үрдістерде көрінеді: дамушы әлем елдері тобының экономикалық өсуі және дағдарыс салдарын еңсеру қарқыны осы мемлекеттердің жаһандық экономика проблемаларын шешуге әсерін кеңейтудің факторларына және G8 форматын G20-ға дейін кеңейтудің негізгі себебі болып табылады. ҚР Үкіметі сыртқы экономикалық ынтымақтастықты кеңейту бағытын жоспарлы түрде жүзеге асыруда. Қазақстанның таяу онжылдықтағы аса маңызды стратегиялық міндеттерінің қатарында сыртқы байланыстарды кеңейту және Мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру. Осылайша, жаһандық үрдістерге сәйкес Қазақстанның сыртқы байланыстарын кеңейту қолданыстағы аймақтық интеграциялық топтар мен халықаралық одақтар шеңберінде ортақ еуразиялық кеңістікті құру перспективасымен экономикалық ынтымақтастықты нығайту жағына қарай жүзеге асырылуы тиіс.

Экономикалық ынтымақтастықты кеңейту стратегиясы.

Қазақстанда стратегиялық экономикалық әріптестіктің негізгі перспективалы бағыттары аймақтық халықаралық одақтар жағдайындағы ынтымақтастық және әлемдік нарықтарға ықпалдасу болып табылады. Бірінші бағыт екіжақты экономикалық ынтымақтастық пен халықаралық ұйымдар форматындағы ынтымақтастықтың кеңеюіне байланысты. Екіншіден, халықаралық еңбек бөлінісіне қатысу, игерілген әлемдік және аймақтық нарықтар шеңберінде ынтымақтастықты тереңдету және жаңа экономикалық нарықтарды ашу арқылы. Бірінші бағытқа келетін болсақ, ол негізінен экспорттың географиялық құрылымының кеңеюімен сипатталады.

Біріншіден, сауда-экономикалық өзара іс-қимыл саласында көпжақты қатынастар дамуда. 2018 жылы тауар айналымының географиялық құрылымында Еуропалық елдердің 45,3%, атап айтқанда Еуропалық монетарлық одақ елдерінің 34,6% басымдылығы сақталуда. Еуропалық өңірге ТМД мемлекеттері 24,2% және Азия елдері 23,6% келеді. Жекелеген елдер бөлінісінде негізгі сауда серіктестерінің төрттігіне РФ тауар айналымының 18,2%, Қытай 14,6%, Италия 11,5% және Франция 7,0% кіреді. 2018 жылы Қазақстанның жалпы тауар айналымындағы Кеден Одағы мемлекеттерінің үлесі 18,8% құрады.

Екіншіден, республика халықаралық қатынастардың белсенді субъектісіне айналады және өңірлік пен жаһандық экономикалық ахуалды қалыптастыратын шешімдер қабылдауға қатысады. Қазақстан ҰҚШҰ мен ШЫҰ-ның белсенді қатысушысы, АӨСШК бастамашысы болып табылады. Республика Кеден одағы мен ЕурАзЭҚ-тың бірыңғай экономикалық кеңістігін құруға байланысты Еуразиялық интеграциялық үдерістердің орталығында орналасқан, ТМД-ның барлық елдерімен, атап айтқанда, Орталық Азия елдерімен интеграцияны күшейту бағытын жалғастыруда.

Үшіншіден, халықаралық саяси және экономикалық одақтарға қатысу жалпы Еуразиялық экономикалық кеңістіктің экономикалық шекараларында, мысалы, ЕО елдерімен, сондай-ақ АТЭС-пен ұлттықтан жоғары органдарды қалыптастырмай,Қазақстанның «экономикалық мінез-құлықтың үйлестірілген ережелерін» қалыптастыруға қатысу мүмкіндігін де кеңейтеді.

Қазақстанның экономикалық әріптестігін кеңейтудің екінші бағыты экономикалық шекаралардың кеңеюіне, халықаралық экономикалық мамандандудың перспективаларын анықтауға және республиканың халықаралық еңбек бөлінісіне қатысуына байланысты. Бұл бағытта қаржы және мұнай мен газ нарығымен қатар жаңа перспективалы әлемдік нарықтарды игеру мәселелеріне

байланысты бірқатар мәселелерді шешу міндеті тұр. Дағдарыстан кейінгі экономикалық даму және экономикалық қатынастардың инновациялық даму жағына өзгеруі жағдайында әлемдік нарықтарға ықпалдасу және елдің жаңа перспективалы нарықтарды игеруге қатысуы мемлекеттің экономикалық саясатының негізгі стратегиялық міндеттері болуға тиіс. Демек, әлемдік нарықтарға ықпалдасу ауқымына мемлекеттік баға беру және жаңа инновациялық нарықты игеретін қатысушыларға мемлекеттік қолдауды қамтамасыз ету міндеті тұр.

Қазақстан бүгінде соңғы онжылдықта мемлекеттің экспорттық және тұтастай экономикалық саясатын айқындайтын энергия тасығыштардың әлемдік нарығының белсенді қатысушысы болып табылады. ҚР экспортының тауарлық құрылымында минералды өнімдер 76,8%-ды, мұнай және газ конденсаты республика экспорттайтын тауарлардың жалпы көлемінің 63,1% - ын құрайды. Энергия ресурстары нарығында Қазақстан Ресеймен бірлескен БЭК жаңғырту жобалары шеңберінде энергия тиімділігін арттыру саясатын жандандыру қажет. Қазақстан үшін де, Ресей үшін де отын-энергетика кешені инновациялық экономика құрудың және басқа да салалық кешендерді жаңғыртудың негізгі көзі болып табылады.

Таяу экономикалық кезеңде капиталдың жаңа өңірлерге ағын үрдісі күшейтілетін болады, бұл қаржы нарығын бірлесіп дамыту және БЭК қаржы орталығын құру үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Бұл міндет Ресей үшін де, РФ-да халықаралық қаржы орталығын және ТМД мен ОА-да ислам банкингінің өңірлік орталығын құру идеясын жария еткен Қазақстан үшін де өзекті болып қала береді.

Импорттың тауарлық құрылымы республиканың тұтыну тауарларына 22,7%, аралық өнеркәсіптік тұтыну тауарларына 40,9% және инвестициялық тауарларға 35,2% деген қажеттілігін көрсетеді. ҚР экономикасының салалық құрылымын қайта құруға бағытталған үдемелі индустрияландыру бағдарламасы қалыптасқан жағдайды, ең алдымен, негізгі экспорттық өнім астық болып қалатын азық-түлік нарығында өзгертуі тиіс.

Әлемдік азық-түлік нарығының негізгі секторларын бағалауға сәйкес генетикалық түрлендірілген және органикалық өнімдер секторларындағы мемлекеттік реттеу деңгейі дәстүрлі секторға қарағанда жоғары. Қазақстан еуропалық нарық үшін органикалық өнімдер секторын дамытуда белгілі бір артықшылықтарға ие. ҚР үшін азық-түлік нарығының жаңа секторларын дамытудың маңызды үрдісі экологиялық қауіпсіздік және азық-түлік тауарларының белгілі бір тобын пайдалануда жеке тұтынушылар мен негізгі сауда серіктестерінің қалаулары болып табылады.

Жаңа технологиялардың әлемдік нарығы қазіргі уақытта бірнеше негізгі бағыттармен ұсынылған. Әлемде шамамен 50 басты макротехнологиялар бар деп санауға болады, олардың шамамен 12-сі бойынша Кеңес Одағы алдыңғы қатарлы позицияларға ие болды. Әлемдік инновациялар нарығының негізгі бағыттарының қатарында энергияның жаңа көздерін құру мен энергия үнемдеу және табиғатты қорғау мен экологиялық қауіпсіздік саласындағы зерттеулер де қарастырылады.

Қазақстанның озық технологиялар нарығына қазіргі заманғы қатысуы әзірге тек шетелдік жетістіктерді пайдалануды болжайды,алайда атом энергиясын қолдануға, ғарыш зерттеулерін жүргізуге байланысты бірқатар негізгі бағыттар бойынша технологияларды дамыту және енгізу үшін әлеует бар. Қазақстанның БЭК және ОА кеңістігінде табиғи ресурстарды игеруге байланысты өндірістің әртүрлі салаларында «жасыл» технологияларды әзірлеуге және қолдануға байланысты геоэкономикалық жобаларға қатысуын кеңейту қажет - энергия ресурстары, су жәнеАӨК ресурстары.

Осылайша, сыртқы экономикалық саясатты қалыптастыру жаһандық экономикалық үрдістердің, халықаралық экономикалық ынтымақтастық сипатының және қазіргі экономикалық даму стратегиясының ықпалымен жүзеге асырылады. Бұл факторларды экономикалық ынтымақтастықтың бағыттарын, нысандарын және мақсаттарын анықтау кезінде ескеру қажет.

Қазақстан үшін сыртқы экономикалық саясаттың негізгі бағыттары аймақтық халықаралық одақтардың, атап айтқанда ЕурАзЭҚ, ТМД, БЭК және ШЫҰ құрамындағы сыртқы сауданың географиялық құрылымын кеңейтумен және әлемдік нарықтарға дәйекті ықпалдасу жолымен экономикалық шекараларды кеңейтумен байланысты. Екінші бағыт инновациялық экономиканың қазақстандық моделін құру жөніндегі стратегиялық жоспарларда басым болуға тиіс.

Қазақстан инновациялық экономиканың өлшемдеріне сәйкес келу және жаһандық және өңірлік технологиялық ағындарға қосылу үшін экономикалық әріптестік кеңістігін кеңейтуді, сондай-ақ әлемдік энергетикалық нарықтың қажеттілігіне бағдарланған экспорттың шикізаттық бағытталуынан шыға отырып, халықаралық еңбек бөлінісі құрылымындағы өз орнын айқындауы тиіс.

4. Иллюстрациялық материал: презентация https://docs.google.com/presentation/d/1sO7Iuq9chpTL-PjaM77ySD2ChbfS5lVQ/edit#slide=id.p1

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі:10,12,13,17,18

Қосымша:7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. Қазақстан Республикасының қазіргі білім беру жүйесіне сипаттама беріңіз.
2. Мектеп және жоғары білім беру салаларында қандай негізгі кемшіліктер бар?
3. Білім берудің қызметтері мен кезеңдерін атаңыз.
4. Масс-медианың функцияларын атаңыз.

Әлеуметтану

№4 дәріс

1. Тақырыбы. Халық, урбанизация және қоғамдық қозғалыстар.

2. Мақсаты: Урбанизация және миграция ұғымдарын, әлеуметтік өзгерістерді зерттеудің әлеуметтанулық перспективаларын түсіндіру.

3. Дәрістің тезистері:

1. Жаңғыру және урбанизация. Миграция.
2. Жаһандық урбанизация. Ауыл және қала.
3. Қоғамдық қозғалыстардың бастаулары мен түрлері. Әлеуметтік өзгерістерді зерттеудің әлеуметтанулық перспективалары

Жаңғыру. Жаңғыруды сипаттау үшін алдымен «модерн» және «модернизм»терминдерінің мазмұнын анықтаймыз. «Модернизм»философияда және мәдениеттануда кең тараған және сана мен ғылымда классикалық мұрадан қашықтықты, радикалды антитрадиционализмді, вариативтілікті білдіреді. Жаңашылдық критерийлерін өзгерту үздіксіз деп болжалды, үйлесім мүмкіндігі жоққа шықты, гуманизмнің мәні мен бағыты қайта ойластырылған (мысалы, «жаңа адамды»қалыптастырудың көптеген стратегиялары). XX ғ. екінші жартысынан бастап, алдымен философияда, өнерде және мәдениеттануда, содан кейін әлеуметтануда постмодернизм идеялары тарала бастады. «Постмодернизм» термині 1960-1980 жылдары классикалық және модернистік мұралардың құндылықтарынан алшақ орналасқан философиялаудың түрін белгілеу үшін кеңінен қолданыла бастады. Постмодернизм едәуір дәрежеде қоғам бейнесінің БАҚ-та құрылған тұтыну қоғамының мифтеріне үлкен және бүкіл қырып-жоятын супермаркет (постмодернизм идеялары философтар мен әлеуметтанушылардан М. Мерло-Понти, М.Фуко, Р.Барт, Ж.Батая, Ж.Бодрийяр, З.Бауман және т.б.) реакциясына айналды.

«Жаңғыру»термині прогресстің және антитрадиционализмнің синонимі ретінде қолданыла бастады, кейінірек қазіргі заман синонимі (modernity). Жаңғырту ұғымының негізгі әлеуметтік мәні көшбасшы елдер айқындайтын жай-күйге қол жеткізуде және қоғамның қолдауында көрінеді. Өзінің шеткі отарлау және антитрадиционалистік мәнде ол техникалық жағынан артта қалған елдерге («дәстүрлі құрылымдарды жаңғырту») қолданылған. Жаңғырту дәстүрлерге қарсы тұрды. Тәуелсіздік алғаннан кейін Азия мен Африка елдері дәстүр прогреске жол ашуда кедергі деп санады. Жаңғырту шеңберінде әлеуметтік өзгерістер күтілетін нәтижелерге әкелмеген кезде дәстүрдің мәдениетіне қайта оралу болды.

Аталған елдерге даму жолын таңдау жасауға тура келді. Қоғамдарды үш әлемге бөлу туралы түсінік қалыптасты: 1) жетекші капиталистік елдер, 2) 1990 жылға дейінгі орта дамыған елдер, социалистік елдердің көпшілігі, 3) Азия мен Африканың нашар дамыған постколониалды аграрлық («дамушы») мемлекеттері. Дамушы елдердің бір бөлігі социалистік жүйенің бар кезіндекапиталистік

емес даму жолын таңдады (капитализм мен социализм арасындағы). Капитализмнің дамуы көбінесе *модернизациямен* («қуып жетуші модернизациямен»), ал капитализм мен социализмарасындағы айырмашылықтарды жеңу – *конвергенция* болып табылады. Конвергенция теориясы социалистік жүйенің ыдырауынан кейін жоққа ұшырады, ал жаңғырту кейін, керісінше, вестернизация теориясы ретінде қайта жандандыруды бастан кешірді.

1990-шы жылдары негізінен тұтыну қоғамы бағытында «қуып жетуші» жаңғыртуды жүзеге асырған посткеңестік мемлекеттерге елеулі көңілсіздікті бастан кешіруге тура келді. Өткен кезеңнің көптеген әлеуметтік жетістіктері жоғалды, тұтыну қоғамының ең жақсы емес белгілері алынған, бұл жаппай кедейлік пен депопуляцияға, әлеуметтік және этникалық қақтығыстарға, бақыланбайтын көші-қонға, саяси тұрақсыздыққа әкеп соқты. Бірқатар мемлекеттер үшін модернизация ұлттық, тілдік, әлеуметтік белгісі бойынша араздыққа, биліктің делегитимациясына, қайталанатын саяси дағдарыстарға әкелді. (1990-ші жж.Ресей, Украина, Грузия, 2000-шы жж. Қырғызстан).

Егер өзгерістер бағытын немесе басқалардың алдыңғы қатарлы үлгілерін көшіруді емес, ал олардың қарқындылығы мен құрылымдық сипаттамаларын қарастырсақ, онда жаңғырту қалыптасқан құрылымдардың елеулі өзгеруі болып табылады. Бұл әлеуметтік трансформацияға тән құрылымдық өзгерістерге сәйкес келеді. В.Мур «жаңғырту дәстүрлі модернистік қоғамға дейінгі жаппай трансформациясы болып табылады...»деп атап көрсетеді. Н.Смелзер әлеуметтік салада жаңғырту дәстүрлі институттардың рөлін жоғалтуды қамтиды (мысалы, үлкен отбасының ыдырауы); діни емес идеологиялардың, атап айтқанда, ұлтшылдықтың әсері; сауаттылық деңгейін арттыру; БАҚ-тың жаңа рөлі. Саяси салада әкімшілік ұйымның жаңа нысандары пайда болады.

Жаңғыру теориялары елеулі сынға ұшырады, себебі жаңғырту күтілетін нәтижелер әкелмеді. Дәстүрлі институттарды жою көбінесе әлеуметтік іріткі салуға, тәртіпсіздікке және аномияға, ауытқып бара жатқан мінез-құлық пен қылмыстың өсуіне, жинақталған экономикалық әлеуеттің жоғалуына, қоғам ресурстарының паразиттік қайта бөлінуіне әкеп соқтырды. Батыс үлгілерін органикалық қабылдаудың орнына модернизм имитациясы орын алады. Бұдан басқа, жаңғыртудың «кешігуі»болып отыр. Белгілі испан социологы М.Кастельстің пікірінше, Шығыстың Батыстан алып жатқан бірқатар идеялар, тұжырымдамалар, технологияларескірген және елеулі түрде қайта қаралып, қайта құрылуда (соның ішінде либерализм, демократия, қозғалыс еркіндігі, адам құқығын әмбебап түсіну).

Халықтың урбанизация деңгейі елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. **Урбанизация** – бұл ауылдық жерлермен салыстырғанда қалалардың экономикалық, саяси және мәдени маңызының өсуімен сүйемелденетін қала халқының үлесін арттыру процесі. Әлемнің көптеген елдерінде урбанизацияға тұрақты беталыс бар, ол индустрияландыру мен постиндустриализациядан өтіп жатқан экономикалық дамудың табиғи салдары мен ынталандыруы болып табылады.

Урбанизация – қалалану, әлем елдері дамуының бір белгісі ретінде танылған маңызды көрсеткіш. **Урбандалу** (Урбанизация) (лат. *urbs - қала, urbanus - қалалық*) — еңбек бөлінісінің қоғамдық және аумақтық тұрғыдан тарихи қалыптасуынан пайда болып, әлемнің әртүрлі елдері мен өңірлерінің өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес дамитын әлеуметтік-экономикалық, демографиялық, географиялық секілді көп жақты қырлары бар күрделі құбылыс. Көне латын тіліндегі мағынасы "қалалық" деген ұғымды білдіреді. Яғни, ең қысқаша айтар болсақ, урбанизация, бұл – қала тіршілігі мен тұрмысы және мәдениетінің үстемдікке ие болуы.

"Урбанизация" ұғымын "урбанизациялану" ұғымынан ажыратып қарау керек. Біріншісі процесті білдіреді, екіншісі-процесс барысында қол жеткен көрсеткіш деңгейі. Урбанизацияның негізгі көрсеткіші - елдегі қалалық тұрғындардың үлес салмағының арту қарқыны ("урбанизация қарқыны")

Урбандалудың оң және теріс салдары бар. Ол - күрделі әрі қарама-қайшылықты үдеріс. Оның теріс салдарына экологиялық жағдайлардың біршама төмендеуі, автокөлік газдарымен қала ауасының ластануы, жұмысқа орналасу қиындығы, қаладағы шаң, қала шуы, қала құрылысының мәселесі және т.б. жатады.

Урбандалу түрлері

- Субурбандалу - қалалық агломерациялардың қалыптасуының нәтижесінде ірі қалалардың қала маңындағы аймағының өсу және даму процессі.
- Контрурбандалу - урбанизацияға кері процесс.
- Жалған урбандалу - қала халқының санының өсуі. Бірақ жұмыс орындары емес, үйсіз-күйсіздердің артуы.

Қазіргі әлемдегі қала және агломерациялар

Урбанизация бүгінде әлем дамуының негізгі трендтерінің бірі болып табылады, қазірдің өзінде қала халқы ауылдық жерлерде тұратын адамдардың санынан асып түсті және бұл үрдіс тек қана күшейе түседі. Дамыған елдерде қалаларда халықтың төрттен үші өмір сүреді: Ұлыбританияда урбанизация деңгейі 82,3%-ға, АҚШ-та – 81,4%-ға, Францияда-79,3%-ға, Германияда-75,1%-ға жетеді. БҰҰ болжамы бойынша 2050 жылға қарай 6,2 млрд. адам қалаларда тұратын болады, бұл жер халқының жалпы санының 66% - ын құрайтын болады.

Қазір планетада 10 миллионнан астам адам тұратын 25 ірі қалалық агломерациялар бар: Сан-Паулу және Рио-де-Жанейро, Токио, Нью-Йорк, Шанхай және Пекин, Бомбей, Джакарта, Мехико, Мәскеу және т.б. Әлемнің ең ірі қаласы-24 млн. адамнан астам халқы бар Шанхай. Бұл жерде қалалар құрлықтың 1%-ға жуығын алып отырғанын атап өту маңызды, бұл ретте оларда әлем халқының жартысынан астамы шоғырланады.

Мемлекеттік даму ауқымында урбанизация маңыздылығын түсінудегі маңызды фактор оның экономиканың өсуіне оң әсерін тигізеді. Урбанизация мен ЖІӨ өсуі арасында тікелей байланыс бар. Еліміздің қала тұрғындары санының орташа есеппен әр 5% - ға ұлғаюымен байланысты экономикалық белсенділіктің жан басына шаққанда 10%-ға өсуі келеді деп есептелді. Болашақта елдердің экономикасы емес, ірі қалалардың бәсекелестігі болады деп айтуға болады. «Климаттың жаңа экономикасы» жалпыға мәлім баяндамасының мәліметтері бойынша, қазір Токио ЖІӨ Испания ЖІӨ-нен көп, ал Лондонның ЖІӨ Швецияның ЖІӨ-нен артық. БҰҰ деректеріне сәйкес 2030 жылға қарай 600 қаланың үлесіне әлемдік ЖІӨ-нің 60%-ы келеді, алайда мұнда бағыт дамушы елдер мен олардың өсіп келе жатқан қалалық агломерациялары (Қытай, Африка, Азия) жағына қарай жылжығанын атап өту маңызды.

Урбанизация бизнесті дамыту үшін айқын артықшылықтар мен мүмкіндіктер береді, бұл әлеуетті тұтынушыларды шоғырландырудан, өнімдер мен қызметтердің алуан түрлі спектріне сұраныстың болуынан тұрады, бұл өндірісті жандандыруға және дамудың жаңа тауашаларын іздеуге, сондай-ақ адами, қаржылық және ақпараттық ресурстарды шоғырландыруға әкеледі. Сонымен қатар қала экономиканың тұтас секторларын дамытуға ықпал етеді: құрылыс секторы, металлургия, машина жасау, автомобиль жасау, қызмет көрсету саласы, банк секторы, ақпараттық технологиялар саласы, медиа-сала және т. б. Сонымен қатар, қалалардың жедел өсу қарқыны бірқатар теріс үрдістердің көрінуімен байланысты бақыланбайтын урбанизация мәселелерін өзектендіреді. Осыған байланысты ең қолайлы қалалық ортаны құру үшін жаңа технологиялар мен инновацияларды жоспарлау, пайдалану қажеттілігін түсіну маңызды.

Осыған байланысты, Қазақстан үшін қалаларды дамыту және олардың мүмкіндіктерін ашу маңызды мәселе болып табылады. Мұнда Қазақстан урбанизация саласында айтарлықтай белсенді саясат жүргізіп жатқанын атап өткен маңызды, онда қалаларды дамыту мәселелеріндегі басты бастамашы және жаңашыл ретінде еліміздің бірінші Президенті Н.Ә.Назарбаев ерекше рөл атқарады. Жаңа астана оның жарқын үлгісі, 20 жыл ішінде елорда мәртебесінде қала адамдарды тарту, бизнесті, инновациялар мен технологияларды дамыту, идеялар мен батыл жобаларды ілгерілету орталығына айналды. Дәл осы Елбасына Нұр-Сұлтан, Алматы, Ақтөбе және Шымкент қалалық агломерацияларын дамыту идеясы тиесілі, олардың айналасында адами, қаржылық және инвестициялық ресурстар шоғырланатын болады.

Қазақстандағы урбанизация

Бүгінгі таңда Қазақстан қалаларында ел халқының 57,6% - ы тұрады. Миллиондаған қалалар Алматы (1 829 мыңнан астам адам), Астана (1 047 мыңнан астам адам) болып табылады, жақында олардың санына Шымкент қосылды (1 005 мыңнан астам адам). Айта кету керек, Шымкент

қарқынды дамып келе жатқан қалалардың бірі. Бұл тұрғыда Шымкентті миллиондаған қала ретінде одан әрі ілгерілету және оны дамыту мәселелері өзекті болып табылады.

Соңғы 10 жылда урбанизация деңгейін талдау зерттелген кезеңде Қазақстанның қала және ауыл халқының үлесі тұтастай да, өңірлік бөліністе де белгілі бір өзгерістерге ұшырағанын көрсетті. Қала халқының үлесі 2009 жылмен салыстырғанда 4,4 пайыздық тармаққа артты. Өңірлер бөлінісінде урбанизация деңгейінің өсуі көптеген облыстарда болды, тек кейбір өңірлерде ғана қала халқының үлесінің төмендеуі байқалады. Маңғыстау облысында қала халқының үлесі 13,1% едәуір қысқарды.

Қала халқының үлесін 56,3% - дан 54% - ға дейін төмендету және ауыл халқының үлесін тиісінше арттыру 2009 жылғы соңғы ұлттық халық санағының күтпеген нәтижелерінің бірі болғанын атап өту қажет. Жалпы, біздің еліміз әлсіз урбанизацияланған, 2014 жылы урбанизация деңгейі бойынша елдердің әлемдік рейтингісінде Қазақстан Республикасы 228 елдің ішінде 140-шы орынды алды.

Қазақстанның жекелеген өңірлерінде орташа республикалық деңгейден ерекшеленетін урбанизацияның айтарлықтай төмен көрсеткіштері байқалады. 2018 жылғы 1 шілдедегі деректер бойынша қала халқының үлесі небәрі 19,5%-ды құрайтын жақында құрылған Түркістан облысы төмен урбанизацияланған аймақ болып табылады. Сондай-ақ, ҚР-ның нашар урбанизацияланған аймақтарына Алматы облысын қалалықтардың үлесі - 22,7%, Жамбыл облысын - 39,7%, Маңғыстау облысын - 40,5% жатқызуға болады.

Елдің балансты дамуын қолдау үшін урбанизацияның оңтайлы деңгейін айқындау қажет. «Қазақстан – 2050» стратегиясына сәйкес қала халқының үлесі 70% - ға дейін өсуі тиіс. Қазіргі уақытта ҚР екі өңірінде урбанизация деңгейі белгіленген көрсеткіштен асып түсетінін атап өткен жөн. Мәселен, Павлодар облысында қала халқының үлесі 70,7%-ды, Қарағанды облысында-79,6%-ды құрайды, бұл ел бойынша ең жоғары көрсеткіш болып табылады. 2018 жылғы қыркүйекте Қарағанды облысын одан әрі дамыту мәселелері бойынша көшпелі кеңес барысында ЕлбасыН. Ә. Назарбаев облыс елдің ең урбанизацияланған өңірі болып табылатынын атап өтті және оның барлық елді мекендерінде әлеуметтік инфрақұрылымды дамытудың маңыздылығын атап өтті.

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарының жеті маңызды жүйелік реформасының бірі «Күшті өңірлер мен урбанизация»реформасы болып табылады. Жоспарда айтылғандай, урбанизация мен қалалық ортаның даму деңгейі елдің жалпы даму деңгейін көрсетеді және одан әрі әлеуметтік-экономикалық даму үшін маңызды фактор болып табылады. Орталық коммуникациялар қызметінде өткен баспасөз мәслихатында ҚР Ұлттық экономика министрі Тимур Сүлейменов «күшті өңірлер мен урбанизацияның» 5-ші бағыты-олардың дербестігін арттыру және тұратын жеріне қарамастан халықтың өмір сүру сапасын қамтамасыз ету есебінен өңірлердің экономикалық дамуы. Министрдің пікірінше, урбанизация үдерісі біркелкі болады, бұл ретте реформалар тек ірі қалаларға ғана емес, сонымен қатар орташа қалаларға да қатысты болады.

Осылайша, урбанизация тақырыбы болашақтың жаһандық тренді болып табылады. Ұзақ мерзімді перспективада қала тұрғындары санының өсу үрдісі тек қана күшейтілетін болады. Дамыған елдердің бірқатар қалаларында урбанизация деңгейі 75-80%-дан асады. БҰҰ болжамына сәйкес 2050 жылға қарай қалаларда жер шарының жалпы халық санының 66% - ы тұратын болады. Алайда, Қазақстанда урбанизация процесінің орташа ауқымы бар – соңғы 10 жылда қала халқының үлесі 2009 жылғы 53,2% - дан 2018 жылы 57,6%-ға дейін артты. Осы көрсеткіш бойынша ел әлсіз урбанизацияланған мемлекеттер қатарына жатады. Жекелеген өңірлерде республика бойынша орташадан едәуір ерекшеленетін урбанизацияның жеткілікті төмен көрсеткіштері байқалады. ҚР Үкіметінің 2025 жылға дейінгі жоспарлары урбанизация үдерісі өңірлер бөлінісінде неғұрлым біркелкі болады және елдің орта және ірі қалаларын қозғайды. Жалпы, урбанизация екі сипатқа ие. Бір жағынан, урбанизацияның жоғары деңгейі мемлекеттің экономикалық дамуына оң әсер етеді, екінші жағынан, ол әлеуметтік салаға елеулі жүктеме көрсетеді.

Көші - қон әлеуметтануы - әлеуметтік білімнің арнайы саласы, оның объектісі-көші-қон процесіне енгізілген халық болып табылады, ал пәні-бұрынғы немесе жаңа социум шеңберінде орны ауыстырылатын тұлғалардың әлеуметтік қатынастарының объективті және субъективті

аспектілерінің өзгеру серпіні. Бұл ретте көші-қон социологиясының объектісі әлеуметтік орын ауыстырулар контексінде қаралады.

Көші-қон көлденең ұтқырлықтың бір түрі болып табылады. Халықтың көші-қоны-бұл адамдардың тұрғылықты жерін ауыстырумен (адамдарды елден елге, ауданнан ауданға, қаладан ауылға және кері, қаладан қалаға, ауылдан ауылға көшіру) байланысты орын ауыстыруы. Ол қайтарымсыз (тұрақты тұрғылықты жерін түпкілікті ауыстыра отырып), уақытша (жеткілікті ұзақ, бірақ шектеулі мерзімге қоныс аудару), маусымдық (жылдың белгілі бір кезеңдерінде ауыстыру), жыл мезгіліне байланысты (туризм, емдеу, оқу, ауыл шаруашылығы жұмыстары), маятникалы - осы пункттен тұрақты жүріп-тұруы және оған қайтып оралу болып бөлінеді.

Көшіп-қонушылар әлеуметтік түсінікте — бұл мүшелері өзін жаңа тұрғылықты жерінде мінез-құлықтың тұтас субъектісі ретінде сезінетін және топтық ынтымақтастық сезіміне ие әлеуметтік топтар. Көші-қон процесінің субъектілері мыналар болып табылады: мигрант (жаңа уақытша немесе тұрақты тұру орнына ауыстыратын адам); иммигрант (жаңа тұру орнына келетін көшіп-қонушы); эмигрант (тұратын мемлекеттің аумағынан кететін көшіп-қонушы); мәжбүрлі мигрант (пана іздеген адам); босқын (пана іздеген және азаматтығы жоқ адам).); мәжбүрлі қоныс аударушы (пана іздеген және азаматтығы бар адам). Көші-қон социологиясының аталған субъектілері арнайы қажеттіліктерге, қызмет мүдделері мен мақсаттарына, ерекше санаға және ерік-жігеріне ие белгілі бір әлеуметтік түрлер ретінде қарастырады.

Миграция-бұл көші-қон процестерінің барлық түрлерін, яғни халықтың бір ел ішінде де, бүкіл әлем бойынша да (халықаралық миграция) орын ауыстыруын қамтитын өте кең түсінік. Миграция сыртқы (елден тыс) және ішкі болып бөлінеді. Сырттан көшіп кету, көшіп келу, ал іштей - ауылдан қалаға қозғалу, ауданаралық қоныс аудару және т.б. жатады. Тыныш уақытта ол шағын топтарға немесе жеке адамдарға әсер етеді. Олардың қозғалуы, әдетте, стихиялық болады. Демографтар бір ел ішінде көші-қонның негізгі екі ағынын бөліп көрсетеді: қала-ауыл және қала-қала. Елімізде индустрияландыру жүріп жатқан уақытқа дейін адамдар негізінен ауылдан қалаға көшкендігі анықталды. Ол аяқталғаннан кейін адамдар қаладан қала маңы аймақтары мен ауылдық аудандарға қоныс аударады. Қызықты заңдылық байқалады: көшіп-қонушылардың ағыны әлеуметтік мобильділік ең жоғары жерлерге бағытталған. Және де: қаладан қалаға көшетіндер өз өмірін жеңілдете түседі және ауылдан қалаға көшетіндерге қарағанда үлкен табыстарға қол жеткізеді және керісінше.

Көші-қон түрлерінің арасында екеуі – **иммиграция және эмиграция** маңызды орын алады. Көшіп кету (эмиграция) -елден тыс жерлерге тұрақты тұруға немесе ұзақ тұруға көшу. Көшіп келу (иммиграция)-осы елге тұрақты тұруға немесе ұзақ тұруға келу.Осылайша,иммигранттар - қоныстанушылар, ал эмигранттар-қоныс аударушылар (ерікті немесе мәжбүрлі). Көшіп кету халық санын төмендетеді. Егер неғұрлым қабілетті және білікті адамдар кетсе, онда халықтың саны ғана емес, сондай-ақ сапалық құрамы да төмендейді. Иммиграция халық санын арттырады. Елге жоғары білікті жұмыс күшінің келуі халықтың сапалық құрамын арттырады, ал біліктілігі аз адамдар кері әсерін тигізеді.

Көшіп кету мен көші-қонның арқасында жаңа қалалар, елдер мен мемлекеттер пайда болды. Қалада туу деңгейі төмен және үнемі төмендейтіні белгілі. Демек, барлық ірі қалалар, әсіресе миллионерлер көшіп келу арқасында пайда болды.

Халықтың өз елінде, оның ішінде ішкі қоныс аудару есебінен өз қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігі аз болған сайын көшіп кету соншалықты ауқымды. Ішкі және сыртқы көші-қон арасындағы пропорциялар экономикалық ахуалмен, жалпы әлеуметтік аямен, қоғамдағы шиеленіс деңгейімен анықталады. Эмиграция өмір сүру жағдайы нашарлаған жерде пайда болады, тік ұтқырлық үшін мүмкіндіктер тарылады. Казачество қалыптасқан Сібір мен Донда шаруаларқатаң крепостнойлық құқық себебінен кетіп қалған. Еуропаны аристократтар емес, әлеуметтік аутсайдерлер тастап кетті.

Еңбек ресурстары санының өзгеруіне миграция белгілі бір ықпалын жүзеге асырады. Миграция -бұл адамдардың тұрақты тұратын жерін ауыстыра отырып немесе оған тұрақты түрде қайтып келе отырып, белгілі бір аумақтардың шекарасы арқылы механикалық жүріп-тұру процесі. Бұл күрделі әлеуметтік құбылыс еңбек дағдыларымен, тәжірибемен және біліммен алмасуға ықпал

етеді, жеке тұлғаның дамуына ықпал етеді, отбасы құрамына, жыныстық-жас және кәсіби-біліктілік құрылымына әсер етеді, кадрлардың жаңаруына әкеледі, халықтың әлеуметтік, салалық және кәсіби ұтқырлығына тікелей байланысты

Миграция себептері

Миграция себептері экономикалық, ұлттық, саяси, экологиялық және т. б. болуы мүмкін.:

- Ең жақсы жағдайлар мен өмір сүру сапасы;
- Өзінің кәсіби бағдарын жүзеге асыру мүмкіндігі: мамандық бойынша және жетекші лауазым бойынша ең жақсы төлем шартымен басқа жерде жұмыс істеу;
- Өмірді жаңарту, белгілі мәдениет пен білімге қажеттілік;
- Өндірісті өңірлік орналастырудағы, оны қайта құрылымдаудағы өзгерістер;
- Денсаулық жағдайы және климаттық жағдайларды өзгерту қажеттілігі;
- Отбасы-неке қатынастары, жақындарымен біріктіру;
- Әлеуметтік және этникалық қақтығыстар, соғыс;
- Еңбек қақтығыстары мен отбасындағы қақтығыстар;
- Кездейсоқ жағдайлар және басқалар.

Миграцияның бір себебі топтық және жаппай сипатқа ие, басқалары-жеке. Сондай-ақ типтік және ерекше, объективті және субъективті себептер бар. Әр түрлі аймақтардағы миграцияның әртүрлі себептері әртүрлі, миграцияның экономикалық және әлеуметтік себептері әртүрлі.

Халықтың миграциясы себептерінің арасында қоршаған ортаның сапасы ерекше орын алады, ол адамдардың өмір сүру сапасы мен денсаулық жағдайын айқындайтын маңызды шарт болып табылады. Көптеген зерттеулер табиғи ортаның ластануымен аурушаңдықтың тығыз корреляциялық байланысын және соңғысының халықтың аумақтық орын ауыстыруына әсерін растайды.

Миграциялық процестерінің жіктелуі және олардың ерекшеліктері

Миграцияны ішкі (ел ішінде) және сыртқы (мемлекеттік шетелге шығу арқылы) - көшіп кетуді ажыратады. Уақытша белгілері бойынша миграция:

- Тұрақты тұрғылықты жерін түпкілікті ауыстыруға байланысты тұрақты (қайтарымсыз);
- Уақытша, бұл белгілі бір мерзімге қоныс аударуды болжайды (мысалы, оқыту немесе келісім-шарт бойынша жұмыс істеу);
- Маусымдық, жыл сайын адамдардың белгілі мерзім уақытында ауыстыруды қамтитын (мысалы, өнімді жинау);
- Жұмыс орнына немесе оқу орнына өз елді мекенінен тыс тұрақты жол жүрумен байланысты маятниктік;
- Эпизодтық, бұл уақыт пен сапар бағытында да тұрақты емес (туристік, коммерциялық, мәдени-тұрмыстық және т.б.).

Іске асыру нысандары бойынша **қоғамдық ұйымдастырылған**, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың қатысуымен жүзеге асырылатын, олардың ұйымдық-экономикалық қолдауына негізделген және **ұйымдастырылмаған**, күштермен және көшіп-қонушылардың тікелей өздерінің есебінен сырттан материалдық және ұйымдық қолдаусыз жүзеге асырылатын миграция болып бөлінеді.

Көші-қон ағындарының демографиялық жағдайға және еңбек ресурстарына әсер ету сипаты эмигранттардың сандық, сондай-ақ сапалық құрамына (мәжбүрлі эмигранттар, босқындар, депортацияланған, басқа елдерден шығарылатын әскерлер) байланысты.

Тұрақты немесе қайтарымсыз миграцияның өз ерекшеліктері бар. Бұл жерде әңгіме оған байланысты әлеуметтік-экономикалық аспектілер туралы болып отыр:

1. Көшіп-қонушылардың көпшілігі-өзіне де, мемлекетке де проблемалар жасай алатын адамдар.

2. Көші-қон«жүктемесінің» нәтижесінде мекендеу аясында халықтың санаттары (таптық, аймақтық, этникалық) арасында ерекше жанжалдар туындайды.

3. Тұрғын үйдің шектеулілігі мен қымбат болуы топтармен де, жеке-дара да көшуге жиі мүмкіндік бермейді.

4. «Тұрғын үйге рұқсат беру» институты бір жағынан, тәртіпті қамтамасыз етеді, екінші жағынан-адам құқығын шектейді.

Қайтымсыз көші-қон немесе қоныс аудару жағдайында бейімделу процесі индивидтің материалдық, әлеуметтік және психологиялық жағдайының күрт өзгеруіне, тұрғылықты жерінің ауысуына байланысты. Еңбек құрамы, әлеуметтік орта, алыс қашықтыққа қоныс аудару кезінде - климат өзгереді. Көшіп-қонушылардың басым көпшілігі ұзақ уақыт бойы қоныстанған жерлерде өз баспанасы жоқ.

Уақытша көші-қон ерекшеліктеріне, мысалы, адамдардың (бірінші кезекте жастардың) жақсы өмір сүру ниетін жатқызуға болады. Жастар өз мансабын және жеке өмірін оқу орны бойынша құруға тырысады, олар бейімделіп, мінез-құлықтың белгілі бір стереотиптерін жасап, байланыс орнатады.

Маусымдық көші-қон жұмыспен қамтылғаны үшін жергілікті және маусымдық (орынсыз) жұмыс күшінің арасында қайшылықтар кездесетін микроэтникалық негіздегі топаралық қақтығыстарға әкелуі мүмкін.

Маятникті көші-қонның ерекшеліктеріне оның сипатының монотондылығын жатқызуға болады. Кейбір адамдар тұрақты сапарларға оңай бейімделеді, басқалары - денсаулық жағдайының нашарлауына, бос уақыттың тапшылығына, кешікпеуге және т.б. байланысты жұмыста қиындыққа шағымданады.

Көші-қон-отбасының шиеленісуіне немесе тұрақтылығына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі. Егер отбасы мүшелерінде көші-қонға қарама-қарсы көзқарастар болса, ол немесе оның бірігуіне немесе ыдырауына ықпал етеді.

Ұйымдастырылмаған көші-қон салдары шығарушы және қабылдаушы тараптар позициясынан бағаланады. Бір жағынан, мамандардың тұрақты тұруға шығуы оң сипатқа ие, жұмыс орындары босатылады, бұл жұмыссыздық жағдайында маңызды. Екінші жағынан, бұл теріс сипатқа ие, өйткені өзінің шығармашылық әлеуетін жетекші мамандар шетелде жүзеге асырады.

1. Жаһандық урбанизация. Ауыл және қала.

Өмір салты-бұл әлемдегі адам болмысының орныққан түрі, оның қызметінде, мүддесінде, наным-сенімінде өз көрінісі болып табылады. Отандық социологияда өмір салты «өмір деңгейі», «өмір сапасы», «өмір стилі», «өмір стандарты» ұғымдарына сәйкес келеді. Өмір салтының негізгі параметрлері еңбек (өскелең ұрпақ үшін оқу), тұрмыс, адамдардың қоғамдық-саяси және мәдени қызметі, сондай-ақ түрлі мінез-құлық әдеттері мен көріністері болып табылады. Адамның өмір салты-оның денсаулығын анықтайтын негізгі фактор. Ауыл-бұл белгілі бір өмір салтына тән халықтың ерекше әлеуметтік тобы тұратын ауылдық аумақ. Ол әлеуметтік-экономикалық даму деңгейімен қатар психологиялық климат, әлеуметтік-психологиялық қатынастар ерекшелігімен ерекшеленеді. Ауыл халқының өмір салты деп ауыл халқының сыртқы ортасымен және өзіндік ерекшелігімен ерекше қауымдастық ретінде детерминацияланатын өзі жүзеге асыратын қызмет түрлерінің жүйесін түсіну керек. Ауылдың ерекше белгілері арасында:

- негізінен аграрлық сектордағы халықты жұмыспен қамту;
- халық арасында зейнеткерлік жастағы адамдардың басым болуы;
- жеке қосалқы шаруашылықтарды жүргізу;
- дамыған нарықтық инфрақұрылымның болмауы;
- бос уақытты, мәдени қызметті және т. б. таңдаудағы шектеулілік.

Қазақстан Республикасының экономикасын дамытудың басым бағыттарының бірі ауылдық аумақтарды дамыту болып табылады. Бүгінгі таңда Қазақстан ауыл халқы мен еңбек ресурстарының айтарлықтай үлес салмағы бар, мұндай үрдісті ұзақ уақыт бойы сақтайтын аумақ ретінде қарастырылады және олардың тіршілік әрекеті үшін қалыпты жағдай жасаудың маңызы зор. 10 жыл бойы ауылдық елді мекендер желісін ұсақтау процесі (жартысынан астамы-саны аз, халқы 500 адамнан аз, ауыл халқының 9,8% тұрған) ауылдық аумақтардың әлеуметтік орналасуын қиындатты,

бұл еңбекке қабілетті халықтың, әсіресе жастардың ауылдан қалаға көшіп кетуіне және халықтың урбанизациялануының шарасыздығына әкеп соқты. Ауылдық аумақтарда өмір сүру деңгейі мен сапасы арасындағы әлеуметтік-экономикалық сәйкессіздік әлі күнге дейін сақталуда. Қазіргі уақытта ауылдық аумақтарда ел халқының 42% - ы тұрады. Аграрлық азық-түлік секторының даму ерекшеліктерін және ауыл шаруашылығы қызметінен түсетін табыстардың өсуін ескере отырып, ауыл халқының қайта молаюына халықтың тұрмыс деңгейінің өсуін тежеу себептерінің бірі болып табылады, бұл елдің орнықты дамуын жоспарлауды қиындатады.

Мыңжылдық даму мақсаттары шеңберінде Қазақстан азаматтардың өмір сүру жағдайын жақсартуға және әл-ауқатын арттыруға бағытталған бірқатар міндеттерді шешуге өзіне міндеттеме алды. Осы бағыттың өзектілігі мен басымдығы халықтың экономикалық перспективалы және тіршілік әрекеті үшін қолайлы аумақтарда шоғырлануы есебінен ауылды қоныстандыруды оңтайландыру негізінде ауылдың тіршілігін қамтамасыз етуге қалыпты жағдай жасау жөнінде шаралар қабылдауға, ауылдық даму бағдарламаларын интеграциялау арқылы ауылдық аумақтар әлеуетінің өсуін қамтамасыз етуге бағдарланған мемлекеттік бағдарламалардың іске асырылуымен расталады.

Республиканың ауылдық аумақтарын дамытудың бірінші кезеңінде (1991-1993 жж.) «ауыл әлеуметтік-экономикалық дамуының 1991-1995 жж. және 2000 ж. дейін перспективаға арналған мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды, оның шеңберінде алғаш рет 1997 ж. типологиясына сәйкес депрессивті санатқа жатқызылған ауылдық аудандарға ауқымды әлеуметтік зерттеу жүргізілді. БҰҰДБ техникалық жәрдемімен елдің барлық ауылдық аудандарын жіктеудің әдістемесі мен критерийлері («күшті», «орташа», «әлсіз») сынақтан өткізілді. Көші-қон қондырғыларын салыстыру негізінде әлсіз, депрессивті аудандардан қоныс аударудың нақты ауқымы анықталды, 300-ге жуық перспективалы емес аз қоныстанған ауылдық елді мекендер (АЕМ) жойылды.

Екінші кезеңде(2004-2014жж.)әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін сипаттайтын өлшемдер тобы бойынша барлық АЕМ-ді жіктеу және паспорттау жүргізілді. «АӨК және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Заңның және ауылдық аумақтарды дамытудың 2004-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының қабылдануымен ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасын олардың өндірістік және қоғамдық әлеуетін дамыту, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану арқылы жақсарту байланысты. Республика үшін әлеуметтік инфрақұрылымды сақтаған және ауыл шаруашылығы орталықтары болған қоныстандырудың ірі және орташа түрлері тән. Мемлекеттік қолдау шаралары тіршілікті қамтамасыз ету инфрақұрылымын дамытуға, ең алдымен, ауыл тұрғындары табысының қажетті деңгейін қамтамасыз ететін даму әлеуеті жоғары АЕМ-ге бағытталды.

Келесі кезең өңірлерді дамытудың 2020 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасының қабылдануымен байланысты, мұнда ауылдық аумақтарды одан әрі дамыту тірек ауылдық елді мекендерді (ТАЕМ) анықтау негізінде көзделеді. Қоныстандыру жүйесінің тірек қаңқасы ірі қалалық агломерациялар және жоғары ұйымдастырылған урбанистік өмір ортасы аймақтарын қалыптастыратын оларға тартушы ауылдық аудандар болып табылады. Мұндай елді мекендерді дамыту жұмыс істеп тұрған өндірістерді кеңейту және жаңғырту, шағын және орта бизнесті, әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылым объектілерін дамыту, тұрғын үй салу, мемлекеттік, қаржылық, сервистік және өзге де қызметтерді дамыту жөніндегі шараларды көздейтін ТАЕМ дамытудың жеке кешенді жоспарларын әзірлеумен өңірлерді дамытудың бірыңғай бағдарламасы шеңберінде жүзеге асырылды.

Ауылдық аумақтарды дамытудың қазіргі кезеңі халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру процесін жандандырумен, ауыл халқының өмір сүру сапасының қазіргі заманғы стандарттарына жауап беретін ауылдарда тұруын қамтамасыз ететін АЕМ-нің әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымын жаңғыртумен сипатталады. Қазіргі уақытта республикада 6,6 мыңнан астам АЕМ бар,онда 8 млн. жуық адам тұрады. Соңғы 15 жылда елдегі ауыл саны 474 бірлікке азайды. Ауылдық елді мекендер санының қысқаруы олардың бірігуінің, 10 мыңнан астам халқы бар мекен-жайлардың мәртебесін берудің алғышарты болды,бұл өз кезегінде даму әлеуеті жоғары және орташа, дамыған әлеуметтік-өндірістік инфрақұрылымы бар ауылдардың ұлғаюына алып келді. Әлеуметтік-экономикалық дамуды айқындау критерийіне сәйкес 1314 АЕМ жоғары даму

әлеуетіне, 4795 – орташа және 460 — төмен даму әлеуетіне сәйкес келеді. Қарастырылып отырған кезеңде даму әлеуеті жоғары АЕМ саны артты (14-тен 20% - ға дейін), ал орташа (74-тен 73% - ға дейін) және төмен (12-ден 7% - ға дейін) азайды.

Соңғы жылдары жұмыс күшін тиімді жұмыспен қамтамасыз ету және ауылда өмір сүру деңгейін арттыру мақсатында бірқатар әлеуметтік-экономикалық бағдарламалар әзірленді. «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» шеңберінде жаңа жұмыс орындарын құруға, өзін-өзі жұмыспен қамтыған, жұмыссыз және табысы аз халықты жұмыспен нәтижелі қамтуға жәрдемдесу жолымен халықтың табысын арттыруға бағытталған «Жұмыспен қамту - 2020 Жол картасы» қабылданды. Табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен ауыл халқының үлесі 2000 жылы 34,2% - дан 2017 жылы 4,5%- ға дейінтөмендеді, ал табысы азық-түлік себетінен төмен халық үлесі 3,2% - дан 0,3% - ға дейін азайды.

«Еңбек» бағдарламасы ауыл тұрғындарының шағын және орта кәсіпкерлікте жұмыспен қамтылуын арттыруға бағытталған. Осы бағдарламалық құжаттардың «2015-2019 жылдарға арналған республиканың индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы» және «Бизнестің жол картасы - 2020 бизнесті қолдау және дамыту бағдарламасы» серпінді жобаларымен үйлесуі ауылдық елді мекендерде кәсіпкерлердің бизнес бастамаларын кеңейтуге ықпал етті, жұмыс орындарының өсуін және ауылдық жерлердегі еңбекке деген сұранысты ынталандырды.

Ауылды дамыту проблемаларын шешу АӨК саласындағы мемлекет саясатының тиімділігіне байланысты. Сондықтан, болашақ Қазақстан ауылының мәселелеріне, әлеуметтік саясат стратегиясына және ауылдағы инфрақұрылымды дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. Ауылдың әлеуметтік — экономикалық инфрақұрылымын жаңғыртуға бағытталған, халықтың АЕМ-де тұруын қамтамасыз ететін, өмір сапасының қазіргі заманғы стандарттарына жауап беретін «Ауыл-Ел бесігі» арнайы жобасын іске асыруға үлкен үміт артылды. Нысаналы индикаторлар: 2021 жылға қарай — ауыл халқының өмір сүру жағдайын 64% - ға дейін жақсарту, 2018ж. 57% - ға қарсы; 2030ж. ауыл халқының кемінде 80% - ын ауылда тұру сапасының қазіргі заманғы стандарттарымен қамтамасыз ету, тауарлар мен көрсетілетін қызметтер көлемінің 2017ж.салыстырғанда кемінде 2,5 есе өсуін қамтамасыз ету.

Сонымен қатар, ауылдық аумақтарды инфрақұрылымдық дамыту жөніндегі шаралар білім беруді, денсаулық сақтауды, "Ақ бұлақ", ТКШ және т. б. дамытудың қолданыстағы салалық бағдарламалары шеңберінде іске асырылуда. «Ақ бұлақ» және ТКШ дамыту бағдарламалары шеңберінде 34,4 млрд.теңге сомасына 168 сумен жабдықтау объектісін салу және қайта жаңарту, 2,5 млрд. теңгеге 14 ауылдық елді мекенді газбен жабдықтау қарастырылған. 2013-2021 жылдарға арналған агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі бағдарламада ауыл шаруашылығы өнімін өндірудің физикалық көлемін 1,5 есеге ұлғайту, саланы дамыту үшін жеке ақшалай қаражат 10 трлн. астам инвестиция тарту көзделген. Жұмыспен қамтудың әлеуметтік бағдарламалары қатар іске асырылуда, олардың шеңберінде 41 млрд.теңге бөлу көзделген. Қазақстандық ауылды дамыту бағдарламаларын іске асыру аталған үдерістің қаралған жобалардың әрқайсысының орындалуына қарай бірте-бірте дамығанын куәландырады. Сонымен бірге ауылдық аумақтарды дамыту бағыттарын таңдауды өндіріс қажеттілігі мен болжамды ресурстар, сұраныс пен инфрақұрылымдық шектеулер, инновациялық қызмет негізінде жүзеге асыру қажет. Тек мемлекеттің, жергілікті басқару органдарының, ғылымның, бизнестің күш-жігерін біріктіру ғана ауыл аумақтарын тұрақты әлеуметтік-экономикалық даму траекториясына шығаруға қабілетті. Мұндай жағдайларда ауылды ревитализациялау жөніндегі жоғарыда көрсетілген жүйелі шараларды іске асыру экономикалық өсу орталықтарын қалыптастыруға және елдің ауыл халқының тіршілік әрекеті үшін қолайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік береді.

3. Қоғамдық қозғалыстардың бастаулары мен түрлері. Әлеуметтік өзгерістерді зерттеудің әлеуметтанулық перспективалары.

Әлеуметтану тарихында қоғамды қайта құру механизмдерін (әлеуметтік процесс, әлеуметтік динамика, әлеуметтік өзгерістер, қоғамдық прогресс және т.б.) талдау және сипаттау үшін арнайы терминология әзірленді.

Әлеуметтік процесс (лат. - алға жылжу) - бұл әлеуметтік жүйелердің, әлеуметтік құбылыстардың даму сатыларының, жай-күйінің жүйелі ауысуы. Әлеуметтік процесс деп қандай да бір нәтижеге қол жеткізу үшін дәйекті іс-әрекеттер жиынтығын түсінеді. Мысалы, оқу процесі оқу сабақтарының жекелеген түрлеріндәйекті ауысымы болып табылады: дәріс – өзіндік жұмыс – семинарлық сабақ-жеке әңгімелесу. Осының нәтижесібілім алушылардың тақырыпты меңгеруінің қандай да бір дәрежесі болып табылады.

Әлеуметтік процестің **құрылымы** келесіэлементтерді қамтиды:

1) әлеуметтік іс-әрекет **субъектісі** (жеке тұлға, әлеуметтік топ, әлеуметтік ұйым);

2) әлеуметтік іс-әрекет **объектісі** (әлеуметтік іс-әрекет бағытталған әлеуметтік құбылыс);

3) әлеуметтік әрекеттің өту **жағдайы** (әлеуметтік процесс субъектінің объектіге әсерімен ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік ортаның сипатымен де сипатталады);

4) мақсатты әлеуметтік **әрекеттің** өзі;

5) әлеуметтік іс-қимылдың **нәтижесі** (субъектінің оған әсер етуі нәтижесінде әлеуметтік объектідегі өзгерістер).

Әлеуметтік процестер әртүрлі. Әртүрлі негіздер бойынша әлеуметтік процестердің көптеген **жіктелуі** бар:

1) көрініс саласы бойынша – экономикалық, саяси, экологиялық және т. б.;

2) пайда болу механизмі бойынша-табиғи, саналы, табиғи-тарихи;

3) басқару дәрежесі бойынша – басқарылатын, әлсіз басқарылатын, басқарылмайтын;

4) әлеуметтік әсер ету объектісінің қызметтері бойынша – функционалдық және дисфункционалды;

5) әлеуметтік объектінің сапалық жай-күйінің бағыты бойынша-прогрессивті, регрессивті, бейтарап;

6) объектінің сапалық өзгерістерінің қарқындылығы бойынша – эволюциялық және революциялық.

Әлеуметтік өзгерістер-қандай да бір әлеуметтік нысанның өткен және қазіргі жағдайы арасындағы айырмашылықтар байқалатын әлеуметтік үдерістердің нәтижелері. Әлеуметтану тарихындаәлеуметтік өзгерістердің жалпы себептерін анықтау үшін көптеген әрекеттер болды. Тарихи даму технологиялық дамумен, әлеуметтік жанжалмен, интеграциямен, бейімделумен, идеялардың әсерімен, құдайдың күштерінің араласуымен және т.б. байланысты болды.Әрбір теориялар әлеуметтік өзгерістердің қандай да бір факторына назар аударды, алайда жүйелік тәсіл детерминант-тардың барлық жиынтығын және қазіргі уақытта негізгісін бөліп қарастыруды қажет етеді, өйткені кез келген әлеуметтікөзгерістер нақты-тарихи кеңістік-уақыт континуумда орын алады.

Әлеуметтік өзгерістердің көздері. Қоғамның өзгеру «механизмдерін» ашқанда тарихты не және қалай қозғалтады деген сұраққа жауап беру қажет. Өзгерістің әлеуметтік факторлары табиғи орта, халықтың өсуі, ресурстар мен құндылықтарға және т.б. байланысты қақтығыстар болып табылады.Мысалы, О.Конт қоғамның дамуының басты факторы білім прогресін санады. Г.Спенсер эволюцияның мәнін қоғамның күрделенуінде, оның ішкі дифференциациясының күшеюінде көрді. У.Э.Дюркгеймнің пайымдауынша индивидтердің дамымауы мен ұқсастығына негізделген механикалық ынтымақтастықтан органикалық ынтымақтастыққа көшу еңбекті бөлу және әлеуметтік дифференциация негізінде жүзеге асырылады. Басқа ғалымдарда қоғам дамуының қозғаушы күші ретінде өзге әлеуметтік құбылыстар қарастырылады: ұрпақ (Х.Ортега-и-Гассет), шығармашылық элиталар (Г.Москажәне В. Парето), көрнекті тұлғалар (орыс әлеуметтануындағы субъективті мектеп) және т. б.

Марксизмде таптардың антагонизмінің салдары және өндірістік қатынастардың өндіргіш күштердің деңгейі мен сипатына сәйкессіздігінің көрінісі болып табылатын таптық күрес қоғам дамуының қозғаушы күші деп танылады. Әрбір тарихи кезеңде адамдарда үнемі қанағаттандыратын материалдық және рухани қажеттіліктер бар. Бұл қажеттіліктер мен мүдделер үнемі өзгеріп отырады (халық қоныстануы өсуде, қажеттіліктер мен т.б. жоғарылауда). Қажеттіліктерді арттыру заңы әрекет етеді: бастапқы, витальдік қажеттіліктерді қанағаттандыруға қол жеткізе отырып, адам танымдық, рухани қажеттіліктер мен мүдделерді қанағаттандыруға көшеді. Бұл үдерісте адам өміріндегі ауырлық орталығы рухани аймаққа (жануар тамақтану үшін өмір сүреді, ал адам өмір сүру үшін

тамақтанады) ауысады. Қазіргі уақытта адамзаттың тұрақты өсіп келе жатқан қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қызметтің бір нысанынан екіншісіне (ауыл шаруашылығы – машина өндірісі – ҒТР) ауыса отырып, көбірек еңбек етуге тура келеді. Постиндустриалды қоғамда адамдардың тіршілік әрекетінің негізгі саласы ақпараттық сала болып табылады, ақпарат пен ғылым дамудың басты көзі болып танылады.

Әлеуметтік динамика - қоғамның және оның әлеуметтік құрылымдарының жаңартылуына алып келетін қызметі, өзгерістері мен даму үдерістерінің жиынтығы. Әлеуметтік динамиканың – сызықтық (эволюциялық), циклдік, спирал тәрізді бірнеше түрін бөліп көрсетеді.

1) әлеуметтік өзгерістердің **сызықтық түрі**. Эволюция (лат. - тірі жаю) – жанды және жансыз табиғатта, сондай-ақ әлеуметтік жүйелерде өтетін өзгерістер үдерістері; кең мағынада – дамудың синонимі. Эволюция жүйенің күрделенуіне, сараланауына, ұйымдастыру деңгейінің артуына әкелуі мүмкін. Тар мағынада эволюция ұғымына біртіндеп сандық өзгерістер ғана кіреді (бұл кезде эволюция ұғымы сапалы даму ретіндегіреволюция ұғымына қарама-қайшы келеді).

Қоғамды талдауға эволюциялық көзқарас әлі күнге дейін қолданылады. Мысалы, Т.Парсонс «эволюциялық өзгерістер» теориясын әзірледі, онда эволюция қоғамның құрылымдық-функционалдық саралау процесі ретінде қарастырылады. Қоғамның сараланууы оның эволюциясының маңызды өлшемі болып табылады. Р.Беллдың пікірінше, «эволюцияны ағзаны, әлеуметтік жүйені немесе кез келген өзге қарастырылатын құрылымды ортаға бейімделудің үлкен қабілетін қамтамасыз ететін ұйымның саралау мен күрделенуінің үрдісі ретінде анықтау керек, бұл белгілі мағынада оларды өз ортасына қарағанда анағұрлым автономды етеді».

2) әлеуметтік өзгерістердің **циклдік түрі**. Егер эволюциялық теориялар тарихты белгілі бір бағыттылықпен сипатталатын сатылы деңгейлерге бөлінген процесс ретінде сипаттаса, онда циклизм теоретиктері жекелеген өркениеттердің гүлдену және сөзсіз құлдырау концепциясын ұстанады. Олар қоғамды сызықтық тарихи шәкілде белгілі бір тәртіппен орналастыруға ұмтылмайды. Оның орнына олар өсу мен құлдырау сатыларында ұқсастықты табуға тырысып, қоғамды салыстырады. Егер эволюционистер жалпы адамзатқа оптимистік көзқарасты ұстанса, ол үздіксіз дамып келеді деп ойласа, онда циклизм теоретиктері – пессимистік, кез келген өркениеттің құлдырауын ескертеді.

Неміс теоретигі О.Шпенглер (1880-1936) «Еуропаның батуы» жұмысында (1923) мәдениет өз өмірінде адам сияқты даму мен құлдырау кезеңдерінен өтеді: пайда болуы, жетілуі, батуы, өлімі. Мәдениеттердің сегіз түрін зерттеу негізінде ол әрбір мәдениетшамамен 1000 жыл өмір сүреді деген. Оның көзқарасы бойынша, батыс мәдениеті 900 жылға жуық дүниеге келді, сондықтан оның батуы жақын. Ағылшын тарихшысы және әлеуметтанушы А.Тойнби (1889-1975) да өркениеттерді дамыту заңдылықтарын негіздеуге және олардың ауысуының негізінде жатқан принципті орнатуға тырысты. А.Тойнби өркениет қандай да бір «сын – қатерлерге» жауап ретінде пайда болатынын айтты. Табиғи күштердің (қатал климат) немесе адам факторларының (әскери көршілер) әсері осындай себептер болуы мүмкін.

Өркениет оған қарсы әрекет ететін факторлар тым қатал емесжәне шығармашылық азшылық (қалыптасқан элита) қолайлы факторларға барабар тойтарыс бере алатын болсадамиды және гүлденуге жетеді. Н.Я. Данилевский (1822-1885) «Ресей және Еуропа. Славян әлемінің герман-роман мәдени және саяси қарым-қатынасына көзқарас» (1869) еңбегінде тарихи айналым теориясының нұсқасын дамытады. Тарихтың негізгі, нақты және үстемдік етушібірлігі оқшауланған жергілікті «мәдени-тарихи» түрі, «өркениет»болып табылады. Биологиялық ағзалар сияқты, бұл түрлер сыртқы ортамен және бір-бірімен үздіксіз күресте болады.

3) Әлеуметтік өзгерістердің **спирал тәрізді түрі**. Спирал тәрізді модель қоғамда болып жатқан эволюциялық және революциялық өзгерістерді ескереді. Қоғам дамуының спирал тәрізді моделін ұсынатын ең танымал теория - марксизм. Марксизмде тарих қоғамдық-экономикалық формация-

ларды, қоғам дамуының өзіндік сатыларын жүйелі ауыстыру ретінде ұсынылған. Материалистік диалектикада адамзат тарихы эволюциялық және революциялық сәттердің бірлігінде алынса да, революцияларға басымдық беріледі. Марксизмде қоғамды қайта құрудың негізгі нысаны ретінде материалдық өндіріс, әлеуметтік революциялар және т. б. түріндегі тәжірибе танылады.

Әлеуметтік процестердің бір түрі –**әлеуметтік қозғалыстар** «әлеуметтік өзгерістерді қолдауға немесе қоғамдағы немесе әлеуметтік топтағы әлеуметтік өзгерістерге қарсылықты қолдауға бағытталған ұжымдық әрекеттердің жиынтығы» (Р. Тернер) болып табылады.

Әлеуметтік қозғалыстар арасында келесі түрлері бар:

1) революциялық қозғалыстар – қоғамның әлеуметтік құрылымының күтпеген, екпінді, күштеп өзгеруі. Л.Эдварс пен К. Бринтонның көзқарасы бойынша революциялық қозғалыстардың ең типтік кезеңдері мыналар болып табылады:қанағаттанбаушылық пен мазасыздықтың жинақталуы, интеллектуалдардың проблемалардың мәнін түсіндіре алмауы, әрекетке итермелейтін әлеуметтік мифтің пайда болуы, революциялық жарылыс, экстремизм, террор, биліктің тыныш орнауына оралу;

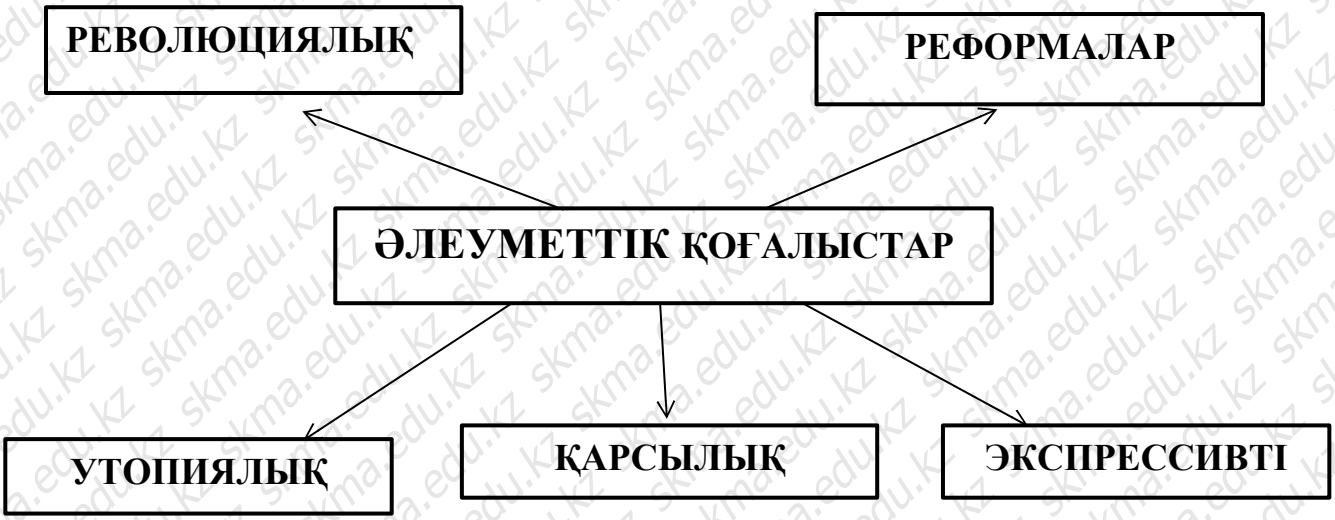

2) реформалар қозғалысы – қоғамның түбегейлі өзгеруінсіз қоғамдық өмірдің жекелеген жақтарын өзгертуге әрекет ету (мысалы, аболиционизм қандай да бір заңның күшін жою үшін қозғалыс ретінде, экологиялық қозғалыс және т. б.).);

3) утопиялық қозғалыстар – жаңа әлеуметтік тәртіптерді жасау әрекеттері, олар өз уақытын басып озады және іс-әрекеттердің барабар болмауын қамтиды;

4) қарсылық қозғалысы - артық революциялық қарсылықоң және теріс сипаттағы әлеуметтік өзгерістер;

5) экспрессивті қозғалыстар – әлеуметтік ортадағы өзін өзгертпей мінез-құлықты модификациялау(хиппи, рокерлер және т.б. қозғалысы). Әлеуметтік қозғалыстардың түрлері ретінде діни, жастар, эмигранттық, феминистік және басқа да көптеген қозғалыстар болады. Әлеуметтік қозғалыстар белгілі бір жағдайларда ғана пайда болады. Әлеуметтік қозғалыстардың пайда болуына және өрістеуіне қолайлы болатын бірнеше әлеуметтік жағдайларды атап өтуге болады: әлеуметтік дезорганизация (аномия, иеліктен айырылу), әлеуметтік қанағаттанбаушылық (әлеуметтік әділетсіздік, статустық белгісіздік және т. б.) және т. б.

4. Иллюстрациялық - материал: презентация https://docs.google.com/presentation/d/1R_bGY-wy_Hg5LcHn9Tw53N1uquHCmpyv/edit?usp=drive_web&ouid=106659929443614445216&rtpof=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі:10,12,13,17,18

Қосымша:7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. «Мазмұн» және «еңбек нысаны» түсініктері нені білдіреді?
2. Еңбек мазмұнын қай деңгейде қарастыруға болады?
3. Қоғамда медицинаның рөлі қандай?
4. Денсаулық сақтаудың экономикалық және әлеуметтік аспектілерін атаңыз.

5. Жаңғыру, урбанизация және миграция ұғымдарын анықтаңыз.
6.Әлеуметтік өзгерістерді зерттеудің әлеуметтанулық перспективалары қандай?

Саясаттану
5 дәріс

1. Тақырыбы. **Саясаттану ғылым және оқу пәні ретінде. Саяси ғылымның қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері. Қоғамдық өмір жүйесіндегі саясат.**

2. Мақсаты: Саясаттану мәні, оның әдістемелік базасы: объект, субъект, пәні, әдістері мен қызметтерін, саяси ғылымның қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдерін ашу.

3. Дәрістің тезистері:

1. Қазіргі білімдер жүйесіндегі саяси ғылымның алатын орны, саясаттанудың қалыптасуы мен дамуы, оның негізгі категориялары, саясаттанудың пәні мен объектісі. Саяси шынайылықты зерттеу әдістері. Саяси ғылымның ғылыми-танымдық, әдіснамалық және қолданбалы функциялары.
2. Саяси ойдың қалыптасуы мен даму тарихының дәуірлік кезеңдері. Ежелгі дәуір ілімдеріндегі саясаттанудың элементтері (Конфуций, Платон, Аристотель). Орта ғасырдағы саяси идеялар (Августин, Аквинский, Әл-Фараби). Қайта өрлеу және Ағарту дәуіріндегі саяси идеялардың дамуы. Саясаттың мәні туралы Макиавеллидің көзқарасы. Ж.Боденнің мемлекеттік билік егемендігі теориясы. Утопиялық социализм идеяларындағы мінсіз қоғамдық құрылыс. (Т.Мор, Т.Кампанелла).
3. Табиғи құқық пен қоғамдық келісім теориялары. Ағарту дәуірінің негізгі саяси доктриналары ретінде. Ж.-Ж.Руссоның радикалды демократизмі. И.Кант пен Г.Гегельдің концепцияларындағы мемлекет пен азаматтық қоғам концепциялары.

Бүкіл әлемде, оның ішінде түбегейлі бетбұрыс жасап демократиялық өзгерістерді іске асырып жатқан елімізде, саясаттан тыс тұрған адам жоқ. Сондықтанда кәсіби мамандығына, әлеуметтік мәртебесіне қарамастан, әрбір адамға қажет деп тұжырымдау орынды, өйткені ол қоғамда өмір сүріп отырып, басқа адамдармен және мемлекетпен өзара іс-қимыл жасайды. Пайымды адам саяси мәдениетке, саяси құндылықтарға қарым-қатынаста болуы туралы мәселеде баламықты көре алмайды, өйткені ол мемлекет және басқа да саяси күштер тарапынан өзінің айлалы амалдау объектісіне айналуына жол бере алмайды. Қазақстан қоғамдық өмірдің барлық салаларында – экономика, саясат, әлеуметтік, рухани салаларда сапалық түбегейлі өзгерістерді басынан кешіріп отырған мемлекеттер санатына жатады. Бұл өзгерістер қазірдің өзінде-ақ қоғамнан саяси білімдар, білікті де жауапты, жаңаша, таптаурынсыз ойлауға қабілетті адамдарды талап етіп отыр.

Саясаттану адам және қоғам туралы өзге де ғылымдар сияқты адамның білімін қалыптастыруға, өткенді, қазіргіні, келешекті дұрыс түсініп, орнын анықтауға көмектеседі.

Саясаттану сөзі гектің “политика” және “логлос” деген сөздерден шыққан, саясат туралы ғылым деген мағынаны білдіреді. Саясат термині мемлекетпен, өкімет билігі қатынастарымен, адамдар мен қоғамға басшылық ету ғылымдармен байланысты көне заманғы ұғымдарға негізделген.

Дәстүрлі түсінік бойынша Саясат дегеніміз, ең алдымен, мемлекеттік және қоғамдық істер, адамдар, әлеуметтік топтар, халықтар мен мен мемлекеттер арасындағы айқын көрінетін және өкімет билігі жөніндегі қатынастармен байланысты қызмет саласын білдіреді. Әлеуметтік сирек ұштасатын құбылыс ретінде оған саяси институттар мен ұйымдардың қызмет атқаруы, саяси нормалар мен дәстүрлері, адамдардың басқару қызметі, олардың әлеуметтік-саяси мүшелері мен қажеттері, саяси идеялары мен көзқарастары жатады.

Саясат - өкімет билігі мен қоғамды басқару тұрғысындағы таптар мен әлеуметтік топтар арасындағы қатынастардың, қызметтің, тәртіптің, бағдарлардың және комуникациялық байланыстардың сан алуан әлемі ретінде түсіндірілетін әмбебап қоғамдық сирек ұшырасатын құбылыс. Ол адамзаттың қоғамдағы құқығы, еркіндігі мен міндеттері, жеке адамның саяси-құқықтық жағдайы, оның саяси өмірге қатынасу тәсілдері, саяси өзгерістердің түрлері, саяси мәдениетті қалыптастыру жолдары, қазіргі заманғы сан түрлі саяси идеалық көзқарастар, саяси сананың дамуы туралы, дүниежүзілік дамудың қозғаушы күштері туралы түсінік береді. Ол өткендегі және қазіргі саяси жүйелерді, адамдардың санасындағы, көзқарасындағы, мақсат-мүддесіндегі және мінез-құлық, іс-әрекетіндегі саяси өзгерістерді қарастырады. Ал, бір жағынан жиналған деректерді қорытады, екінші жағынан, құбылыстардың өзара ұқсастығы бойынша болашаққа болжам жасайды.

Қорыта айтқанда саясаттану дегеніміз – саясат туралы, саясаттың адам және қоғам қарым-қатынастары туралы жинақталған ғылым. Ол саяси биліктің қалыптасуы мен даму заңдылықтарын, оның жұмыс істеуі мен пайдалануын, түрлері мен әдіс-тәсілдерін зерттейді.

Кез келген ғылымның зерттеу әдістері болады сондықтан саясаттану саяси құбылыстар мен өзгерістердің мән мағынасын түсініп білу үшін бірнеше әдістер қолданылады. Әдіс деп зерттеу жүргізуді ұйымдастыру тәсілін айтады. Оларға салыстырмалы, жүйелеу, социологиялық, тарихи, бихевиористік, нормативтік және т.б. әдістер жатады.

Салыстырмалы әдіс. Түрлі елдердегі саяси құбылыстарды өзара салыстырып, олардың жалпы ортақ және жеке ерекшеліктерін ажыратуға оны танып білуге мүмкіндік береді. Осы арқылы елдегі саяси тұрақтылық пен саяси ахуалды бағалауға, нақты саяси шешімдер қабылдауға жағдай туады.

Жүйелеу әдісі. Саяси құбылыстарды басқа күрделі құрылымының бір бөлігі ретінде қарап, оны құрайтын элементтердің әлеуметтік өмірдегі орнын, қызметін, айналадағы ортамен, өзге құбылыстармен байланыстырып зерттейді.

Социологиялық әдіс. Саясатты қоғам өмірінің экономикалық, әлеуметтік құрылым, мәдениет және сана деңгейіне т.б. жағдайларына байланысты анықтайды.

Тарихи тәсіл. Саяси құбылыстарды мерзімі жағынан дәйекті, заманына қарай, өткендегі, қазіргі және болашақтағы байланысымен айқындай отырып қарастырады. Бұл әдіс әртүрлі саяси оқиғаларды, процестерді, деректерді олардың болған уақтын мезгілін ескере отырып соның негізінде танып білуді қажет етеді.

Бихевиористік әдіс. Жеке адамдар мен топтардың іс-әрекетін, белгілі бір саяси жағдайларда адамдардың өздерін өздері қалай ұстауын танып білуге негізделген.

Нормативтік әдіс. Қоғамдық игілікті ең мол қамтамасыз ететін немесе адамға әуел бастан тән ажыратылмас табиғи құқықты іске асыруға барлық мүмкіндікті жасайтын саяси құрлыстың түрін зертейді.

Ғылымның басқа саласы сияқты саясаттану ғылымындада өзіндік категориялары бар. Оларға саяси құбылыстар мен процестердің мәнін білдіретін ғылыми терминдер, сөз тіркестері жатады. Мысалы: саясат, саяси билік, саяси жүйе, саяси тәртіп, саяси пратия, саяси өмір, саяси қатынастар, қоғамдық ұйымдар, мемлекет, демократия, сыртқы саясат т.б.

Танымдық (гносеологиялық). Әртүрлі қоғамдық-экономикалық формациялардағы әлеуметтік- саяси тенденцияларды объективті түрде көрсетудегі рөлмен айқындалады. Саясаттанудың бұл функциясы кездесетін қиындықтар мен қайшылықтарды айқындап, оларды шешудің әдістерін көрсетеді. Ол өмірдегі саяси құбылыстар туралы ғылыми дәлелдер жинап, сол арқылы қоғамның саяси бағытын ғылыми негіздеуге қызмет етеді. Осы функция арқылы саясаттану ғылымы қоғамдағы әртүрлі негізгі саяси күштердің арақатынасын жағдайын, саяси мақсаттарының іс-жүзінде асырылу әдістерін, жолдарын қадағалап отырады.

2. Бағалау (аксеологиялық). Ол саяси құрылысқа, институттарға, іс-әрекеттерге және оқиғаларға саяси баға береді.

3. Реттеушілік, басқарушылық. Оның ерекшелігі-қоғамның саяси өмірмен тығыз байланысында. Соған орай ол адамдардың саяси өмірінде өзін-өзі ұстауына, іс-әрекетіне тікелей әсер етеді. Саяси дамудың үрдіс, бағдарын бақылай отырып, саясаттану қоғамдық оқиғаларды тиімді басқару үшін нақтылы мәлімет, мағлұматтар береді.

4. Жетілдірушілік. Бұл ғылым саяси институттар мен қатынастарда, басқаруда реформалар жасап, оларды қайта қарауда теориялық негіз болады. Оның көмегімен заң шығарушы және атқарушы органдар қабылдайтын құқықтық жарғылармен саяси-басқарушылық шешімдер алдыа ала сарапқа салынып, зерттеледі, қоғам немесе оның жеке аймақтарында қалыптасып жатқан нақтылы жағдайлар саяси тұрғыдан талданады.

5. Болжамдық. Саяси зерттеулердің құндылығы саяси процестердің үрдісін айнытпай бейнелеумен ғана тынбайды. Ол белгілі бір саяси жағдайларда алдыңғы қатарлы, озық саяси өзгерістер жасауға бағытталған ғылыми негізделген болжаумен аяқталуы тиіс. Саяси ғылымының түп мақсатыда сонда

6. Методологиялық функция саясат пен саяси жүйенің, саяси партия мен қозғалыстардың пайда болу заңдылықтарын ашып, саясатқа адамдарды тартудың формалары мен әдістерін көрсетіп соған жол ашады.

Ежелгі дәуірдегі саяси ғылымға мол мұра қалдырған ежелгі грек ойшылы Платон, ол б.з.б. 427-347 жылдарда өмір сүрген. Шын аты Аристокл. Спортпен көп шұғылданғандықтан, жауырыны кең болыпты. Сондықтан «плотный» Платон атанып кеткен. Осы атымен тарихта мәңгілік қалды.
Платон атақты ғалым Сократтың мектебінде оқиды. Кейін Афиныда өз академиясын ашады. Платонның екі жүзге тақау еңбектері бар. “Мемлекет”, “Заңдар” т.с.с. саясатқа байланысты шығармалары бар.
Платонның ойынша қажеттілік мемлекетті тудырады. Себебі, біреу егіншілікпен, біреуі мал шаруашылығымен, енді біреу қолөнермен айналысады. Кейін өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін айырбас жасайды. Халық тек бірігіп қана өмір сүре алады деген. Платон адамдарды үш топқа бөлген:
1.Әкімдер.
2.Қорғаушылар.
3.Өндірушілер.
Әкімдер - табиғи жаратылысынан шындықты, ақиқатты,танып біле алатын адамдар болуы керек деген.

Қорғаушылар - мемлекетті қорғайды.

Өндірушілер - мемлекетті материалдық жағынан қамтамасыз етіп отырады. Бір таптың екінші тапқа өтуіне болмайды. Әркім өз міндетін атқарады. Ешкім бай-кедей болмағанын қалады деген. Сонымен қатар Платон қоғамдық меншікті қолдады. Ал жеке меншіктің болуы; талас-тартыс туғызады деп түсінді. Мұнда әкімдер мен қорғаушылардың мүддесі ортақ болса, ортақ игілік үшін адал еңбек етеді деп айтқан, яғни барлығының ортақ болғанын жөн көрді. Оларды мемлекет қорғайды деп түсінген.

Платон мемлекеттік құрылысты беске бөлді:

1.Аристократия - мемлекеттіақсүйектербилейді.

2.Тимократия - мемлекеттікбилікбірадамқолындаболады.

3.Олигархия - мемлекет азғантай топ қолында болады.

4.Демократия - мемлекет халықтың қолында болады.

5.Тирания - мемлекет күшпен басып алушы қолында болады.

Платонның ойынша бұлардың ішінде ең тиімдісі –аристократиялық мемлекет түрі. Мұнда ақыл-естілік, парасаттылық билейді, оның принциптері - адамгершілік, абырой, ар-намыс деп саналады. Ежелгі Рим ойшылы Марк Тулий Цицерон (б.з.д. 106-43ж.) саяси даму тарихында айтарлықтай із қалдырған. Оның "Мемлекет туралы", "Заңдар туралы", "Міндеттер туралы" деген еңбектері бар.

Цицеронныңойыншамемлекетменшіктіқорғау,
адамдардыңбірігіпөмірсүругетырысатынтабиғиталабынантуады. Мемлекетті үшке бөлген:

1.Патшалықбилік.

2.Аристократия.

3.Демократия.

Цицерон мүліктік теңдік идеясына қарсы болды, қоғамдық-саяси қатынастарда әлеуметтік жіктелу мен теңсіздікті әділеттілік деп санады.

3. Ортағасырлық саяси ойлардың дамуы. Ортағасыр ойшылдарының саяси идеялары Феодалдық теологиялық идеологияның үстемдігі.

Мемлекет алдындағы шіркеудің беделінің негізделуі. Табиғат пен қоғамның заңдары - мақсатқа жетудің ережелері - Ф.Аквинский ХШ ғ.

Мемлекеттің діни мәнінің тұжырымдамасы: әлемдік тәртіпті құдай жаратқан. Өкіметті сөзсіз тыңдау, келісімділік уағызы. Дегенмен, адамдар жаратқанның алдында да, жер бетінде де тең. Шіркеудің рухани диктатурасымен күрес, саяси құрылысты өзгерту үшін зорлықты жоққа шығару. Орта ғасырда феодалдық қоғамның орны ерекше болды. Батыс Еуропада феодализм мың жылдан астамға созылды. Бұл уақытта дін үстемдік етті. Патша шіркеуге бағынышты болуы керек деді, ал ақсүйектер көнгісі келмеді.

Бұл кезде христиан дініне зор еңбек сіңірген Аврелий Августин (354-430) еді. Ол христиан фәлсафасының негізгі қағидаларын зерттеп, жетілдірді. Оның саяси көзқарасы "Құдай қаласы туралы" деген еңбегінде баяндалған.

Августин барлық әлеуметтік, мемлекеттік және құқықтық мекемелер мен заңдарды адамның күнәсінің, нәтижесі деп санады. Құдай адамға еркіндік береді, яғни адамдардың құдай жолымен өмір сүруге мүмкіндігі бар. Осыған байланысты адамдарды екіге бөлген:
Құдай жолымен өмір сүрушілер - болашақта құдаймен мәңгілік патшалық құрады.

Адам жолымен өмір сүрушілер - жын-шайтаннан мәңгілік жапа шегеді. Христиан дінінің саяси теориясын негіздеп, шыңына жеткізген монах Фома Аквинский (1225-1274) болды. Оның "Билеушілердің басқаруы туралы", "Психологияның жиынтығы" деген еңбектері бар. Оның ойынша жалғыз адам өз мұқтаждығын, қажеттігін жеке-дара қанағаттандыра алмайды. Сондықтан бірігіп өмір сүру үшін мемлекет керек. Мемлекеттік биліктің мақсаты "ортақ игілікке жету", адамдарға лайықты, ақылға сыйымды өмір сүруге жағдай жасау, барлығы жоғары тапқа бағынуы керек деп санаған.

Ф.Аквинскийдің ойынша билік құдайдың құдіретімен орнайды. Сондықтан патшалық билік діни билікке бағынуға тиіс. Аспанда құдай жерде Рим папасы билік етуі керек деген.

4. "Қайта өрлеу" және "Ағарту" дәуіріндегі саяси ойдың ерекшеліктері.

Қайта өрлеу дәуірінің төмендегідей ерекшеліктері бар. Саяси ғылымның теологиядан оқшауланууы, мемлекеттің пайда болуының табиғи идеяларын негіздеу.Мемлекет туралы жүйел іілім қалыптастыруға ұмтылу, "Мемлекет" деген ұғымды енгізу.Буржуазиялық мемлекеттің абсолютизмнен республикаға дейінгі формаларын тұжырымдау.Буржуазиялық саяси-құқықтық ойлардың пайда болуы.Азаматтық қоғам және қоғамдық келісім теориясының өкіметті бөлісу принципі туралы ілімнің қалыптасуы

XVI ғасырдағы алғашқы утопиялық социализм және XVII-XVIII ғасырлардағы сыншыл утопиялық социализм. Қоғамдық дамудың, білімнің, ақыл-ойдың рөлін дәріптеу. Гуманизм, адам құқы мен бостандығы идеяларын жария ету. Саяси басқару нысандарының ауысу заңдылықтары мен әлеуметтік күрестін мойындау - саяси өзгерістердің қозғаушы күші.Феодализм ыдырап капитализм орнай бастады. Католик шіркеуінің озбырлығы мен оның діни қағидаларына қарсы шыққан халық адам құқығын, ар-намысын қорғауға ұмтылды. Бұл уақыт "Қайта өрлеу" немесе "Гуманизм" деп тарихқа енді. Реформациялау, яғни шіркеуді өзгерту демократияландыру басты мақсат болды. Бірақ гуманистер халыққа сенбеді.

"Қайта өрлеу" дәуірінің негізін салушы Николло Макиавелли (1469-1527) болды. Оның "Патша", "Тит Ливийдің бірінші онкүндігі жайлы ойлар", "Флоренцияның тарихы", т.с.с. еңбектері болған.Макиавелли дінге қарсы болды. Тұңғыш рет мемлекет ұғымын енгізді. Макиавеллидің ойынша мемлекет басқарушы мен бағынушының қарым-қатынасы. Ол Республикалық мемлекеттік еркіндікті, теңдікті аңсады. Мемлекет ерікті болса ғана, қуатты, абыройлы болады деп сенді. Мақсатқа жету үшін амал айланың қай түрін болсын қолдануды сұрады.

5. Жаңа және жаңаша дәуірдегі саяси ойлар. Жаңа және жаңаша дәуірдегі идеялар

1. XVIII ғ. аяғы - XIX ғ. басындағы "Философиялық революция": И.Кант, И.Вихте, Ф.Шеллинг, Гегельдің саяси ілімі азаматтық қоғам, мемлекет, үш үкімет, тәуелсіздік, әлемдік Рух;

2. Сыншыл утопиялық-социализм - Сен-Симон, Ш. Фурье, Р.Оуэн; капитализмді күрт сынау, қоғамдық меншіктің пайдасына бола жеке меншікті жоққа шығару, еңбек басты тұтынум жеке адамның дамуы революцияны жоққа шығару.

3. Революциялық демократиялық утопиялық социализм-Н.Чернышевский, А.Герцен, В.Белинский, Н.Добролюбов. Қоғамды революциялық жолмен жаңартуды қолдау, халықтың күшіне сену орыс шаруаларының қауымдастығы негізіндегі социализм.

4. Марксизм-ленинизм - К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин. Капитализмнің тарихи күйреуінің сөздігі және комунистік қоғам құру Әлеуметтік социалистік революция және социализм теориялары. Әлемдік революциялық процесс. Социализм құрылысының жолдары.

Жаңазаман XVII ғасырдағы Англиядағы буржуазиялық революция тұсында басталды. Бұл дәуірдің көрнекті өкілдерінің бірі – ағылшын ойшылы Томас Гоббс (1588-1679). Оның ойынша мемлекет жалпыға бірдей бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін керек. Адамдар өз тілектері мен еріктерін шектеп, барлық билікті мемлекетке береді. Францияда буржуазиялық революцияның өкілі Шарль Луи Монтескье (1689-1775) әр халықтың адамгершілік бейнесін, оның заңдарының айырмашылығын, қоғамның дамуын географиялық ортамен байланыстырды. Мемлекет азаматтарды тіршілікке қажетті қаражатпен қамтамасыз етуге міндетті деген ұстанымда болды.

Францияның тағы бір ойшылы - Жан-Жак Руссо (1712-1778) ұсақ буржуазияның шаруалардың мүддесін қорғады. Ол еркіндік пен теңдікті ең жоғары игілік деп санады. Мемлекет шектен тыс байлық пен кедейлікке жібермей, адамдар арасында теңдікті сақтауы керек.

Американың ойшылы Томас Джефферсон (1743-1826). 0л Америка Құрама Штатының "Тәуелсіздік декларадиясын" жазды. Декларацияда адамдардың табиғи құқығы мемлекет белгілеген зандардан жоғары түруы керек. Жаратушы барлық адамдарды тең етіп жаратты және олардың өмірге, бостандыққа, бақытқа тырысуына құқығы бар делінген. Келесі ойшыл-Томас Пейн (1737-1809). Ол Америка халқын азаттық күреске шақырды. Ол бірінші болып қоғам мен мемлекетті ажыратты. Оның ойынша, мемлекетті қоғам тудырды. Үкіметтің мақсаты қауіпсіздікпен бостандықты қамтамасыз ету. Пейн соғысқа қарсы болды, бейбітшілікті жақтады.

Германияның ойшылы Иммануил Кант (1724-1804). Оның "Космополиттік көзқарас жөніндегі жалпы тарихтың идеялары", "Өмірлік бейбітшілікке" деген еңбектері бар. Оның ойынша адам бір іс бастағанда өнегелік, адамгершілік заңын басшылыққа алу керек. Ол басып алушылықты, тонаушылық соғысты, оған дайындықты әшкерледі. Мемлекеттер арасындағы халық аралық сауда мен өзара қарым-қатынасты бейбітшілікті орнату мен сақтаудың құралы деп білді.

Пролетариат күресінің алғашқы кезенінде Сен-Симон. Фурье, Оуэн сияқты социалист-утопистер болды. Әркім өз қабілетіне қарап еңбек ету, ақы алу сияқты пікірлер айтты. Олар материалдық игіліктерді әділ бөлу мәселесіне баса назар аударды.

6. К.Маркс пен Ф.Энгельстің саяси идеялары

1. Капиталистік қоғамды жою туралы қажеттілік.

2. Коммунизмді құру идеясы.

3.Саясат туралы жалпы теорнялық және методологиялық ойлары.

4.Тап күресі, пролетариаттың тарихи міндеті және оның одақтар туралы пікірлері.

5. Мемлекет, пролетариат диктатурасы туралы тұжырымдама.

6.Жұмысшытобыныңазаттыққүресіндекоммунистікпартияныңжетекшілікрөлі.

7.Пролетариаттар күресінің стратегиясы мен тәсілдері жөніндегі принциптері.

8. Ғылыми социализмнің коммунистік қоғамның негізгі белгілері, мәні сипаты туралы қағидалары.

9. Соғыс және әскер, революция жеңістерін қорғау тұрғысындағы саяси ойлар.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы буржуазиялық қоғамның таптық күресінің шиеленіске бастауы - марксизм теориясын тудырды.

К.Маркс (1818-1883) философия мен саяси экономияда жаңалық ашты: өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастар салдарынан қақтығыс туып, аяғы социалистік революцияға айналады, басты рөлде – пролетариат болады. Олар шаруамен одақтасуы қажет деді.

К.Маркс пен Ф.Энгельс пролетариат диктатурасы туралы ілімді дүниеге әкелді. Ал басшылық жасаушы-коммунисттік партия болады деген тұжырымдама жасады.

7. В.И.Лениннің саяси теориялық көзқарастары. В.И.Лениннің идеялары

В.И. Ленин төмендегідей идеялар ұсынды:

1.Жаңа тұрпатты саяси партия туралы ілім.

2.Жұмысшы табының одақтары туралы маркстік идеяларды жаңа жағдайға байланысты тұжырымдауы.

3.Социалистік революцияның лениндік теориясы.

4.Жаңасаясижағдайдакоммунистіпартияныңстратегиясыментәжірибесінұсынуы.

5.Буржуазиялық-демократиялық революцияның социалистік революцияға ұласуы, империализм туралы пікірлері.

6.Пролетариат мемлекетінің ұлт саясаты жөніндегі теориялары.

7. Социализм тұжырымдамасының негізгі бағыттары.

В.И.Ленин (1870-1924) К.Маркс пен Ф.Энгельстің ізбасары болды. Ол капитализм дамуының, империалистік сатысының заңдылықтарын зерттеді. Жаңа тұрпатты партия туралы ілімді жасады және соның ұйымдастырушысы болды. Жаңа қоғам құру ісін Ленин елді индустрияландыру мен ауыл шаруашылығын кооперациялаумен және мәдени революцияны жүзеге асырумен байланыстырды. Марксизм-ленинизм идеясы коммунизм кезінде мемлекет, саясат болмайды деп ұқты.

8. Қазақ жеріндегі ойшылдар

Қазақ халқының рухани мұрасы да саяси ой-пікірлерге бай. Қазақтың алғашқы философы, әлеуметтанушысы. Математигі, физигі, астрономы, ботанигі, логика және тіл маманы, музыка зерттеушісі Әбу Насыр Мұхаммед Ибн Тархан әл-Фараби 870-950 жылдары өмір сүрген. Ол екінші Аристотель атанған. Барлығы 160-тан астам трактат жазған. "Бақытқа жету жолдары", "Саясат туралы", "Азаматтық саясат" деген еңбектері бар.
Әл-Фараби басқару түрін екіге бөлген:

1. Қайырлы – халықты бақытқа апарады.
2. Қайырымсыз – мұнда теріс әрекеттер болады. Әл-Фарабидің айтуынша адам бақытты болуға лайықты, сондықтан сол ол бақытын табуға тиіс. Оған ол тынымсыз еңбек арқылы ғана жетуге болады дейді. Ұлы дана халықтар достығын қолдады.

Қазақ даласындағы ойшылдардың бірі — Жүсіп Хас-хаджиб Баласағұни (1021-1075). Ол - ақын, философ, қоғам қайраткері болған. "Құтадғу білік" (Құтты білік) деген дастаны бар. Ол түрік тілінде жазылған. Мұнда адамның тағдыры, қоғамдағы орны мен рөлі, халықтың санасы, әдет-ғұрпы, т.с.с берілген. Өмірден әділ заңды, еркіндікті аңсаған.
Қазақ халқының, тарихында өшпес із қалдырған хандар да бар. Олар Қасым, Есім, Тәукехандар, "Қасымханның қасқа жолы", "Есім ханның ескі жолы" деп халық олар жасаған заң, тәртіптерді көпке дейін ұмытпаған.

Ал Тәукехан "Жетіжарғы" депаталғанқазақәдеп-ғұрыпзаңдарыныңжиынтығынжасады. Мұнда құқықтық тәртіп деп мемлекеттік құрылымының негізгі принциптері айқындалды. Ол "халық кеңесі" мен "Билер кеңесін" тұрақты орган ретінде қалыптастырып, рөлін арттырады. Тәуке хан қазақ қоғамына түбегейлі өзгерістер әкелген ірі реформатор болды.

Қазақтың белгілі ойшысы-ШоқанУалиханов (1835-1865). Ол ғалым. ағартушы-демократ, саяхатшы, этнограф, зерттеуші. Халықты патша-шенеуліктері мен жергілікті байлардың зорлық-зомбылықтарынан қорғауды, қолынан келгенше оның рухани және мәдени өркендеуіне ықпал жасауды өзінің мақсат-мүдесі деп білді. Шоқанның ойынша, халықты қанаудан құтқару үшін билікті жою керек, сонда ғана халық бақытты болады. Қазақ еліндегі тәртіпті өзгертудің жолдарын іздеді. Қоғамдық құрылыстың жаңартудың жолы ретінде реформаны таңдады. "Сот реформасы жайындағы хат" деген еңбек жазды. Сол реформаны іске асыру үшін көп зерттеулер жүргізген.

Саясатқа атсалысқан тұңғыш ұстаз – Ыбырай Алтынсарин (1841-1889) халықты дүниеге "дұрыскөз қараспен" қарауға тәрбиелеуді өзінің негізгі мақсаты етіп қойған.
Тек білім, ағартушылық қана бұқара халықты билеп-төстеушілердің қысым қыспағынан құтқара алады деп, барлық күш-жігерін олардың білімін көтеруге арнаған. 1887ж. Ырғызда 20 адамдық интернат және қазақ қыздарына арнайы мектеп ашқан.
Қазақ даласының ғұлама ойшылы - Абай Құнанбаев (1845-1904). Ол қазақ халқының мүддесі үшін күресте достық, татулық, бірлік- керектігіне назар аударды. Ол адамның "ақыл, ғылым, қайрат" арқылы жоғары дәрежеге көтеріліп, асқақтайтындай қоғамның прогрестік дамуын аңсады.

4. Иллюстрациялық материал: презентация
https://docs.google.com/presentation/d/1vQr6kmMsj4oZwh9Vc-l-24OBIAfqUKxa/edit?usp=drive_web&ouid=106659929443614445216&rtpof=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)
Негізгі: 1,2,3,4,5,7,8
Қосымша: 2,6,8,9
Электронды оқулықтар: 1,3,4,9,10

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. Саясаттану пәнін анықтаудағы негізгі бағыттарын ата.
2. Саясаттанудың әлеуметтік-гуманитарлық білім жүйесіндегі орнын көрсет.
3. Саясаттанулық зерттеудің қандай әдістерін білесіз?
4. Саяси ғылымның қалыптасу және даму кезеңдерін атаңыз.
5. Орта ғасырдағы саяси идеяларды сипаттаңыз.
6. Утопиялық социализм идеяларындағы мінсіз қоғамдық құрылыстың мәні неде?
7. Қазақ ағартушыларының саяси көзқарастары қандай?

Саясаттану

№6 дәріс

1. Тақырыбы. **Саяси даму және модернизация. Саяси шиеленістер мен дағдарыстар. Әлемдік саясат және қазіргі халықаралық қатынастар.**

2. Мақсаты: Саяси мәдениет пен саяси идеологияның түсінігі мен негізгі үлгілері, Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаларды жүзеге асырудағы 100 нақты қадам, 5 президенттік реформаның мазмұнын, саяси шиеленістер мен дағдарыстар мәнін түсіндіру.

3. Дәрістің тезистері:

1.Саяси мәдениеттің түсінігі, мәні, құрылымдық компоненттері мен қызметтері. Саяси мәдениеттің негізгі үлгілері. Қазақстан Республикасындағы саяси мәдениет – қазіргі жағдайы мен даму үрдістері.

2. Саяси әлеуметтену: мәні, кезеңдері, үлгілері мен факторлары. Саяси мінез-құлық пен саяси қатысу – түсінігі, негізгі теориялары, жіктелуі.Саяси идеологияның мәні мен белгіленуі. Қазақстан Республикасындағы сана мен ойлаудың жаңа үлгісінің стратегиясы, қоғамдық сана модернизациясы.

3. Саяси модернизация түсінігі. Саяси модернизацияның мақсаты, оның негізгі сипаттары. Саяси модернизацияның кезеңдері мен факторлары.Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаларды жүзеге асырудағы 100 нақты қадам.«Қазақстан-2050 Стратегиясы» Қазақстан Республикасының саяси бағыты ретінде. Күшті мемлекет және Қазақстанның әлемнің ең дамыған отыз мемлекеті қатарына енуі.

4. Шиеленіс әлеуметтік құбылыс ретінде. Саяси шиеленістер, олардың мәні, конструктивті және деструктивті қызметтері. Саяси шиеленістер мен дағдарыстардың типологиясы. Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі Қазақстан.

Қазіргі кезде батыс әдебиетінде саяси мәдениеттің мазмұнын ашуға бағытталған отыздан астам анықтамалар бар.

Саяси мәдениет саясаттану ілімінде өте күрделі және әлі жеке тексерілмеген тақырыптың бірі болып табылады. Саяси мәдениеттің отыздан астам анықтамасы бар болса да жеке саяси мәдениет ұғымының жалпыға бірдей ортақ анықтамасы жоқ. ’’Саяси мәдениет’’ деген ұғымды бірінші рет пайдаланып, ғылыми әдебиетке енгізген XVIII э. өмір сүрген немістің ағартушысы фәлсафашы Иоганн Гердер болды. Бұл ұғым саясаттануға XX ғасырдың 50-60 жылдары енді. Американың зерттеушілері Г. Алмонд, С. Верба, Л. Пай ’’саяси мәдениет’’ деген атпен саясатқа да, мәдениетке де қатысы бар еңбектер жазды.

’’Саяси мәдениет’’ ұғымының жалпыға бірдей ортақ анықтамасы жоқ. Сондағы бірнеше анықтамаларға тоқталып көрейік.

Поляк саясаттанушысы Е. Вятрдің анықтамасы бойынша ’’саяси мәдениет’’-өкімет пен азаматтар арасындағы өзара қарым-қатынастарға, байланысты мақсаттар, құндылықтар мен жүріс-тұрыс беталысы актілерінің жиынтығы. Сондықтан саяси мәдениетке жататындар мыналар дейді:а) Саясат жайлы білімі, фактілермен таныстығы, оларға қызығушылығы болуы;б) билікті іске асыруға қатысты саяси құбылыстарды, құндылықтардың талдануын бағалай білу;в) саяси мақсаттың сезімге әсер ететін жағы-мысалы, отанды сүю,оның жауларына өшпенділік; г) әртүрлі жағдайда қандай әрекет жасауды анықтайтын сол қоғамда әбден танылған саяси мінез-құлықтың үлгілері. Саяси мәдениетке берілген түсініктемелердің басым көбінде-оған халықтың рухани мәдениетінің бір бөлігі, қоғамдық-саяси институттар мен саяси процестерге байланысты элементтер кіретіндігі мойындалады. Сондықтан әр елдің саяси мәдениетін дұрыс түсіну үшін оны жалпыұлттық мәдениеттің кең және тығыз бөлігі ретінде қарауымыз керек. Саяси мәдениетті құрастыратын басты элементтер-жалпыұлттық мәдениетке, тарихи-ұлттық, діни-дәстүрлікке, әдет-ғұрыпқа, рухани мақсаттарға т.б. тығыз байланысты. Саяси мәдениетті құрайтын элементтердің сапалы бөліктері ретінде ұзақ жылдар бойы қалыптасқан саяси дәстүрлер, сол кезеңде пайда болған саяси ереже-тәжірибелер, ойлар, тұжырымдар, әртүрлі қоғамдық-саяси институттардың қарым-қатынастарын сенімді түрде қарауға болады. Оның құрылымына тағы да өмір сүріп тұрған саяси құрылыс, оның институттары, жеке адам мен қоғамның, мемлекеттің араларындағы жалпы өзара көзқарастар туралы түсініктер кіреді. Сонымен, саяси мәдениет деп белгілі бір қоғамға немесе әлеуметтік қауымдастыққа тән саяси сана мен іс-әрекеттердің ұқсастық жиынтығын айтады. Саяси мәдениет дегеніміз қоғамның саяси өміріне лайықты типті саяси сана мен саяси мінез құлықтың жиынтығы болып табылады. Саяси мәдениеттің негізгі қызметтері: 1.Танымдық қызметі 2.Реттеушілік

қызметі 3. Тәрбиелік қызметі 4.Біріктірушілік қызметі 5. Қорғау қызметі. Саяси мәдениеттің құрылымдық элементіне саяси құндылықтар жатады. Адамдардың қоғам, мемлекет, еңбек ұжымдарының істеріне, саяси процесстеге қатынасуға деген қалыптасқан талаптарын, іштегі қабылдаулары мен сенімдерім саяси құндылықтар ретінде қарауға болады. Саяси құндылықтарға қоғамдық жүйеге бағытталған негізгі нанымдар, мақсаттар, бағдарлар, символдар жатады. Саяси мәдениет белгілі бір дәреженің шеңберінде қоғам мүшелері сол тұстағы басқару түрлерін заң деп танитын, өздерінің саяси қабілетін сезінетін, жүргізіліп отырған саясаттан келісетіндігін білдіреді. Саяси мәдениетте саяси дәстүрлер мен әдет – ғұрыптың да маңызы зор.

Саяси дәстүрлер мен мінез – құлқындағы үлгілерді берудің әдісі болып саналады. Саяси мәдениеттің ерекше белгісіне саяси рәміздер жатады. Саяси мәдениетке жалпы саяси жүйенің және оның институтаралық қызмет етеуі кіреді. Ол мемлекеттің партиялардың т. б. сайлауды қалай ұйымдастырып, саяси шешімдердің, саяси - әлеуметтік шиеленістерді ұғыну және зерттеудің мәдениеттілігін қамтиді. Саяси мәдениеттің негізгі құрылымы осындай. Енді оны қалыптастыратын қоғамдық күштерге тоқталайық. Саяси мәдениетті қалыптастурда ең бірінші мемлекет қатысады. Ол бұл міндетін заң шығару, атқару және сот органдары арқылы атқарады. Саяси мәдениетті қалыптастыруға қоғамдық ұйымдар, әсіресе партиялар қатысады. Саяси мәдениетті қалыптастыруға діни ұйымдар да кіреді. Саяси мәдениетті қалыптастыруда елеулі роль атқаратын көпшілік ақпарат құралдары: баспасөз, радио, теледидар.

Саяси мәдениет пен саяси сана тығыз байланысты өйткені адамдардың саналық деңгейі жоғары болған сайын олардың қоғамдық ой-пікірлеріде еркін, әрі батыл болмақ. Азаматтарының белсенділігіне қарап қоғам өмірінің демократиялық деңгейін анықтауға болады. Мемлекеттің негізгі мақсаты-ұлттық қауіпсіздікті сақтау дейміз ұлттық қауіпсіздікті сақтау-қорғаныс күштерін нығайту ғана емес, ал азаматтарынның бірлігін сақтау, рухы берік, өз ұлттының барлық асыл қазынасы мен асыл қасиеттерін бойына сіңіре білген, өз елінің дәстүрімен азаматтарды тәрбиелеп қалыптастыру оның бірден-бір сенімді жолы-жас ұрпақты мәдениет арқылы тәрбилеу. Саяси мәдениеттің бірлігі қоғамның тұрақтылығын нығайтады, көптеген саяси процестерді дұрыс болжауға ықпалын тигізеді.

Идеология түсінігі және оның негізгі теориялары мен бағыттары: марксистік, аксиологиялық, психологиялық, социологиялық. «Идеологиясыздандыру» және «қайта идеологиялану» концепциялары, батыс марксизмінің Франкфурттық мектебінің өкілдері. Идеология – құндылықтар жүйесі ретінде. Идеологияның қызметі және деңгейлері.

Қазіргі заманғы саяси идеологияның негізгі түрлері: либерализм және неолиберализм, консерватизм және неоконсерватизм, социал-демократия, коммунизм, фашизм.

Қазіргі кезде табиғатына қарай идеология прогрессивтік және реакциялық, либералдық және радикалдық, ұлтшылдық және шовинистік болып жүр. Сондай тарихи тәжірибеге орай антифашизм, антикоммунизм идеялары да өрістеу үстінде.

Саяси идеологияның тұңғыш түрлерінің бірі – либерализм. (Латынның либералис – еркін деген сөзінен). Оның негізін салушылар: Дж. Локк, Ш. Монтескье, С. Смит, И. Кант, Т. Джефферсон, А. Токвил, Дж. Милль. Ол феодалдық қоғам ыдырап, буржуазиялық қоғамдық қатынастар қалыптаса бастаған дәуірде пайда болады. Буржуазия ол кезде экономикалық жағынан еріксіз еді. Сондықтан өзінің саяси билікке деген дәмесін, талабын либеральдық саяси доктрина арқылы білдірді.Бүгінгі таңда либерализм – ең кең дамыған идеологиялардың біреуі. XX ғасырдың бірінші жартысындағы (1929-1933) терең дағдарыс либерализмнің әлеуметтік теңсіздіктің өсуін тоқтатуға мүмкіндігі аз екендігіне көз жеткізді. Шексіз бәсекелестік пен нарық адамдар арасындағы үйлесімділікке, экономиканың гүлденуіне әкелмейді. Сондықтан, либерализм өз идеяларын қайта қарауға тура келді және ол жаңарған либерализм (неолиберализм) деген ат алды.

Консервативтік (латынның консервативус-қорғаушы деген сөзінен) идеология Ұлы Француз революциясының (1789ж) саяси идеялары мен оқиғаларына жауап ретінде дүниеге келді. Бұл революцияны олар қоғамдық былықтың, бүлікшілік пен күйзелістің себебі деп санады. Бірақ ол бастауын XVII ғасырда пайда болған дәстүрлік діни-монархистік қорғаушы ағымынан алады. Консерватизмнің негізін қалаушыларға ағылшын философ және мемлекет қайраткері Эдмунд Берк (1729-1797), француз публицисі және қоғам қайраткері Жозеф де Местр (1754-1821), немістің тарихшысы, құқықтанушысы Фридрих фон Савиньи (1779-1861), Австрияның канцлері Меттерних

(1733-1859) және т.б. жатады. XIX ғасырдың аяғы XX басында консерватизм негізгі қағидаларына өзгерістер еңгізді. Ол еркін нарықтық қатынастар, алуан түрлілік және саяси демократия принциптерін қабылдады. Осы ғасырдың 70-жылдарынан Батыстағы консервативтік ой-пікірдің жетекші бағыты жаңарған консерватизмге (неоконсерватизмге) айналды. Ол жеке адамның құқықтары бостандықтарының басымдығын мойындауға бет бұрды.

Коммунистік (латынның коммунис – жалпы деген сөзінен) идеялар XIX ғасырдың орта кезінде дүниеге келген. Негізін салғандар К. Маркс (1818-1883) пен Ф 7 Энгельс (1820-1895). Олар жаң-жақты дамыған, еркін адамды қалыптастырғылары келді. Ол үшін тап күресі жүргізілуі, жұмысшы табы буржуазияны құртуы керек. Олардың ойынша, социализм орнататын бірден-бір құрал — социалистік революция. Оны жасай алатын бірден-бір күш – жұмысшы табы. Мемлекеттік биліктің таптық сипаты болады. XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басында марксистік саяси идеология революциялық және реформистік болып екіге бөлінді. Революциялық ағымды В.И. Ленин басқарды. Рюрмистік идеялар немістің социал-демократы Э. Бернштейн еңбегінде дамытылды.

Сонымен қатар, социал-демократия идеологиясы, фашизм, неофашизм идеологиялары бар. Фашизм (Италияның фашизмо-бірлестік деген сөзінен шыққан) 1919 жылы Италия мен Германияда пайда болған. Негізін салушылар: Ф. Ницше, Дж. Джентильe, О. Шпенглер.

Саяси мәдениеттің қоғамның саяси жүйесінің негізгі құрамдас бөліктері есебіндегі мән - мағынасы, орны, атқаратын қызметі қандай деген мәселелер осы тақырыптың мазмұны болып табылады. Саяси мәдениет нақты әлеуметтік және саяси практика негізінде қалыптасады және олардың бейнесі, көрінісі болып табылады. Саяси өмірге қатысушылардың түсінігі, мәнділік бағдарлары мен ұмтылыс - мақсаттары, сондай - ақ, олардың сезім - күйлері, наным пиғылдары мен мінез - құлықтары саяси сана мен саяси мәдениеттің мазмұның құрайды. Ол нақтылы саяси жүйенің сипатын, қазіргі саяси тәртіптің мәнін, қоғамдық топтардың саяси санасы мен іс-әрекеттерінің ерекшеліктерін, саяси процестердің даму жолын және бағытын түсінуге мүмкіндік береді. Саяси мәдениет адамдардың жүріс-тұрысы мен әр түрлі ұйымдардың қызметіне, олардың ішкі және сыртқы саясат құбылыстарын ұғынуға, саяси болжам жасауына тікелей әсер етеді. Бұл ұғымның саясаттануға енгеніне көп болған жоқ. XX ғасырдың 50 жылдарының екінші жартысы — 60 жылдардың басында Г. Алмонд, С. Верба, Л. Пай деген Американың зерттеушілері мен олардың шәкірттері саясатқа да, мәдениетке де қатысы бар өзгеше қоғамдық құбылыс жөнінде бірнеше жұмыстар бастырып шығарды. Олар кейін “саяси мәдениет” деген атпен кең тарап кетті. Бірақ бұдан саяси мәдениет жөнінде бұрын еш қандай ой-пікір болмаған екен деген ой тұрмауы керек. Себебі, антикалық ойшылдар, атап айтқанда, Платон (“Мемлекет”, “Заңдар” деген еңбектерінде), Аристотель (“Саясат” деген еңбегінде), кейінірек Н. Макиавелли, Ф. Бэкон, Ш. Монтескье және басқа ойшылдар да бұл мәселеге көңіл аударған. Олар әр түрлі салт-дәстүрлерде тәрбиеленген, әркилы әлеуметтік және саяси тәжірибе алған адамдар бірыңғай, біртектес жағдайды әр түрлі сезіп, оған сан қилы жауап қайтаратындығын байқаған. Бұл неліктен, неге байланысты болатындығын білгілері келген. Сол сұрақтарға жауап іздеген.

Саяси мәдениет тұжырымдамасын белгілеп, оның негізгі пікірлерін жасауға М. Вебер, Э. Дюркгейм, Т. Веблен, Т. Парсонс сияқты батыстың ірі саясатшылары мен әлеуметтанушылары да елеулі үлес қосты. Ал жалпы “саяси мәдениет” деген ұғымды бірінші қолданып, ғылыми әдебиетке енгізуші деп XVIII ғасырда өмір сүрген немістің ағартушысы, филсафашы Иоганн Гердерді санайды.

Саяси мәдениеттің негізгі қызметтері: 1.Танымдық қызметі 2.Реттеушілік қызметі 3. Тәрбиелік қызметі 4.Біріктірушілік қызметі 5. Қорғау қызметі.

Қазіргі саясаттану ғылымында «саяси даму» ұғымының жалпытаныған анықтамасы жоқ. Көбінесе саяси әдебиеттерде саяси даму мына мәндерге ие болады:

- экономикалық дамудың алғышарты;
- өндірістік қоғамға тән саясат;
- саяси модернизациялау;
- ұлттық-мемлекетті басқару;
- әкімшілік және құқықтық даму;
- жаппай жұмылдыру және қатысу;
- демократиялық қоғамды құру;
- өзгерістер сабақтастығы мен тұрақтылығы;

· әлеуметтік өзгерістердің көпжақты процесінің бір аспектісі.

Саяси ілімдер тарихында саяси дамудың әр түрлі концепциялары қалыптасқан. Мәселен, саяси дамудың **либералдық өкілдері,** саяси дамудың өлшемі ретінде адам құқығының жоғарылығын, мемлекеттің азаматтық қоғам бақылауында болуын, плюрализм мен рухани бостандықты алады. Ал, **консерваторлар,** саяси дамудың негізгі құндылықтары ретінде саяси іс-әрекеттегі моралдық басымдылықты, басқарудың алдыңғы формасымен сабақтастықты, билікті ұйымдастыруда базалық қалыптары мен қағидаларын сақтауды есептейді. **Марксизм,** саяси жүйе дамуының өлшемін жеке меншіктің қоғамдық меншікке ауысуымен, жұмысшы табының гегемондығымен және коммунистік партияның жетекшілік рөлі артуымен байланыстырады. Демек, алдыңғы екі бағыт демократияның тоталитаризмге, ал марксизм болса социализмнің капитализмге үстемдігін қолдайды.

Бірақ, саяси процестер аяқталмаған транзитті қоғамда бұл өлшемдерді пайдалану қиындық тудырып ғана қоймайды, кейде даму идеясының өзіне қарама-қайшылық тудырады. Мәселен, билікті демократиялық негізде институттау, плюрализмді кеңейту басқарудың деспоттық формасының қалыптасуына, немесе қоғамды басқаруда жағымсыз салдарлардың тууына алып келуі мүмкін.

Саяси даму − саяси құрылымдар, қалыптар, институттардың жаңа әлеуметтік, экономикалық және т.б. мәселелерді тез арада қабылдау қабілеті мен сезіну икемділігіне, әрі қоғамдық пікірді қабылдау мүмкіндігіне тәуелді. Демек, кері байланыстың тұрақты механизмі қалыптасуы тиіс, бұл дегеніміз басқарудың тиімді буындары тұрғындар пікірлерін есепке алуға қабілетті, шешімді тиімді таратушы, саяси жүйе шиеленісті реттеудің икемді механизміне айналған және билікті қолданудың тиімді жолдарын таңдаған деген сөз. Мұнда бұл мемлекет қандай нақты ұлттық-мемлекеттік форманың өзгерісін иеленетіндігі ешқандай мәнге ие болмайды, қандай партия, қандай идеология саясатты анықтайтындығы ешбір рөл атқармайды. Ең негізгісі, саяси институттардың жаңа проблемелерды шеше білу қабілетінде, оның қоғаммен ашық сипаттағы қатынасы билік жүйесінің жағымды динамикасын, өмір сүрудің жаңа сапасына өткендігін бейнелейді. Бұл пікірді Д. Истон, Г. Алмонд және Г. Пауэлдің саяси жүйедегі ең бастысы оның құрылымында емес, іс-әрекетінде деген тұжырымдары да растайды.

Саяси даму дегеніміз саяси жүйенің өзгеруші әлеуметтік жағдайға икемді бейімделу қабілетінің дамуы және талап-қолдау және саяси шешім-әрекет арасында кері байланыстың тиімді механизмінің қалыптасуы.

Саяси дамудың мақсаты қандай да бір тиянақты саяси қатынас пен қалыпты қалыптастыру немесе өзгерту емес, саяси институттар мен ашық түрдегі саяси жүйе арқылы бірте-бірте күрделеніп келе жатқан әлеуметтік және экономикалық мәселелерді шешу. Саяси даму процесі саяси жүйенің ішінде оның мақсатының мынадай факторлармен − әлеуметтік-экономикалық даму тұрақтылық, теңдік, қатысу т.б. өзара байланысы болуын талап етеді. Табысты бөлудегі теңсіздік пен саяси қатысуды күштеп шектеуге талпынған даму жағдайында әлеуметтік қиналыс, саяси тұрақсыздық күшейеді, сөйтіп саяси даму процесі бұзылады.

Саяси дамудың эволюциялық жолы үшін қажетті жағдайлар мыналар:

1 тұрғындардың шешім қабылдау мүмкіндігін кеңейту, қоғамдық сұраныс пен мүддені есепке алу;

2 билік үшін күресте әділ және еркін бәсекелестікті орнату;

3. шиеленісті шешудің тиімді механизмін қалыптастыру;

4 саяси жетекшілердің біліктілігі, хабардарлығы, қарсыласымен келісімге келе білу қабілеті, күштеуге жол бермеу;

Саяси жүйедегі даму процесі:

1 талаптар мен қолдауды артикуляциялау, оны әр түрлі күштеу топтары мен саяси партиялар атқарады. Егер олардың қызметі шектетілетін болса, онда саяси жүйенің бейімделу мүмкіндігі әлсірейді. Талаптарды електеу, белгілі бір каналдарға бөлу. Ол мәдени әрі құрылымдық болып екіге бөлінеді. Құрылымдық немесе саяси түрі, оған партия, жоғары қабат, парламентаризм жатады. Мәдени реттеуге саяси қалыптар, құндылықтар, түсініктер, көзқарастар жатады. Сондықтан мұнда саяси әлеуметтендіру рөлі басым. Талаптарды қысқарту, топтастыру, баламалық талдауды қалыптастыру. Бұл қызметті саяси партиялар тиімді атқарады. Қазақстан Республикасында саяси партиялардың

әлсіздігі саяси жүйенің сыртқы және ішкі өзгерістерге тез арада бейімділуінің стратегиялық потенциалын төмендетуде.

2 Кері байланыс қоғамдағы шиеленістерді шешудің бірден-бір көзі, ол биліктің саяси жүйеге түскен талап-тілектерді реттеу қабілетіне байланысты. Кері байланыс саяси жүйенің өзінің мақсатына қаншалықты жеткендігін анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасында саяси жүйе кері байланыс әлсіздігінен қиналысқа ұшырауда. Бұл саяси жүйенің ақпараттар каналдарының қызметі әлсіздігіне байланысты.

К. Дойч саяси жүйе өз мақсатына жетуі үшін мына төрт факторға тәуелді деп есептейді:

· жүйенің ақпараттармен жүктелуі;
· саяси жүйе реакциясының жылдамдығы;
· саяси жүйенің жаңа фактілерге тез, әрі сапалы жауап қайтаруы;
· мақсатты нақты белгілеу.

Демек, саяси жүйе қызметінің тиімділігі қамтамасыз ететін факторларға айналымдағы ақпараттардың жеткіліктігі мен сапасы, жүйенің сыртқы ықпалдарға жауап қайтару жолдары мен формалары, сонымен қатар коллективтік әрекет арқылы білдіру, оның нәтижесінің бастапқы мақсатқа сәйкес келуін жатқызуға болады.

Саяси модернизация теориялары мен түрлері. Саяси модернизация дегеніміз саяси жүйенің әлеуметтік мақсаттарға бейімделу қабілетінің үнемі және табысты дамуы, сонымен бірге үкімет пен халық арасында тиімді байланыстың механизмдерін қалыптастыру. Демек, саяси саладағы модернизация әлеуметтік талаптарды қанағаттандыру және мемлекет пен саяси қатысудың ортақ тетігін табуы тиіс.

Модернизация мақсаты – белгілі бір жетістік пен табысқа жету. Мұнда нарық пен азаматтық қоғам қағидаларына негізделген әлемдік экономика стандарттарына жету міндеті қойылады.

Модернизация теориясының классиктері: О. Конт, К. Маркс, М. Вебер, Г. Зиммел, Ф. Теннис, Э. Дюркгейм, Т. Парсонс болып табылады. Бұл аталған ғалымдардың ұсынған модернизацияның классикалық теориялары мен еңбектері мыналар:

1. О. Конт, «адамзат дамуындағы үш кезең» идеясы;
2. К. Маркс, «тарихи материализм» теориясы ;
3. М. Вебер, «рационализация» (ұтымды ету) теориясы;
4. Г. Зиммел, «абстракция» теориясы;
5. Ф. Теннис, «қауымдастық» және «қоғам» туралы теориялар;
6. Э. Дюркгейм, «механикалықтан органикалық ынтымақтастыққа өту» теориясы;
7. Т. Парсонстың «әлеуметтік жіктеу рөлін талқылау» идеясы.

Модернизациялау үдерісін зерттеп, сипаттауға қажетті саяси дамудың әртүрлі тұжырымдамалары бар. Олар: 1 «модернизация»; 2 «даму»; 3 «артқа қалу»; 4 «тәуелділік».

Демократиялық модернизациялану процесін американдық зерттеуші К. Менгес сатыларға бөліп көрсетті;

Біріншісі, дағдарыс пен бұрынғы режимнің моральды-саяси төзуі;

Екіншісі, әр түрлі коалициялардың жеңісі немесе жартылай жеңісі;

Үшінші, бұрынғы режіммен қалған кейбір жетекшілер мен ұйымдардың билікке қайта оралуы.

Демократиялық мордернизацияның өзіндік, қазақстандық жолын Н.Ә. Назарбаев ұсынды: «Халықтың көпшілігі қолдаған қазақстандық жол – сызбаны көз жұма көшіре салу емес, өзіндік жолды іздеуге ұмтылу. Мұнда біз басшылыққа алатын басты қағида – қан мен хаосқа толы демократия бізге керек емес. Біздің демократиямыздың негізі – саяси, әлеуметтік және халықаралық тұрақтылық».

Модернизацияның түрлері:

1 Классикалық спонтанды үлгісі, (Батыс Еуропа елдері, АҚШ, Австралия) феодалдық қоғамның әртүрлі құрылымының модернизациясының жүйелілігі қазіргі қоғамның негізгі құрылымдарының пайда болуына түрткі болды.

2 Модернизацияның екінші үлгісі, кешіккен және негізгі емес үлгі (Жапония, Бразилия, Аргентина, Пиреней түбегі).

3 Кешігу модернизациясы үлгісі (Испания, Португалия).

Қазақстан Республикасындағы саяси модернизация. Еліміздегі саяси жаңғырту мен даму стратегиясының негізгі бағыттары «Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасу және даму

стратегиясы» (1992 ж.), «Қазақстан-2030. Барлық қазақстандықтар-дың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» стратегиялық бағдарламасы (1997 ж.), **«Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты»** (2012 ж.) сияқты бағдарламаларда айқындалған. Сонымен бірге, еліміздің саяси даму бағыттары ҚР Президентінің жыл сайынғы Қазақстан халқына арналған жолдауларында және Қазақстан халқы Ассамблеясының отырыстарында сөйлеген сөздерінде жан-жақты талданып, одан әрі дамыту жолдары ұсынылып отырылады. Президенттің «Ғасырлар тоғысында» (1996 ж.), «Тарих толқынында» (1997 ж.), «Сындарлы он жыл» (2002 ж.), «Тәуелсіздік белестері» (2003 ж.), «Қазақстан жолы» (2007 ж.) атты кітаптары еліміздегі саяси жаңғыртудың ауқымы мен бағытын ұғынуға, сондай-ақ мемлекеттік саясат пен еліміз дамуының стратегиялық жоспарындағы негізгі басымдылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Саясаттану оқулықтарында саяси жаңғыртудың түрлерін атап көрсетіледі, олар:

1. классикалық спонтанды үлгі, (Батыс Еуропа елдері, АҚШ, Австралия) феодалдық қоғамның әртүрлі құрылымының жүйелі жаңғыруы негізінде қазіргі қоғамның басты құрылымдарының пайда болуы;

2. жаңғыртудың кешіккен және негізгі емес үлгісі, (Жапония, Бразилия, Аргентина, Пиреней түбегі) жаңғыртудың кейбір алғышарттарының (нарықтық қатынас, азаматтық қоғам, құқықтық мемлекет т.б.) болмауымен ерекшеленді, өзгерістер синхронды емес, авторитарлы сипатқа негізделінеді;

3. кешігу жаңғырту үлгісінде (Испания, Португалия) бірінші саясат екінші экономика деген қағида ұсталынады. Дамыған қоғамға өту саяси мәселелерді шешуден, мемлекеттік институттарды құрудан, конституция даярлаудан, ұлттық-мемлекеттік құрылымның жалпы қағидаларын анықтаудан басталды. Ал, экономикалық жаңғырту кейінге қалдырылып, оған тек саяси мәселелер шешімін тапқан соң қайта келеді.

Н.Ә. Назарбаев елімізде алдымен экономика содан соң саясат деген принципті ұстану міндетін ұсынды, дегенмен, қоғам өмірінің барлық саласында жүргізілетін реформалар тиімділігі саяси тұрақтылық пен демократиялық қағидалардың қоғам өмірінің барлық саласы мен саяси санаға саяси құндылық ретінде енуіне тәуелді. Мәселен, Қазақстан-2050» Стратегиясында жаңа елдің іргесін қалау міндеттін үш бірдей жаңғырту негізінде шешілді деп атап көрсетілген болатын, олар:

· мемлекеттің іргесін қалау мен нарықтық экономикада серпіліс жасау;
· әлеуметтік мемлекеттің негіздерін қалау;
· қоғамдық сананы қайта өзгерту.

Қазақстанда саяси тұрақтылықтың сақталынуы, бұл мемлекеттіміздің даму кезеңдерінде саяси реформаларға басымдық мән беруінің нәтижесі деп санаймыз. Қазақстан - 2050 Стратегиясында қалыптасқан мемлекеттің жетістіктері атап көрсетілді, олар мыналар:

1. қуатты да табысты мемлекет;
2. демократияландыру мен ырықтандырудың орнықты процесі;
3. түрлі әлеуметтік, этникалық және діни топтардың келісімі мен татулығы;
4. ұлттық экономика. Халықаралық еңбек бөлінісіндегі біздің рөліміз;
5. қоғамдық тұрақтылық пен келісімді қамтамасыз еткен әлеуметтік саясат;
6. әлемдік қауымдастық таныған ел;
7. ядролық қаруды таратпау режімін ілгерілетудегі біздің белсенді рөліміз.

Президентіміз Н.Ә. Назарбаев бұл жетістіктеріміз қазақстандық дамудың үлгісі Жаңа саяси бағыттың негізі болуға тиіс деп атап көрсетті.

Біздің басты мақсатымыз – 2050 жылға қарай мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру, ол үшін мемлекеттік басқарудың жаңа түрін қалыптастыру міндеті ұсынылды. Мемлекеттік басқарудың жаңа түрін қалыптастырудың негізгі саяси бағыты мыналар:

1. мемлекеттік жоспарлау және болжау жүйесін одан әрі жетілдіре түсу;
2. басқаруды орталықсыздандыруды сауатты жүргізу,
3. кәсіпқой мемлекеттік аппаратты қалыптастыру;
4. мемлекеттік аппарат пен бизнес- қауымдастықтың жаңа өзара іс-қимыл жүйесін құру;
5. мемлекет тәртіпсіздікке мүлдем төзбеушілік принципін ұстануы тиіс;

6. мемлекет пен қоғам жемқорлыққа қарсы күресетін бір күш болуға тиіс;

7. құқық қорғау органдары мен арнайы қызметтердің реформасын жалғастыру [2].

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың биылғы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауы «Қазақстан – 2050» Стратегиясын әрі қарай тарата түсетін Жолдау болып табылады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында еліміздің әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына кіру тұжырымдамасы негізінде ұсынған ұзақмерзімді басымдылықтың жетіншісі – мемлекеттік институттар жұмысын жетілдіру, мына міндеттерді ұсынды:

1. адал бәсекелестік, әділеттілік, заңның үстемдігі, жоғары құқықтық мәдениет ахуалын қалыптастыру;

2. мемлекеттің үкіметтік емес сектормен және бизнеспен өзара іс-қимылының жаңартылған тәсілдерін қалыптастыру;

3. сот жүйесі ашық және қолжетімді, қарапайым және барлық дауды тез шеше алатындай болуға тиіс;

4. мемлекеттік кәсіпорындардың, ұлттық компаниялар мен бюджеттік мекемелердің кадр саясатына меритократия қағидаттарын енгізуі;

5. сыбайлас жемқорлыққа қарсы жаңа стратегияны қалыптастыру;

6. жергілікті жерлердегі басқару органдарына көбірек дербестік беру .

«Қазақстан-2050» Стратегиясы еліміздің мемлекеттік институттарының саяси дамуына, мемлекеттің өзгеруші әлеуметтік жағдайға икемді бейімделу қабілетінің жетілуіне және талап-қолдау мен саяси шешім-әрекет арасында кері байланыстың тиімді механизмінің қалыптасуына алып келеді. Еліміздегі саяси жаңғыртудың мақсаты мемлекеттік институттар және ашық түрдегі саяси билік арқылы бірте-бірте күрделеніп келе жатқан экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешу болып табылады.

Американдық ғалым Г. Алмонд саяси даму саяси жүйенің тұрақтылықты қолданып қоғамды жаңғыртуды жүзеге асыруға қабілеттілігі, ал екінші жағынан, элементтердің өзара байланысының жиынтығы деп сипаттаған болатын. Демек, қоғамдағы саяси даму бүкіл қоғам өмірінің барлық саласындағы сапалық өзгерістерге тәуелді болады. Мұнда шешуші рөлді мемлекеттік институттардың дамуы мен сапалық өзгерістері атқарады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей саяси жүйені жаңғыртудағы маңыздысы құрылымын өзгертуде емес, оның іс-әрекеті мен қызметін жетілдіруде. Сондықтан, саяси жүйені жаңғырту мыналарға:

- саяси институттардың жаңа проблемаларды шеше білу қабілетін арттыруға;
- қоғаммен ашық сипаттағы қатынасын жетілдіруге;
- саяси жүйенің өзгеруші әлеуметтік жағдайға икемді бейімделу қабілетін көтеруге;
- талап-қолдау және саяси шешім-әрекет арасында кері байланыстың тиімді механизмін жетілдіруге бағытталуы тиіс.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, **ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауы мемлекеттің** болашақ даму міндеттері мен саяси бағытын айқындайтын кешендік және жүйелілік сипатқа ие тарихи құнды құжат.

Қоғамдық-саяси тұрақтылық уақыт бойынша тұрақты және өзгеріссіз болмайды. Бұл объективті және субъективті факторлар ықпал ететін қолдан жасалған процесс. Қазақстанның 22 жылдан аса әлеуметтік күйзеліссіз және этноконфессиялық шиеленіссіз болуы – бұл сөзсіз ел Президенті Н.Ә. Назарбаев пен оның командасының зор еңбегінің, өздерінің саяси шешімдерінде саясатта маңызы зор саяси көрегендік қабілеттеріне ғана емес, сондай-ақ саяси дамудың болжамдық нұсқаларын құрастыру мен жағымды және жағымсыз сәттерді қатал есептеуге негізделген салауатты прагматизмге де сүйенулері болып табылады.

Саяси салада жанжалдарды тудырмаудың, оны одан әрі өршітпеудің басты амалы - халықтың әл ауқатын көтеру, елдің жоғары әлеуметтік-экономикалық дәрежеде дамуын қамтамасыз ету. Оған қоса қоғамның саяси мәдениеті биік болса, билік басындағыларға, заң органдарына деген сенім арта, беки түседі. Ал олар жеткіліксіз болса, саяси жанжалдар мен дағдарыстардың өрбуіне әкеледі.

Біраз жағдайда дау-жанжалдардың алдын алу үшін билік басындағылар әр түрлі әдіс-айлаларды пайдаланады. Мысалы, халық мүддесін қанағаттандыра алмаған жағдайда, сіздерді мынадай

жарқын болашақ күтіп тұр деп үміттендіреді, жұбатады. Бір үміттен кейін келесі үміттің оты жануы мүмкін. Ол үміт шиеленісті әлсіретуге әкеледі.

Саяси жанжалдарды шешудің бірнеше түрі бар.

1. Дау -жанжалдарға бармау, одан қашқақтау әдісі. Мысалы, саяси қайраткер қарсы жақпен жанжалға түспей үшін саяси сахнадан кетеді немесе кейбіреулер бастығымен істесе алмаса, істі насырға шаптырмау үшін өз еркімен жұмыстан кетеді.
2. Кейінге қалдыру әдісі. Қарсыласпен ерегіске бармай, " неістесең соны істе" деген сияқты, бәріне көніп жүре береді.
3. Саяси жанжалды мәмілеге келу арқылы бейбіт жолмен шешу. Мәміле деп дау-жанжалдарға қатысушы жақтардың өзара кешірімділік білдіріп, ымыраға келуін айтады. Онда екі жақ бірін-бірі ұғынысып, өзара кешірімділік жасап, ортақ келісімге келуге тырысады.
4. Зорлық негізінде бітістіру, келістіру.Мұндай жағдай бір жақтың күші айтарлықтай басым болғанда, екінші жақ жеңілгенде немесе оны толық жойып жібергенде туады.
5. Аралық сот немесе ардбитраждық сараптау әдісі.Мұнда қарсы жақтар дау, талас тудырған мәселені тексеруге өз еркілерімен үшінші жаққа береді. Оның шығарған шешімін екі жақ та мойындайды. Мұндай жағдайда төрелік етуші қазы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей ережелерін, елдің конституциялық тәртібін және т.с.с. шарт талаптарын басшылыққа алады.

3.**Этносаяси жанжалдар.** Этносаяси жанжалдарға этностар, ұлттар арасындағы дау-дамайлар, шиеленістер жатады. Басқа саяси-әлеуметтік егес, дау-шараларға қарағанда ол өте күрделі және шешілу жолы қиын мәселе.

Этносаяси жанжал тудыратын мәселенің бірі-- этникалық ұлтшылдық. Мұнда біраз ұлттың өкілдері өз алдына автономия алу, тұтастығын және өзгешелігін сақтау мақсатын қояды. Ол идеология немесе қозғалыс ретінде көрініс беруі мүкін. Ондай этнос негізі үш мақсатты алға қояды:

– автономия мен өзін-өзі қамтамасыз ету;
– белгілі бір жерге, аумаққа иелік ету құқығын алу;
– өз мәдениетін жалпы мемлекеттік мәдениеттік мәдениетпен бірдей мәртебеге жеткізу.

Этностық ұлтшылдықтың басты саяси мүддесі -түптеп келгенде өзінің мемлекеттігін орнату. Мұндай ұлтаралық қақтығыстар қазіргі таңда жеткілікті. Мысалы, Солтүстік Ирландия мен Англия, грузиндер мен абхаздықтар, осетиндер мен ингуштар арасындағы, Таулы Карабахтағы, Молдавадағы және т.с.с. Жанжалдар.Олардың негізінде жергілікті халықтан басқа ұлт өкілдерінің саяси және азаматтық құқықтарының қысымшылық көруі, ұлттық егемендік, ұлттық мемлекеттік құрылым мәселелерінің және т.б.б жатыр.

Этносаяси шиеленістердің пайда болуына түрткі болатын себептің бірі—этностың өз тілі, мәдениеті, діні, әдет-ғұрпының тағдарана қалыптан тыс, асыра қауіптенушілік.Оның болашағы қалай деп мазасыздану.

Әдете ұлттық идеяны көтеріп, этносаяси жанжалдарға әкелетіндер билікке таласушы топтар мен олардың басшылары. Олар өз саяси мақсаттарына жету үшін ұлттық факторды пайдаланады. Сол үшін жылдар бойы жиналған кемшіліктерді дабыра етіп, аз ұлттардың сезімдеріне ойнап, наразылық тудырады.

Ұлтаралық саясат саласында біздің елемезде бірталай іс істелуде.1995 жылдың 1 наурызында Н.Ә:Назарбаевтың жарлығымен Қазақстан халықтарының Ассамблеясы құрылды. Ол республикалық барлық ұлттық- мәдени орталықтарды қамтиды. Ұлттық саясат саласында жаңа заң жобаларына қоғамдық сараптау жасайды. Мысалы, "Қоғамдық бірлестіктер туралы", "Мәдениет туралы", "Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы" және т.б. Заң жобаларына қорытынды дайындап, Парламентке жіберді.

Алайда экстремистік пиғылдағылар елімізде кездеседі. Мысалы, 1999 ж. Казимарчук деген содыр өз жақтастарымен Өскеменде төңкеріс ұйымдастырмақ болды. Оның сұрқия жоспарын қазақстандық арнаулы органдар дер кезінде ашып, ойындағысын жүзеге асыртпады. Егер бұл әрекет жүзеге аса қалса Шығыс Қазақстандағы, тіпті еліміздің басқа өңірлеріндегі жағдай тұрақсызданатыны сөзсіз еді.Сондықтан барлық жұртшылық болып ондай әрекеттерге жол бермей, қазақстандық патриотизмді, ұлтжандықты, отансүйгішті республика тұрғындарының бойларына сіңіріп, жеріміздің

тұтастығын, еліміздің тыныштығын көздің қарашығындай сақтап,оның гүлденіп, көркеюі үшін оқуды үздік оқып, аянбай озық еңбек етуіміз керек.

Дүниежүзілік саясат деп мемлекеттердің және басқа халықаралық субьектілерінің әлемдік сахнадағы іс әрекетінің жиынтығын айтады. Ол әлемдік қауымдастықтың өміріне қатысты шешімдерді шығару, қабылдау және оларды жүзеге асыруды, мемлекеттердің түбегейлі мүдделеріне сәйкес ұстанымдар мен мақсаттарды қамтиды. Сонымен қатар,олар: сыртқы саясат, халықаралық саясат, халықаралық қатынастар ұғымдарымен толықтырылады.

2. Халықаралық қатынастар деп - халықтар, мемлекеттер, мемлекеттік жүйелер арасындағы дүниежүзілік деңгейде жүргізілген саяси экономикалық, құқықтық, дипломатиялық, әскери, мәдени байланыстар және оларды іске асырушы әлейметтік, экономикалық, саяси күштер мен ұйымдардың өзара қатынастарының жиынтығын айтады. Бұл айырмашылықтар, біріншіден, халықаралық қатынастарға қатысушылардың, олардың іске асырушылардың көбеюіне байланысты. Қазіргі әлемдік саясатты жүргізуде қоғамдық саяси ұйымдар мен қозғалыстардың белсенділігі артып келе жатыр деуге болады, бірақ, халықаралық қатынастарды негізгі рөлді мемлекет атқарады, себебі, ол белгілі бір әлеуметтік топтың немесе саяси ұйымның емес, жалпы қоғамның мүддесін қорғайды. Сондықтан оған басқа елдермен сыртқы саясатты жүргізгенде келісім шарттар жасау, соғыс ашу т.б. заңды түрде іске асыруға өкілдіктер беріледі.

3. Сыртқы саясат жеке мемлекеттердің дүниежүзілік дәрежеде жүргізген іс әрекеті жатады Ал халықаралық саясатқа мемлекеттік не топтық мүдделерді жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттер, жеке адамдар арасындағы қоғамдық қатынастар кіреді.

Сыртқы саясаттың қалыптасуына әр түрлі жағдайлар ықпал жасайды. Оның ішінде ең маңыздысы – мемлекеттің орналасқан географиялық ортасы. Оған жер бедері, ауа райы, топырақ, жер қойнауының табиғи байлықтары, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, табиғи қатынас жолдары және т.б. Географиялық орта өндіргіштерді орналастыруға, жалпы қоғам дамуына сан қилы әсер етеді. Айналадағы табиғи ортаның қоғам дамуына әсер ететін зерттейтін географиялық бағыт деген теория пайда болды. Оның негізін салушы француздың белгілі фәлсафа ағартушысы- Ш.Монтескье. Ол халықтардың материалдық және рухани өмірі географиялық ортаның жағдайларына тәуелді деп санады.

Халықаралық саясатты қалыптастыруға идеологияның да қатынасы бар. Қай елде болмасын жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, әділдік пен әділетсіздік, адамдар арасындағы қарым – қатынастар, қоғамның әлеуметтік даму заңдылықтары жөнінде өзіндік түсініктері, ой пікірлері болады. Бұл көзқарасты сыртқы саясатқа да әсерін тигізеді.

3. Республиканың сыртқы саясатына экономикалық байланыстарды нығайтып, дамытуда кіреді. Бүгінде республикамызда бірнеше шетел фирмаларының , банкілерінің , өзге ұйымдардың өкілдері бар. Қазақстан қазіргі әлемнің 80 – нен астам елдеріне өнімдер шығарады.

Қазақстанның қазіргі сыртқы саясатының негізгі мақсаттары мен принциптері:

- мемлекеттік мүддені қорғау;
- елімізде экономикалық реформаларды жалғастыру; демократиялық институттарды күшейту үшін сыртқы жағдайды барынша қамтамасыз ету;
- әлемдегі барлық елдермен тең құқықты және серіктестік қатынастарды дамыту;
- ғаламдық және аймақтық интеграциялық процестерге белсене қатысу;
- халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты тереңдету;

Қазақстан егеменді және тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасты және әлемдік қоғамдастықтың толық құқылы мүшесі, оның ажырағысыз бөлігі болып еніп отыр. Ол өзінің сыртқы саясатында барлық ұлттармен, көршілермен тең дәрежелі достық қатынас орнатпақ. Сонымен қатар, республикамыздың халықаралық деңгейде мүдделі болып отырған көкейтесті мәселелері – қарусыздану және халықаралық қауіпсіздікті нығайту, аймақтық жанжалдарды реттеу және бейбітшілікті қолдау жөніндегі операциялардың тиімділігін арттыру, адам құқықтары, айналадағы ортаны қорғау.

4. Иллюстрациялық материал: презентация

https://docs.google.com/presentation/d/1375yELQI3Ce_dhrhZKaw5inbQJm6-fHX/edit?usp=drive_web&ouid=106659929443614445216&rtpof=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі:10,12,13,17,18

Қосымша: 7,8,9,10,11,12,13,14
Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы):

1. Саяси мәдениеттің мәні мен негізгі модельдерін атаңыз.
2. Саяси әлеуметтенудің мәні, кезеңдері, үлгілерін анықтаңыз.
3. Саяси модернизацияның мақсаттары, кезеңдері мен факторларын атаңыз.
4. Бес институционалдық реформаларды жүзеге асырудағы 100 нақты қадам Ұлт жоспарының мазмұнын атаңыз. «Қазақстан-2050 Стратегиясы»-ның негізігі бағыттары қандай?
5. Саяси шиеленістер мен дағдарыстардың себептерін түсіндіріңіз.
6. Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі Қазақстанның рөлі қандай?

«Әлеуметтік-саяси білім модулі (әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану, психология)»
Мәдениеттану және психология
№9 дәріс.

1. Тақырыбы: Мәдениеттің тілі және морфологиясы.

2. Мақсаты: мәдениеттің морфологиясы мен тілі ұғымдары және мәдениеттің аксиологиялық, өркениеттік, құрылымдық, антропологиялық, экономикалық концепциялары туралы түсініктерін қалыптастыру.

3. Дәріс тезистері:

1.Мәдениет түсінігінің қалыптасу тарихы: мәдениеттің мәнін және қызметін анықтау ыңғайларының көптүрлілігі.
2.Мәдениетті аксиологиялық, өркениеттік, құрылымдық, антропологиялық, экономикалық түсіндіру.
3. Мәдениет тілі. Мәдениет белгілер мен мәндер әлемі ретінде. Қазақ тілі және оның тұлғаның мәдени-этникалық бірегейленуіндегі рөлі.

1. Мәдениет» (культура) сөзі – әрбір адамның сөздік қорында кездеседі, бірақ та бұл сөзге сан-қилы мән-мағына беріледі. Мәдениет бірде рухани өмір құндылығы ретінде түсіндірілсе, кейде ол өнер, әдебиет құбылыстарына жатқызылады, сондай-ақ мәдениетті шаруашылық міндеттерді шешуге қатысты идеология ретінде қарастыратын дәстүрлерде бар. Мәдени құбылыстарды көптеген нақты ғылымдар – археология, этнография, тарих, социология, сондай-ақ, сананың түрлі формаларын қарастыратын философия, өнер, эстетика, дін, мораль және т.б. зерттеген түсініктер бар.

Мәдениет (культура) термині қоғамдық және гуманитарлық пәндердің категориальдық аппаратына ене отырып, онда химиядағы – зат, физикадағы күш, биологиядағы – организм секілді маңызды роль атқарады. Жалпы мәдениет күнделікті жай ғана баға беруден бастап, ұқыптылық, сапалылық, орындылық, шеберлік түрінде көрінеді. Көп жағдайда мәдениеттілік қала өміріне, сауаттылыққа, рухани сұранымға, ғылым жетістігіне де қатысты түсініктемеде ұғындырылады.

Мәдениет – бұл, ғалымдардың айтуынша, осыдан 40 мың жылдай уақыт бұрын қалыптасып дамыған «Саналы адам» (Homo sapiens) өмірімен бірге біте қайнасып келе жатқан ең ежелгі құбылыстардың бірі. Әлемдік мәдениет алғашқы қауымдық құрылыстан бастау алады. Осы кезеңде, яғни осыдан 40 мың жылдай бұрын биологиялық эволюцияның күрделенуі мен түрлерінің өзгеруі нәтижесінде «Саналы адам» (Homo sapiens) қалыптаса бастады. Олардың өздеріне ғана тән. мінез-құлықтары мен өмір сүру ережелері мен дәстүршілдік қасиеттері қалыптасты. Ол өз кезегінде адамдардың мінез-құлықтарын, мәдениетін де айқындай бастады. «Homo sapiens»-ке тән алғашқы белгілердің бірі «екінші табиғатты жасау» мен мәдени құндылықтар жасай алу қабілеттерінің пайда болуы. Әдетте,

мәдениетке адамның ықпалымен, оның қолымен жасалынған нәрселердің барлығы да жатқызылады. Адамға тән осындай жасампаздық, әрине, материалдық және рухани тұрғыда болады, сондықтан да мәдениет о бастан-ақ жасалуына орай: материалдық және рухани болып екіге бөлінеді.

Материалдық мәдениет бұл адамдардың материалдық өндірісінің, қызметінің нәтижелерін: өндіріс пен тұрғын үйді, тұрмыста тұтынатын заттарын, киім, көлік, байланыс құралдары мен дене тәрбиесін және т.б. қамтиды, қысқаша айтқанда, адамның қолымен жасалынған өзін қоршаған заттық ортасы.

. Материалдық мәдениетке еңбек пен материалдық өндіріс мәдениеттері, тұрмыс мәдениеті, тұрғылықты мекен-жайдың, ауыл, қала мәдениеттері, адамның өзінің кескін-келбеті мен сымбатына деген қарым-қатынас мәдениеті де жатады

Рухани мәдениет – философия, құқық, этика, эстетика, ғылым, білім, әдебиет, діни-мифологиялық сенімдерді, яғни адамдардың рухани дүниесін қамтитын сананы қарастыратын таным, адамгершілік, тәрбие беру және білім алуды қамтиды. Рухани мәдениет ол көп салалы болып келеді де философиялық, адамгершілік, көркемдік, құқықтық, педагогикалық, діни-танымдық және интеллектуалдық мәдениеттерді қамтиды.

«Мәдениет» (культура) термині латынның «cultura» сөзінен келіп шыққан, топырақты өңдеу, культивация жасау деген ұғымды білдіреді. Гректер культура ұғымын «пайдея» - бала жетектеуші, білім беруші, ал римдіктер тәрбиеші, ұстаз мағынасында қолданған, араб тілінде «маданият» - қала деген мағынаны білдірді. Мәдениет ұғымы және оның мәні туралы ерте дәуірден бастап-ақ философтардың еңбектерінде көзқарастар қалыптасқан. Б.з.д. 45 жылы рим философы М.Цицерон «Тускулан әңгімелері» шығармасында мәдениет дегеніміз адам жанын рухани жетілдіру деп түсіндірген. «Мәдениет» түсінігінде адам өмірінің шығармашылық қызметі мен оның биологиялық формасының арасындағы айырмашылық жатады.

Мәдениет жайлы түсініктердің тарихи қалыптасып дамуына, оларды ғылым саласы ретінде жүйелеп саралауға неміс оқымыстылары көп еңбек сіңірді. Алайда, олардың мәдениеттануды жеке ғылым саласы етіп жасауға ұмтылғандарымен, алғашқыда оның зерттеу саласы тек қана дін болып қалды. Ал мәдениеттану өзінің дербес зерттеу объектісі бар бүгінгі кейпінде ХХғ ғана пайда болды.

Мәдениеттану ғылымының қалыптасуына американдық ғалым Л.Уайт (1900-1975) өзінің «Мәдениет жайлы ғылым» (1949) атты кітабы арқылы көп еңбек сіңірді. Оның еңбегі мәдениеттің зерттеу пәнін анықтауда өте зор. Ол өзінің осы танымал еңбегінде мәдениеттанудың зерттеу объектілерін топтастыра келіп, үш жүйені бөліп көрсетеді. Олар: технологиялық, әлеуметтік және идеологиялық жүйелер. Оның біріншісі өндіріс құралдарын қамтып, адам мен табиғаттың өзара қатысын реттеуге бағытталған. Екіншісі адамдар арасындағы – экономикалық, адамгершіліктік, саяси қатынастарды құрайды. Үшінші жүйенің мазмұны идеялар, наным-сенімдер, аңыз-әпсаналар және білімдерден тұрады. Бұл жүйелердің ішіндегі бастысы ретінде алғашқы жүйені атап өтеді.

2. Мәдениеттің құрылымы: мәдени түрлердің саналуандығы және мәдени құрылымның күрделілігі.

Адамның жасаған әрекеті алдымен ойда, рухта пайда болады, тек содан кейін ғана белгілер мен нәрселерде көрініс табады.

Мәдениет құрылымы: рухани мәдениет және материалдық мәденниет.

Рухани мәдениет дегеніміз - білім, идея, заң, мінез-құлық, ережелер, белгілер, әдет-ғұрып, дәстүр мен тіл болып табылады.

Материалдық мәдениет дегеніміз– тұрмыстық және өндірістік білім, өндіріс техникасы мен технологиясы және т.б. Мәдени құбылыстарды көптеген нақты ғылымдар, атап айтсақ тарих,

археология, этнография, антропология, әлеуметтану сондай-ақ сананың түрлі формаларын қарастыратын философия, өнер, эстетика, дін, мораль және т.б. ғылым салалары қарастырады.

1. Мәдениет және өркениет ұғымдары көп мағыналы. Мәдениет ұғымы алғаш рет рим философы Цицеронның «Тускулан әңгімелері» шығармасында адам санасына әсер етуші, философиямен айналысу деген түсініктермен байланысты айтылған. Мәденниет ағартушылық, үлгі, білімділік мағыналарында қолданылды. И.Нидерман «Мәдениет, Цицероннан Гердерге дейінгі аралықтағы ұғымның қалыптасуы мен өзгеруі» еңбегінде мәдениет ұғымының семантикалық өзгерістерге ұшырауы туралы қарастырған. XVII ғ. бастап С. Пуффендорф мәдениет терминіне алғаш түсінік бере отырып, оны адамның қолынан шыққан заттар, табиғатпен қатар өмір сүретіндігіне тоқталған.

«Мәдениет» ұғымының мәні туралы XVIII ғ. ғылыми тұрғыдан қарастырыла бастады, жаңа заман ойшылдары табиғат пен адам арасында ерекше әлем бар, ол мәдениет әлемі деп түсіндрді.

Қазіргі ғылымда мәдениет ұғымына жүздеген анықтамалар берілген. Бұл мәдениет ұғымына жан-жақты зерттеу жасалғандығын дәлелдейді.

XIX ғ. американдық мәдени антропология мектебі өкілдері(Ф.Боас, А.Кребер, М.Мид және т.б.) мәдениеттің даму динамикасы, ұрпақ арқылы берілуі механизмі туралы мәселені қарастырды. Американдық мәдени антропология шеңберінде аккультурация әдісі (мәдени байланыстар нәтижесінде мәдени парадигмалар өзгереді) пайда болды.

Дж.Гершкович, Дж. Мелвиль, О.Оттенберг көзқарастарында этникалық қауымдардың мәдени ерекшеліктері өзара байланыс жасау барысында теңеседі.

XXғ. әлеуметтік антропология теориясында (фунционалдық мектеп) Б.Малиновский, А.Радклифф-Браун маңызды орынға ***әлеуметтік құрылымды*** қойды. Малиновский әлеуметтік институттардың адам мінез-құлқын бақылау мен түзетудегі маңыздылығына тоқталды. Функционализм принципінде ***мәдениет ішкі бүтін жүйе ретінде*** қарастырылды. Әрбір мәдениет адамзаттың жалпымәдени дамуының сатысы бола отырып, бір-бірімен арақатынасы болмады.

3. «Өркениет» ұғымының этимологиясы латын тілінен civis (азамат), азаматтық қоғамға қатысты мағынасын береді. Римдіктер өркениет ұғымын қаланың даму деңгейімен, варварлық тайпалармен салыстырып түсінген. «Өркениет» ұғымы тәрбиелілік, білімділік, биязылық, сыпайылық деп түсінді. XVII ғ. бастап европалық философия ғылымына ене бастады. Адамзаттың прогресі ретінде, ал мәдениет өркениеттің прогресі түсінігі қалыптасты. Б.Фергюсон, О.Мирабо, П.Гердер және Ф.Вольтер шығармаларында өркениет ***ақыл, әділеттілік және қайрымдылық*** ретінде қарастырылды. Неміс классикалық философиясында **өркениетті мәдениет прогресі** ретінде түсіну идеясы (И.Кант, Г.Гегель) қалыптасты. Ж.Руссо өркениетті гумандыққа, адамгершілікке қауіп, табиғатқа қастандық деп қарады. Осылайша «мәдениет», «өркениет» ұғымдарын қарсы қою дәстүрі пайда болды. Өркениет – адамзаттың материалдық-техникалық тәжірибесі, ал мәдениет – рухани, ғылыми және көркемдікті бейнеледі. өркениет - *ақылға*, ал мәдениет – *рухқа* табынды.

XIXғ. Л.Морган өркениетке тән шаруашылық өнім сапасы, әлеуметтік бөліну, қолөнер дамуы, сауда мен қала дамуы, монументальдық құрылыс, жазу және т.б. дамуы деп қарастырды. Әлеуметтік теңсіздік жеке меншік және мемлекеттің қалыптасуына ықпал етеді.Ф.Энгельс өркениетті қоғамның даму сатысы ретінде жабайылық, варварлық және өркениет деп қарастырған.

О.Шпенглер «Закат Европы» (Европаның батуы, 1916ж.) еңбегінде мәдениетке өркениетті қарсы қойды, **адамзат мәдениетінің біртұтастығы мен жалғастығы, тарихи прогресс бүтіндігі идеясын жоққа** шығарды. Ол кез келген мәдениет шарықтап дамиды, кейін

күйрейді деп есептеді. Батыс қоғамы шарықтап дамыды, енді күйреу алдында дейді. Мәдениеттің пайда болуында миф, дін маңызды роль атқарады, шарықтап дамуында философия, ғылым, өнер ерекше роль атқарады. Мәдениеттің соңғы кезеңінде *индивидуализм, ғылым күшейіп, шғармашылқтан қайталауға, құндылқтар бұқаралық сипатқа ие бола бастайды.* Осы кезеңді Шпенглер өркениет деп қарастырады. Европаның рухани дағдарысы, тұтынушылық табынудың күшеюіне алып келеді деп сенген.
Н.Данилевский «Ресей және Еуропа» (1868) жалпыадамзаттық мәдениет және өркениет болған емес, прогресс Еуропаның басымдығы емес, Шығыс пен Азияның тоқырауы деп түсінді. Әр мәдениет тірі организм,өз тағдыры бар, өркениеттің өмір сүруі шектеулі(1500 жыл).
Н.Бердяев: өркениет - өндіргіш күштердің дамуы, экономикалық реализмнің үстемдігі, тарихты материалистік тұрғыдан түсіну.
А.Тойнби: Өркениет – мәдениеттің соңы, уақыт пен кеңістік мәдени-тарихи жүйе шектеулі, өзгелерден рухани, қоғамдық шаруашылықтық, саяси ерекшелігі сақталған.
Әр өркениет тарихи жағдайларға «жауап» беру қабілеті сақталғанға дейін өмір сүреді, қоғам жауап беруге жағдайы келмей, қаруға жүгінсе өркениет өледі.
З.Гекальп: «Мәдениет-ұлттық, өркениет халықаралық категория»,- деп есептеген. Әрбір өркениеттің өзіндік ойлау логикасы болады, діндері бөлек қоғамдардың бір өркениет аясында болуы мүмкін. Демек, өркениет діннен бөлек нәрсе. Дін тек қасиетті құндылықтардан құралғандықтан, оған техникалық құралдар діннен тыс жүйені құрайды.
Сэмюэль П. Хантингтон
«Өркениеттер қақтығысы» еңбегінде: «адамзаттың ажыралуы негізгі себептері мен қақтығыстарының қайнар көздері мәдениетпен байланысты. Ұлттық мәдениеттер дүниежүзілік аренада ең мықты ойыншылар болып қала береді, бірақ ұлттар мен әртүрлі өркениетке жататын топтар арасында жаһандық саясаттың ала ауыздықтары туындайды. Келешекте өркениеттерді бөліп тұратын шекаралар шайқастар шекараларына айналатын болады.

4. «Шығыс-Батыс» - мәдени-өркениеттілік дихатомиясының үлгісі ретінде. Қазіргі кезеңде өркениеттің екі типі қатар өмір сүруде: Шығыс және Батыс. Шығыс өркениетіне тән белгілер: табиғатпен тығыз байланыс, ата-баба әруағына құрмет, адам әрдайым ұжымдық ортада өзін жетілдіріп, дамытып отырады.
Шығыстық қоғам дәстүрлік сипатқа ие. Батыс өркениетіне тән белгі - индивидуализм «мен» ұғымының жарқын көрініс табуы, тәуелсіздік, кейде эгоизм басым. Батыс адамы өзін табиғат алдында жоғары қояды, табиғатты өзіне бағындыруға ұмтылады, әрекеті мақсатқа бағытталған, өзіне сенімі зор.
Бұл ерекшеліктер Шығыс-Батыс дихотомиясының пайда болуына себеп болды. Осы тұрғыдан қарастырғанда Шығыс географиялық ұғым ретінде емес, өзгеше бір әлем ретінде өзінің заңдары, ережелері мен өмір сүру логикасы тұрғысынан түсіну қалыптасты. Шығыс дүниетанымын, әлемді қабылдау картинасын ұғыну барысында шығыстану ғылым саласы қалыптасты.

4. Иллюстрациялық материалдар:презентация, видеоролик
https://docs.google.com/presentation/d/1eEm2f_qlSIY2NsigGSGIMVYnvOrp6fms/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)
Негізгі: 1,2,3,4,5,10,12,13,17,18
Қосымша: 1,2,3,4,7,8,9,10,12,14
Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Мәдениеттің маңызын қалай түсінесіз?
2. Мәдениет ұғымының тарихи қалыптасуы туралы туралы қандай тұжырым жасауға болады?
3 Мәдениеттің құрылымы қандай?
4 Мәдениеттану пәнінің зерттеу нысаны не?
5 Мәдениеттің мәні қандай?
6 Медициналық мәдениет дегеніміз не?

№10 дәріс.

1. Тақырыбы: Мәдениет семиотикасы және анатомиясы.

2. Мақсаты:студенттерге студенттерге мәдениет және өркениет ұғымдарының арақатынасындағы ерекшеліктерді түсіндіре отырып, қазіргі қоғамдағы мәдениет және өркениет ұғымдарына өз пікірлерін айта білу дағдысын қалыптастыру.

3. Дәріс тезистері:

1.Мәдениетті зерттеулерге құрылымдық, семиотикалық ыңғайлар.
2.Мәдени код. Мәдени код түсінігі. Ұлттық мәдениеттің мәдени кодының қайталанбайтындығы.
3.Рухани мәдениет. Рухани мәдениет типтері. Әлеуметтік-мәдени құндылықтар жүйесіндегі құқық.

1. Мәдениеттің феномені ретіндегі өнердің өзіндік ерекшеліктері. Өнердің генезисі эстетика және эстетикалық идеал. Өнер және көркемдік мәдениет. Өнер - қоғамдық сананың ең көне формаларының бірі. Оның саналық басқа формаларына, мәселен ғылым мен филсофиядан айырмашылығы сол, ғылым мен философия - шындықтың теориялық бейнесі болып табылса, өнер - шындықтың көркем бейнесі болып табылады.

Өнер өте ертеде шықты, алғашқы адамдар кейінгі ұрпақтарға тас балталар мен сүйектен жасалған найзалар ғана қалдырған жоқ. Сонымен қатар үлгілердің қабырғаларына салынған түрлі суреттер балшықтан, тастан жасалған мүсіндер қалдырды.
Өнер қоғам дамуында зор роль атқарады оның қоғам дамуындағы ролі сол, ол адамды адамды тәрбиелеудің құралы болып табылады.

Өнер адамдарды саяси идеялық жағынан тәрбиелеп, жаңа қорғам құрылысына қажетті адамгершілік сапаларды қалыптастыуға көмектеседі. *Өнердің қоғамда атқаратын қызмет түрлері:*

- *танымдық;*
- *коммуникативтілік;*
- *тәрбиелік;*
- *эстетикалық;*
- *эвристикалық.*

Өнер түрлерінің классификациясы кеңістіктік және уақыттық болып бөлінеді. Сонымен қатар, әдебиет, сәулет өнері, мүсіндеу, кескіндеме, графика, музыка, балет, драма, пантомима, цирк, қолданбалы-декоративті өнер – синтетикалық өнерге жатады. Мәдениет белгілі бір халықтың қол жеткен табыстары мен шығармашылығының жиынтығы. Дүниеге көзқарасының философиядан бұрынғы әлеуметтік тарихи типтеріне мифологиялық дін жатады. Мифология адамзаттың рухани мәдениетінің ең көне формасы.

2. Дін мәдениеттің сакралдық түрі. Дін – қоғамдық құбылыстардың ішіндегі ең күрделісі. Дін, латын тілінен «религия» - «байлау», «екінші қайта оралу» мағынасын білдіреді. Діни наным – сенімдердің ежелгі түрлері: анимизм, тотемизм, фетишизм және

магия. Діннің қоғамдық өмірдің мәдени салаларына әсері өнерде, салтта, рәсімде байқалады. Білімнің бастамасы діни сенімнің бастамасы, онда өнер мен адамгершілік қатынастар бейнеленеді. Мифологиядан қалған сұрақтар енді діни және философиялық сұрақтарына айналды. Мифология қойып кеткен бұл дүниеге көзқарастар туралы сұрақтарға жауап іздеудің барысында дін мен философияның жолы екі айырылды.

Дін – адамдардың бірлестігін және ұйымдастығын қалыптастырушы идеологиялық механизм. Діннің мазмұны әлеуметтік мәні бар негізгі құндылықтарды қасиетті деп танудан тұрады. Дін адам жан дүниесінің талпыныстарын және арман мақсаттарынан тоғыс нүктесі бейнесінде адам *өмірінің толыққандылығын танытатын категория ретінде де қарастырылады. Қазіргі қоғамдағы діннің қызметі – мәдени-әлеуметтік жүйенің бірлігін сақтау болып табылады.*

3. «Әдептілік», «мораль», «этика» ұғымдары. Өнегелілік – мәдениеттің айқындаушы негізі. Өнегеліліктің қалыптасуы мәдениет дамуының басты мәселесі ретінде.

Мораль - әдет-ғұрыптар, нормалар, мінез-құлықтар – адамның тұрмыстағы, қоғамдағы әрекеттерін дағдылар арқылы нормативті реттеуі, құқығы. «Этос» - әдет-ғұрып, мінез, мінез-құлықтардың физиогномикасы мен түрлері, менталитет(діл). Мораль - әдет-ғұрыптар, мінез-құлықтар – адамның тұрмыстағы, қоғамдағы әрекеттерін дағдылар арқылы нормативті реттеуі және құқығы. Мораль құқық ұғымымен тығыз байланысты. Бүтін жүйе ретінде мінез-құлық мәдениеті құрылымының элементтеріне: *этикалық ойлау мәдениеті, сезім мәденниеті, мінез-құлық мәдениеті, іс-әрекет жатады.* Этикет – мінез-құлық мәнерін реттейтін тәсіл.

Адамгершілік табиғаты әлеуметтік әрқашан қоғамдық қатынаспен ұштасатын нақты тарихи негізге ие болады.

Мінез-құлық мәдениеті адамның қоршаған әлемді тануы, оны игеруі. Мәдениеттегі мінез-құлықтың нормативті және тәжірибелі іс-әрекеттерінің бірігуі. Этикет – мінез-құлық мәнерін реттейтін түр. Адамгершілік ұғымы ежелгі Шығыс өркениетіндегі «Алтын ереже», грек мәдениетіндегі гуманизм идеяларынан бастау алады. Адамсүйгіштік идея әлемдік діндердің Буддизм, христиан діні, исламда да өз орнын тапқан.

4.Әлеуметтік- мәдени құндылықтар жүйесіндегі құқық.. Құқық пен мораль. Мәдениет саласында саясаттың алатын орны. «Саяси мәдениет» пен «мәдени саясат» ұғымдары. Қазақстандағы мәдени саясаттың өзіндік ерекшеліктері. Ғылым - әлеуметтік – саяси институт ретінде. Құқықтық мәдениет – құқықтық сана деңгейін, заңдылықты, заңгерлік тәжірибе және заң шығарудағы жетістіктерді, сонымен қатар құқық саласындағы адам әрекеті арқылы жасалған құндылықтар жүйесін атаймыз.

Адамды қоршаған сыртқы дүние табиғатпен қоғамның, сондай-ақ ойлаудың да объективтік заңдары бар. Ғылымның міндеті міне осы заңдарды танып білу.Ғылымның дамуындағы салыстырмалы дербестік оның өндіріске тигізетін кері әсерінен ерекше айқын көрінеді. Ғылым қоғамдық өндірістің дамуында қуатты күш болып табылады, Өйткені ғылымның күші, адамның ақиқатты танып білудегі күш-қуаты практикада ғана айқын көрінеді.

Мәдениеттің дамуына көптеген жағдайлар әсер етеді. Миф, дін, өнер, ғылымның барлығы адам санасының дамуына зор үлес қосады.

5.Дүниежүзілік мәдениет тарихындағы мәдени типтердің тұтастығы мен көптүрлілік мәселелері адамзат қоғамында мәдениет формалары мен типтерін зерттеуде әртүрлі мәдениеттанымдық концепциялардың пайда болуына ықпал етті. Әлемдік мәдениет уақыт пен кеңістікте сан алуан түрлі, оның сарқылмас қоры бар. Мәдениеттердің сан түрлі болса да біртұтас адам өмірінің тәсілдеріне ұқсайды. И.Гердер өзінің «Адамзат тарихы философиясы туралы идеялар» еңбегінде халықтардың дамуы әрбір буыны алдыңғы және келесі бөлімнен

байланысып тізбек құратынын айтқан. Ол грек мәдениеті мысырлықтарға сүйенеді, римдік мәдениеттің дамуына қозғау салған. Оның пікірінше адамзат Азияда пайда болған, көне тілдер, жазба өнері де дамыған. Слайд №1. XVIII ғасырда мәдениеттің сан алуандығымен, біртұтастығын тарихи тұрғыдан ұғыну пайда болды. ***Әлемдік мәдениеттің тарихы адамзат қоғамының пайда болуынан бастап қазіргі кезеңге дейінгі тарихы ретінде қарастырылады. Оның зерттеу әдістерінің бірі, негізгі мақсаты - мәдениеттерді типіне қарай классификациялау және нақты мәдени-тарихи процесстегі орнын белгілеу болып есептелетін мәдениеттің тарихи типологиясы болып табылады.*** Типология – мәдениет дамуын ой елегінен өткізу және оны зерттеу тәсілі. Тарихи-мәдени қозғалысты мәдениеттану ғылымы тарихтан басқаша қисынмен зерттейді.

Мәдени типтер жайындағы басты мәдениеттанулық қағидалар. Н.Данилевский «Ресей және Европа»/1869/ еңбегінде мәдениеттердің туу, өркендеу, құлдырау және жойылу стадияларынан өтетінін, локальді «мәдени-тарихи типтер» концепциясын негіздеп, тарихи процестің сызықпен даму идеясын жоққа шығарды. Ол жалпы адамзаттық өркениет жоқ, тек мәдениеттің түрлі типтері бар деді. Ол 10 тұйықталған мәдени-тарихи типті қарастырды: мысырлық, қытайлық, ассирия-вавилония-финикиялық, халдейлік немесе көне семиттік, үнділік, еврейлік, гректік, жаңа семиттік немесе арабтық, римдік, роман-германдық немесе европалық. Н.Данилевский мәдениеттер ***«өздігінен жетілген», «көп жылдық бір ұрықты өсімдіктер» деп қортынды жасады.***

О.Шпенглер «Европаның күйреуі» еңбегінде бірін-бірі цикл ретінде ауыстыратын өркениеттердің типтерін атап өткен.

А. Тойнби: Өркениеттерде «шақыру» және «жауап» ұғымдарына мән береді, әлемдік өркениет ұлт, мемлекет ауқымынан кең («Постижение истории»). П.Сорокин: өркениеттердің біріктіруші мәнін теріске шығарып, «супер» жүйелер туралы: ***1. Идеациялық супер жүйе- мәдениеттердің бастапқы кезеңіне; 2. сенсуалды – кемелденген және құлдырау; 3. идеалды синтез – кульминация/өнер мен философияда/ және эклектикалық /аралас құлдырау кезеңі/*** *айтады* («Социокультурная динамика»).

Л.Гумилев тарихи процесс негізі – этнос деп қарастырды. Этнос – нақты территорияны мекендеуші адамдар қауымдастығы, оларды пассионарлық рух біріктіреді. 3. Мәдениет процесс ретінде. Мәдени дамудағы тұрақтылық пен өзгергіштік, прогресс пен регресс. О.Шпенглердің өркениеттік көзқарасына қарсы пікір айтқан М.Бахтин «сұқбаттық» тәсілмен мәдениетті ашық жүйе, өзара сұқбат арқылы дамитындығын түсіндіреді. Мәдени-тарихи процесс үздіксіз дамиды. Мәдениет адам тұлғасынсыз алға жылжымайды. Тұлға мәдениетті жасамй отырып, өзге мәдениеттермен сұқбат құруға үйренеді («сөз, тіл және бейнелеу-көркемдік болмыс»). Сұқбаттық идеяға қазіргі ассимиляциялық теориялар сәйкес келеді. Ассимлияция – латын тілінде: қолдану, бірігу, сіңу деген мағынаны білдіреді. Мұнда қазіргі европалық мәдениеттердің ерікті бірігуі, сңіуі туралы мағынада айтылады. Дегенмен, XXI ғасыр мәдениеті көп келбетті, әр мәдениет өзінің ұлттық болмысын сақтап қалуға ұмтылуда. XXI ғасыр қарсаңында «дүние жаңа қатынастар қалыптастырудың атымен жаңа күрделі кезеңіне өтті...» (Н.Назарбаев. Ғасырлар тоғысында. Алматы, 1996, 79-бет).

4. Иллюстрациялық материалдар:презентация, видеоролик
https://docs.google.com/presentation/d/14QUwKNi4aLTehSMVjeE7TQnCZvm9ofJs/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)
Негізгі: 1,2,13,14,15
Қосымша: 9,10,11,12,13
Электронды оқулықтар: 1,3,17,18,19,25

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Мәдениет және өркениет ұғымдарының арасындағы байланысты анықтаңыз.
2. Мәдениет ұғымының мәнін ашыңыз.
3. Өркениет ұғымының мәнін анықтаңыз.
4. Бұқаралық мәдениет ұғымын анықтаңыз.
5. Эллиптикалық мәдениет ұғымын анықтаңыз.
6. Типология ұғымын қалай түсінесіз?
7. «Пассионарлық рух» ұғымын сипаттаңыз.
8. Құқық және мораль арасындағы байланыс қандай?
9. Дәрігер құқығын ашыңыз.
10. Дәрігердің моральдық бейнесі қандай болуы керек?

№11 дәріс.

1. **Тақырыбы: Қазақстан көшпелілерінің мәдениеті.Орталық Азияның ортағасырлық мәдениеті**.
2. **Мақсаты**:студенттердің Орталық Азияның ортағасырлық мәдениеті мен Қазақстан номадтарының мәдениетінің маңызы мен рөлін меңгеруі.
3. **Дәріс тезистері:**

1.Ежелгі Қазақстан аумағындағы архаикалық мәдениет: материалдық мәдениет ескерткіштері.
Номадизм мәдениеттің түрі ретінде.
2. Ежелгі түркі өркениеті және оның ерекшеліктері. Жібек жолы: Қазақстан Шығыс пен Батыс арасындағы байланыстырушы буын ретінде.
3. Моңғол шапқыншылығы мәдени апат ретінде.
4. Алтын Орда кезіндегі мәдениет. Тимуридтер кезеңіндегі мәдениет.
5. Ежелгі Қазақстанның халықтық медицинасы қазіргі ғылыми медицинаның негізі.

1. Адам мен мәдениеттің пайда болуы – бір-бірімен тығыз байланысты құбылыс. Адам мәдениеттен тыс өмір сүре алмайды, ол заттар, идеялар, символдарды жасаушы. Мәдениет – антропогенді. Адамның пайда болуынан бастап алғашқы мемлекеттердің пайда болуына дейінгі аралықты алғашқы қауымдық құрылыс деп атау қалыптасқан. Бұл уақыт аралығында адамның тек физикалық типі өзгеріп қана қойған жоқ, еңбек құралдары, баспана түрі, ұжымды ұйымдастыру формасы, жанұя, дүниетанымы өзгерді.
Адам қолынан шыққан еңбек құралдарын, баспанасын, жерлеу рәсімдерін салыстыра отырып, ***археологиялық тұрғыдан кезеңдерге бөлу қалыптасты***: тас, қола және темір ғасыры. Палеолит /*грек. ежелгі тас*/ 12 мың жыл бұрын, мезолит - 9мың жыл бұрын, неолит – 6 мың жыл бұрын. (Мәдениет орналасқан жері бойынша да аталады, мысалы, Солт. Франциядағы Шель қаласының атымен аталуы және т.б.)
Алғашқы қауымдық құрылыс мәдениетін кезеңдерге бөлу проблемасында ***материалдық және рухани мәдениеттерді негізге алған жүйені*** XIX ғасырдың 70-жылдары Л.Морган ұсынды. Ғалым ежелгі мәдениеттерді қазіргі американдық үндістер мәдениетімен салыстырады. Осыған сәйкес алғашқы қауымдық мәдениетті үш кезеңге бөледі: *жабайылық, варварлық және өркениет*. Жабайылық кезеңінде ерте рулық құрылыс/палеолит, мезолит/ садақ пен жебені ойлап табуымен аяқталады. Варварлық кезеңде керамикалық бұйым жасау, егіншілік пен мал шаруашылығы дамыған. Ал өркениет сатысында қола металлургиясы, жазу және мемлекеттер пайда болған.
2. Миф және оның алғашқы адамдардың өміріндегі рөлі. Мифологиялық сананың ерекшеліктері. Діни мейрамдар мен алғашқы діндердің феномені: анимизм,сиқыршылық,фетишизм, тотемизм, шамандық.

Миф және оның алғашқы адамдардың өміріндегі рөлі. Мифологиялық сана дін, өнер, ғылымның негізі болды. Әлемге көзқарас, адамның тегі, табиғат құбылыстары туралы мифте қалыптасты.

Діни мейрамдар мен алғашқы діндердің феномені: **анимизм –** Э.Тайлор (1832-1917) зерттеп, латын тілінен- рух, **фетишизм –** (француз тілінен – тұмар, идол; **тотемизм –** ру, тек; магия, шамандық.

К.Ясперс: «Адамның басты себептері не? Оның тіршілік серпіндері қалай?» деген сұрақты қоя отырып, оған жауап іздеді: 1) Миф арқылы табиғилықпен сезімнен тыс нәрселердің араласуы, құдайлардың жерге түсті дегенге сенуі; 2) қазіргі қолда бар археологиялық ескерткіштер мен жазбалар адамның болмысының мәні туралы толық мәлімет береді деп айта алмаймыз; 3) ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған адам қасиеттері бейсаналылық сипатта болды; /*дилювий* – мұзды аралық кезең, *алювий* – соңғы мұзды дәуір, 20 000 жыл бұрын хроманьондық адам пайда болды, ол Испания мен Франция үңгірлерінде тас үңгірлерде бейнелер қалдырған. Бұл дәуірді ***тарихтың үнсіздік заманы*** деп атаған.

3. Ежелгі Қазақстан жеріндегі қауымдық құрылыс мәдениеті: Материалдық мәдениет ескерткіштері.

Қазақтың қазақ болып қалыптасуы саналы түрде өзіне дейінгі әлеуметтік-тарихи тәжірибені тұрмыс тіршіліктеріне жарата білуінің арқасында іске асты. Тәжірибені іске асыра білгеннің нәтижесінен қазақ мәдениеті адамдық қоғам болып қалыптасқан кезеңінен бастап іргетасы ерте қаланады. Адамзат тарихындағы алғашқы адамдардың еңбек құралдары мен тұрмыстық заттарының қандай материалдардан жасалғандығын негізгі алып, ежелгі адамзат мәдениетінің тас дәуірі, қола және темір дәуірі болып үш кезеңге бөлінді.

Қола дәуіріндегі Еуразияның Ұлы даласын мекендеген тегі мен тағдыры ортақ туыс тайпалар ***бір үлгідегі, бір стильдегі бірыңғай мәдениет*** қалыптастырды. Оның мұралары Ачинск маңындағы Андроново селосының қасынан табылғандықтан, ол мұралар ,,Андрон мәдениеті,, деген атпен белгілі. Қола дәуірінің басты ерекшеліктері: қола өндіру мен қола еңбек – құралдарын жасау, мал шаруашылығының бақташылық формасының дамуы, теселі егіншіліктің пайда болуы болып табылады. Сонымен қатар, мал шаруашылығы мен металлургияның жедел дамуы ер адамдар еңбегі ролінің күшеюі аналық биліктің әкелік-патриархалдық билікке ауысуына себеп болды.

Андрон мәдениетінің Қазақстандағы табиғи жалғасы Беғазы - Дәндібай мәдениеті деп аталады. Орталық Қазақстанның археологтары 30-дан астам елдімекен, 150-дей молалар, көптеген ескерткіштер тапты.

Сақ қоғамы әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамудың жоғарғы сатысына көтеріліп, дүниежүзілік мәдениет тарихына айқын айтарлықтай із қалдырды. Қазақ халқының негізін құраған, мәдени-рухани жаңғыруына жол салған тайпа - ұлыстардың арасында ***ғұндардың*** да орны бөлек.Ғұндар өте жауынгер халық болған. Олардың тегеуріні шығыста қытайдың елін қорғау үшін Ұлы Қытай қорғанын салуға, батыста Рим империясының құлауына себепші болған. Ғұндардың қазақтың арғы тегі екенін айғақтайтын дәлелдер көп. Олардың моласынан шыққан бұйымдардағы ою-кестелер құрылымы жағынан қазақ арасында кең тараған ою-өрнектермен ұқсас. Ғұндардың діні - Тәңірілік болған. Түркі тілінде сөйлеген, жазуы түркі жазуы болды. Ғұндардың әскери өнері дүниежүзілік тарихына жоғары деңгейде дамыған халықтардың бірі. Олардың негізгі қаруы садақ болды.

4. Номадизм – мәдени тип ретінде. Еуразия кеңістігіндегі номадалар мәдениетінің басты ерекшеліктері**.** *Номадизм – мәдениет типі ретінде. Көшпенділік, номадизм – шарушылықтың ерекше түрі және өмір сүру формасы болып табылады.* ***Номадизм – адамдар топтарының кеңістікте орналасуы*** деген мағына білдіреді. Номадизм қолға үй жануарларының көптеп үйретіле бастауына және оларға жаңа маусымдық жайылымдарды,

сулы жерлерді жиі ауыстырып отыруына байланысты көшпенді (намадтық) өмір салты қалыптасты. Көшпенділік мал шаруашылығы б.з.д. I мыңжылдық басында пайда болған.Б.з.д. I мыңжылдықтың орта шенінде мал шаруашылығының үш типі қалыптасты:

1. көшпенді (Батыс және Орталық Қазақстан).
2. жартылай көшпенді (Жетісу және Шығыс Қазақстан)
3. отырықшы (Оңтүстік Қазақстан).

Бұлардың әр типінде өзіндік ерекшеліктері қалыптасты көшпенділік радиусы (3 шақырымнан – 3000 шақырымға дейін) асып жатты.

Номадизмнің ерекшеліктері: тұрақты тұрғылықты жері болмады, екінші бір типі ортаға тәуелді болды және мал түрінің ерекшелігіне қарай *жартылай номадтық, жартылай отырықшы, тікелей номадтық, маусымдық номадтық* т.б. пайда болды.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация, видеоролик
https://docs.google.com/presentation/d/1yAbkl1UrbmJBXQEfgZUh4F7a2CgSovIb/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі:10,12,13,17,18
Қосымша:7,8,9,10,12,14
Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6.Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Еуразия кеңістігіндегі номадтардың мәдениетінің негізгі белгілерін атаңыз.
2. Сақ өркениетінің ежелгі грек, ежелгі үнді және ежелгі қытайлық өркениеттермен өзара мәдени әрекеттесуі қандай?
3. Қазақстандағы номадтар мәдениетінің дамуындағы ғұндық кезең немен сипатталады?
4. Үйсін және қаңлы мәдениетіне сипаттама беріңіз.
5. Ортағасырлық кезеңдегі түркі мәдениетін сипаттаңыз.
6. Ортағасырлық Қазақстандағы түркі халықтарының мәдениетіне моңғол кезеңі қалай көрінді?

№12 дәріс.

1. Тақырыбы: XY-XX ғғ. қазақ мәдениеті. Қазіргі әлемдік үдерістер аясындағы қазақ мәдениеті. Қазақстанның мәдени саясаты.

2. Мақсаты: XY-XX ғғ. қазақ халқының мәдениетінің жетістіктері және қазіргі әлемдік үдерістер аясындағы қазақ мәдениеті туралы жалпы түсініктерін қалыптастыру.

3. Дәріс тезистері:

1.Қазақ мәдениетінің қалыптасуы.
2. XYIII-XX ғғ. соңындағы қазақ мәдениеті.
3. XXғ. Қазақ мәдениеті.
4. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы мәдениет саясатының саласы ретінде.

XV ғасырға қарай қазақ этносының өзіне тән антропологиялық бет-бейнесі, тілі, таным-түйсігі секілді мәдени ерекшеліктері түпкілікті қалыптасты.

Қазақ халқының қалыптасуы XV ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасырдың басы аралығында тәуелсіз Қазақ хандығының құрылуымен аяқталды. Осылайша, халықтың қалыптасуының тағы бір шарты – жеке мемлекеттің атауына қол жеткізілді.

Қазақ хандығында ру-тайпалық сана біртіндеп әлсіреп, қазақтардың жалпы этникалық санасы күшейе бастады. Осылайша «қазақ жері», «қазақ мемлекеті», «қазақ елі», «қазақ мәдениеті» ұғымдары пайда болды. Этникалық тарихи-хронологиялық қалыптасудың

үш түрі: ру-тайпалық, халық, ұлт қалыптасты. Осы бірлестіктердің әрқайсысының өздеріне тән этникалық санасы қалыптасты.

Этникалық сана– бұл адамның өзін нақты этникалық бірлестіктердің мүшесі ретінде санауы, оның қоныстанушылары Еуразияның ауқымды этногенетикалық үдерістеріне қатыса алды.

Қазақ мәдениеті – өзіндік бет-бейнесі мен өзіндік тұрмысы бар мәдениет. Ол қазақ халқының құрылу үдерісінде жүз жылдықтар бойында қалыптасты. Халықтық бұқара материалдық және рухани мәдениетті жасаушылар болды. Бірақ та Қазақстан кеңістігіндегі мәдениеттің дамуы біркелкі болған жоқ. Ол көшпелі, жартылай көшпелі аудандарға қарағанда, жер өңдеушілік пен қала орталықтарында белсенді түрде дамыды.

Қазақ халқының өткен рухани тарихында ұлттық бірегейліктің терең бастауы жатыр, ол тарихи үдерістің және нақты этноәлеуметтік шындықтың құндылықтық-мағыналық негізін құрайды. Қазақ мәдениетінің ұзақ тарихи дамуында жинақталған рухани құндылықтар қазіргі мәдениеттің тарихи- мәдени негізін құрайды.

Көшпелілердің өмір салты халық мәдениетінің бірегейлілігін, оның менталитетін, салт-дәстүрлерін анықтап, өз ізін қалдырды. Көшпелі халықтың өмірі күрделі жағдайларда жүрді: адамның қатаң табиғатқа бейімделуі, ауыспалы бақташылық, су көздерінің жетіспеушілігі, жаулардың шабуылдау қаупі, төрт түлік малдарға қамқорлық. Төрт түлік мал қазақтардың құндылығы болып табылады, оны мынадай халық мақалдары дәлелдейді: «Мал ашуы- жан ашуы», «Бірінші байлық- денсаулық, екінші байлық - ақ жаулық, үшінші байлық - бес саулық» тб.

Қазақтардың рухани әлемі ғасырлар бойы өзіне көптеген мәдени ықпалдарды кіріктіріп, олар өзінің бастапқы далалық салт-дәстүрлерімен ассимиляцияланды. Бұл – салт-дәстүрлердің беріктілігі сонша, оның көршілерінің (Қытай, Ресей) мәдени экспансиясы, саяси апаттар мен соғыстар, арабтар мен моңғолдардың ықпалы да, исламиландыру да түбірімен өзгерте алмады. Бұл өміршеңдік пен өмірге белсенді болудың себебі – шаруашылықтық тип пен өркениеттік тип іс жүзінде өзгеріссіз көптеген ғасырлар бойы өмір сүрді.

Этностың дүниетанымы жалпы өткен кездің символдары – мифтердің, аңыздардың тб. қасиетті құндылықтардың көмегімен жасалды.

Мифологиялық ойлау әлемге деген эстетикалық қатынастың ежелгі сатысы болып табылады. Қазақ фольклорында әлемнің құрылымы (сұлулық, үйлесімділік пен ретсіздік тб.) туралы мифтер көрініс табады, олар дала тұрғындарының өмірлік жағдайларымен тығыз байланыста болды. Аспан әлеміне олар кеңістік пен уақыттағы өздерінің жердегі бағыт-бағдарын апарып, оған шынайы өмірдегі жан-жануарларды орналастырады.

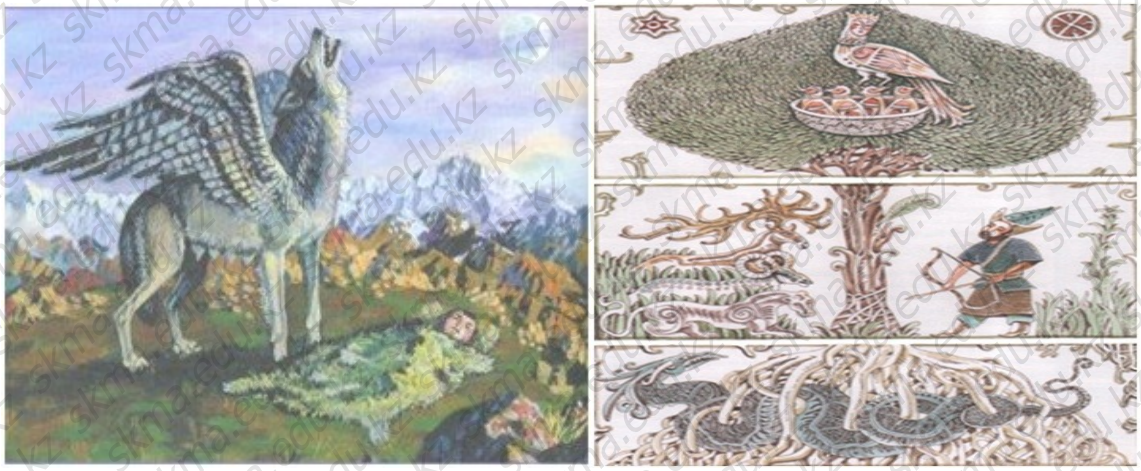

1 - Сурет. Ұлы дала мифтері

Эпикалық батырлар, фольклорлық сюжеттер қазақ этносының ұлттық өзіндік санасының поэтикалық символикасы болды. Фольклордың, ұлттық дәстүрлердің әдеби көркем шығармашылықтарымен органикалық байланысы қазақ ұлттық менталитетінің мифологиялық және эпикалық мотивтерінің тасымалдануы мен акумуляциясының өзіндік аурасын жасады.

Ұлттық мәдениет уақыты мәдени-тарихи эволюцияның диахрондық кесіндісін: уақыт – табиғат – қоғам – адам арақатынасының өзгешелігін ашып көрсетеді.

Дәстүрлі қазақ мәдениеті өскелең ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеуде, және тұлғаның рухани жетілуі мәселелеріндегі жоғары сабақтастықпен ерекшеленеді. Халық ауыз шығармашылығының өзі ұрпақтар коммуникациясының құралы, сонымен бірге руханилық пен адамгершіліктің институты және халық тәрбиесінің құралы болып табылды.

Бір жерден, екінші жерге көшудің тұрақты қажеттілігі көшпенділерде халық ауыз әдебиеті шығармаларында көрініс тапқан, қауіппен бетпе-бет келуде шешім қабылдау, тағдырға сенудіқалыптастырды. Олар арқылы өскелең ұрпақ жақсы-жаманды ажыратты, қазақ халқының шынайы идеалдары мен құндылықтарын бағалады. Қазақтардың халық ауыз шығармашылығынан басқа руханилық пен адамгершілікке тәрбиелейтін маңызды құралдары: музыкалық фольклор, декоративті-қолданбалы өнер, салт-дәстүрлер, рәсімдер, салт-жоралғылар, халықтық ойындар, халық педагогикасының дәстүрлері т.б болды.

Ауызша поэтикалық дәстүр түркі тілдес тайпалар арасында VI-VIII ғ.ғ белгілі болды: оның элементтері орхондық ескерткіштерде атап көрсетіледі. Сөз өнері көшпелі малшы халық өмірінде құрметті орын алды. Суырып салма ақындық дәстүр фольклорлықпен тығыз байланысқан халықтық поэзияны жасады.

Әндер мынадай жанрларға бөлінеді: той бастар, сыңсу, жар-жар, беташар, жоқтау және естірту, қоштасу.

Эпикалық поэмалар халықты жау шапқыншылықтарынан қорғаған батырлардың: «Алпамыс», Ер -Тарғын», Ер-Көкше», Қобыланды», т.б ерліктері туралы жырлады.

Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы жағдайында халық үшін құндылықтық қасиеттер ретінде: этникалық бірлік, абырой, әділеттілік, шыдамдылық төзімділік, елжандылық, туыстық және т.б. тұрды. Осы кезеңдегі барлық қазақ жыраулары өз шығармалары мен өлеңдерінде туған жер үшін күрескен батырлар, олардың ерліктері, батырлық әділеттілікті жырлады. Шыдамдылық пен табандылық қазақ дәстүрлі мәдениетінің құндылықтық мазмұнын ашатын негізгі категориялардың бірі болды. Этикалық категория

ретінде толеранттылық адамгершіліктік мәдениеттің ұғымы ретінде қолданылды және қайырымдылық пен зұлымдылықты қабылдаудағы тұлғааралық қарым-қатынастағы төзімділікті білдіреді.

XV-XVIII ғғ қазақтардың материалдық мәдениеті өз бойына өткен заманның ерекшеліктерін жинақтады.

Қазақтардың өмір салты – көшпелілік-шаруашылықтың, тұрмыстың, мәдениеттің дамуына өзгеше ерекшеліктер енгізді.

Кәсіптің мынадай түрлері басым болды:

Мал шаруашылығы – қазақ халық мәдениетінің бір бөлігі және басты саласы. Жануарлар сүт пен ет, киім үшін жүн берді. Мал көшпенділердің көшіп-қонуының басты құралы болды. Сиыр, өгіздерді отырықшы халықтар бақты. Жартылай көшпелі мал шаруашылығын игерді.

Түйелер, жылқылар, қойлар – XV-XVIII ғғ қазақтардың негізгі малы болды. Жылқылардың екі түрін: жүйрік аттар мен жүк тасымал аттары өсірілді. Көшпелі қазақтар нар түйені – бір өркешті түйе және кәдімгі түйе – екі өркешті түрін өсірді. Жануарлар ұдайы далада қалып, қыста оларды жабындылармен жапты.

Жайлау маусымға байланысты таңдалды: қыстау, қамысы бар, су маңында болды. Көктеу мен күздеу үшін ерте жылитын және ұзақ уақыт бойы қарсыз жататын жерлер таңдалынды. Жайлау үшін өзеннің салқын еңістері, көлеңкелі жерлер алынды. Жануарларды суғару үшін терең емес құдықтар да қазылды.

Мал шаруашылығынан басқа, қазақтар қолөнермен де: тері илеумен, жүн түтумен, тігін тігумен айналысты.

Жер өңдеу.Ол Қазақстанның оңтүстік және батыс бөліктерінде таралды. Сұлы, күріш, тары, мақта, бұршақ өсірілді. Дақылдар өлкенің климаттық жағдайларына байланысты өсірілді. Ақ бидай мен қызыл бидай егілді. Тары қандай жер болмасын, кез-келген ауа райында жоғары өнім береді. Бақшалық дақылдар – қарбыздар мен қауындар көпке танымал болды.

Лимандық деп суды тұрақты емес жағдайдағы жинайтын жер өңдеуді атаған. Оны жазық жерлерде ұстап тұрды, жерді жыртып, аударылған ылғалды жерге көшеттер өсірілген. Тұрақты суармалы жерлер танымал болды. Өзендерден, бұлақтардан және арналар жүйесі – арықтар қазылды. Олармен су егістерге жіберілді.

Қазақтардың материалдық мәдениеті қызықты және бай. Оның ішінде тұрғын-жайларының, күнделікті киімдері, сәндік және қару-жарақтарының ерекшеліктері назар аудартады.

Киіз үй – көшпелілердің негізгі тұрғын үйі. Ағаш құрылымдары тез құрылады және жинақталады, шаңырақ, уықтарын арбамен тасып жүруге ыңғайлы. Киіз үйдің аумағы -120 шаршы метр болды.

Киіз үйдің үш түрі болды: салтанатты іс-шараларға арналған, тұратын жайлар және заттарды, қару жарақтар сақтайтын жайлар. Киіз үйдің ортасында ошақ орналасты. Ол жерде тағам әзірленеді, суықтарда жылынды. Қонақтар мен отбасының құрметті мүшелері отырғызылатын орын - төр деп аталды. Ол есікке қарама-қарсы орында орналасты.

2 – Сурет. Қазақтың киіз үйі

Кілемдердің киіз үйде бірнеше түрі болды: тақыр кілем және түкті кілем. Сәнді кілемдер «түйе киіз» деп аталды. Кілем қаптарда ыдыс-аяқтар сақталынды. Қазақтар ағаш заттардың интерьерін кесіндімен көмкерді.

Көшпелілердің ұлттық киімінде халық тұрмысының ерекшеліктері бейнеленді. Сырт киім жаннаттың терісінен (ішік), жиі ешкі мен қойдың жүндерінен («қылқа жарғақ») тігілді. Шалбарлар былғарыдан тігілді, олар тігістермен сәнделді. Ақ жүннен шапандар, плащтар тігілді. Шапандар – сол уақыттың ер және әйел гардеробтары үшін негіз болды.

Ерлер жазда көйлектер, шалбарлар мен шапандар киіп жүрді. Әйелдер – ұзын көйлектер және жеңсіз камзолдар киді.

Гардеробтың маңызды бөлігі - бас киім. XV-XVIII ғғ. бас киімдер әр алуан болды - жүн және қауырсындармен сәнделген қарапайым жазғы қалпақтардан үйлену бас киімдеріне (сәукеле) дейін. Дәстүрлі ерлер киетін жүннен жасалған бас киім - қалпақ деп аталды. Көктемгі және күзгі уақыттарда ерлер және әйелдер шеңберлі конус тәрізді бас киімдер – бөрік киді.

Ерлер басы иілген аяқ киім - етіктер және кебіс киді. Әйелдер аяқ киімдері ерлердің аяқ киіміне қарағанда көркем тігілді. Бай отбасыларда етіктер өрнекті, туфлилер күміспен әспеттелінді.

Теріден, барқыт және шелктен жасалған белдіктер, аңшылық етіктер, қазақтардың киімінде маңызды орын алды. Бұлар арқылы абырой мен материалдық жағдай анықталды.

Сәндік заттар қымбат материалдардан: күмістен, алтыннан даярланды, қымбат тастармен көмкерілді. Қазақ сәндік бұйымдары әр алуан: түрлі формадағы қымбат бағалы сақиналар; білезіктер күмістен құйылды, алқалар мен шашбаулар, сырғалар – алтын мен күмістен жасалынды.

Қазақтар әр түрлі сәндік техникалармен: құюмен, чеханкамен, гравировкамен айналысты.

Қару-жарақ – қазақ халқының мәдениетінің маңызды бөлігі. Көшпелілер қылыштарды, кездіктерді, пышақтарды пайдаланды, садақты жиі қолданды. Қорғаныс үшін құрыштан жасалған кіреуке мен сауыт киді, олар ағаш пен теріден тігіліп, құрышпен бекітілді.

XVIII ғ. ортасында қарулар танымал бола бастады. Отты қарулар бастапқыда Орта Азиядан сатып алынды, кейіннен қазақтар өздері даярлады.

Қазақтардың ұлттық ыдыстары теріден: ірі мүйізді қарадан, аттың терісінен дайындалды.

Етті қысқа даярлағанда, терісін ыдыс жасау үшін қолданған. Терілерді сылып ашып, қышқыл сүтпен жуған, тұздап, күнге кептірген. Ағаш ыдыстарды кесіп, қымбат тастармен сәндеген. Қазанды әрбір шаруашылықта пайдаланылды. Егерде тайпа отырықшы өмір салтын ұстанса - саз балшықты ыдыстар қолданылды.

XV-XVIII ғғ. тұрмысының барлық элементтері көшпелі қазақтардың өмір салтына сайкес келіп отырды. Заттар мен ыдыс-аяқтар қолмен даярланатын материалдардан жасалынып, жеңіл түрде тасымалданды.

Қазақ халқының мәдениеті бірегей және өзіндік өзгешеліктері бар мәдениет. Материалдық мәдениет көшпелілердің өмір ерекшелігін: олардың болмысын, салт-дәстүрін бейнелейді. Киім, сәндік өнер, қару-жарақ, үй-ішілік ыдыс-аяқ бүгінгі күнге дейін сақталынды. Бұл бізге XV-XVIII ғғ. Қазақстан туралы мәлімет береді.

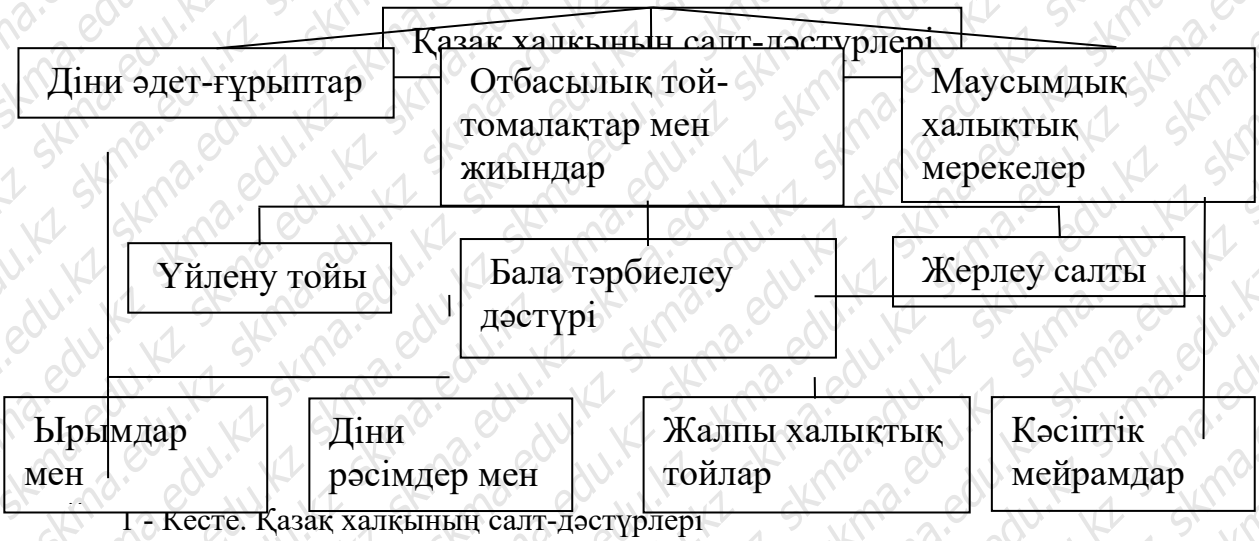

1 - Кесте. Қазақ халқының салт-дәстүрлері

1. XVIII-XIX ғғ. соңындағы қазақ мәдениеті.

XVIII ғасырда Қазақстанның мәдениеті айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған жоқ, онда Еуразияның ортағасырлық көшпелі құрылымына тән барлық салт-дәстүрлер сақталынды. Бұл материалдық және рухани мәдениетте де көрініс берді. Бұл үшін поэзия үлгілері Шалкиіз жырау (XV ғ.) және Бұқар жырау (XVIIIғ.) шығармашылығын салыстырсақ та болады.

Көшпелі өмір салты тұрғын-жайлардың типтерін, киім-кешектің және тағамның, халық ауыз әдебиетінің т.с.с түрлерін қамтыды. Айырмашылықтары тек көшпелі қоғамға сыртқы ықпалмен енгізілген детальдарында ғана көрінді. XVIIIғ. ортасына дейін көшпелі өмір салты дала халқының идентификациясының негізгі өлшемі болды.

XVIIIғ. қазақ қоғамында негізінен фитильдік және арнайы аяқтары бар (мосылар), қарулар кең таралды. Н.П.Рынков қазақтар башқұрттарға қарағанда қару-жарақты көп пайдаланғанын атап көрсетеді.

XVIIIғ. толғау ерекше танымал болды. Оның авторлары - Бұқар жырау, Үмбетей жырау, Ақтамберді және Тәттіқара жыраулар болды. Белгілі болғандай, жырау суырып салма әнші ғана емес, олар қарапайым еркін көшпенділердің мүдделерін білдірді. Кейде жыраулар саяси қызметпен де айналысты.Толғау өлеңдер өмірдің мағынасы, әлемнің үйлесімділігі туралы философиялық ой-пікірлерге толы.

XVIII ғасырда бұл дәстүр біртіндеп әлсірей бастады, оның куәсі-ақындардың жаңа буыны - Көтеш, Шал ақын және т.б болды. Фольклордың толық үстемдігі дәуіріндегі жазбаша әдебиетке, Қазақстанда суфизмнің таралуымен байланысты діни әдебиетті жатқызуға болады.

XIX ғасырда ұлттық әдебиеттің дамуы жалғасты. Бірқатар батырлық жырлар - «Сырым батыр», «Исатай-Махамбет», «Бекет батыр», «Жанқожа», «Досан» және т.б пайда болды. Тарихи әндердің бірқатары Кенесарының жетістіктерімен байланысты болды.

XIX ғасырда қазақ поэзиясының лиро-эпостық жанры одан ары дамыды, онда жоғары көркемдік деңгейде қазақ өмірінің тұрмыстық бейнесі - «Мақпал қыз», «Айман-Шолпан» жырланды.

XIX ғасырлардағы әдебиетті үлкен орынды айтыстар алды.Оның тақырыптары мен көркемдік формалары әр алуан болды. XIX ғ. қазақ даласында болған өзгерістер қазақ поэзиясында «Зар заман» атауымен танымал пессимистік бағытты туындата отырып, өз бейнесін танытты. Бұл бағыттың аса танымал өкілі – Шортанбай ақын болды.

Шығармашылығы Шығыс пен Батыстың мәдени мұрасымен байытылған Абай поэзиясы қазақ әдебиетінің негізін қалады.

3 – Сурет. Абай – ақын-ағартушы

Абай Құнанбаев тарихи және педагогикалық мәселерді қозғайды, онда халықтың өзіндік орны мен рухани дамуы мәселелері де өз бейнесін тапқан.

XIX ғ. бейнелеу өнері дәстүрлі геометриялық, зооморфтық және космогониялық бағыттар бойынша дамыды.

Аспаптық музыканың дамуына үлкен ықпал еткен – Құрманғазының, Дәулеткерейдің, Тәттімбеттің, Ықыластың, Байсеркенің, Тоқтың шығармашылықтары болды.

Қазақтар арасында ағартушылықтың дамуында Ы.Алтынсарин үлкен рөл атқарды.

3. XX ғасырдағы қазақ мәдениеті

Қазақстан XX ғасыр басында Ресей империясының мәдени үстемдігін жеңуде қиын жолдардан өтті. Осы кезеңде ұлттық фольклорға, декоративті-қолданбалы өнерге, ерекше қызығушылық қалыптасты, ұлттық мектептердің қалыптасуы жүрді.

Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнығуымен еңбекшілердің сауатсыздығын жоюға бағыт ұсталынды. Білім беру жалпыға бірдей және қолжетімді болды, ол халық мектептерінің, кешкі курстардың ашылуымен жүзеге асырылды.

1920-1930 жылдары қазақ жазуын реформалау үдерісі жүрді: араб жазбасын латын әліпбиі алмастырды, көп ұзамай ол кириллицаға орын берді.

Бұл үдерістер қазақ мәдениетінің дамуында екі жақты маңызға ие болды. Бір жағынан, ұлттық мектеп қалыптасты, білім беру қолжетімді және барлық азаматтар үшін міндетті болды. Мәдени деңгейдің жоғарылауы көркем шығармашылықтың әр түрлі формаларының дамуында жағымды көрініс тапты. Екінші жағынан, кириллицаға өту қазақ мәдениетін арабтық мәдениетпен байланысын үзді.

XX ғасырдағы қазақ әдебиеті мен шығару. Қазақ халқының ең білімді және алдыңғы қатарлы өкілдері оның мұғалімдері, ізбасарлары болды. Олар дала халқының салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын алдыңғы қатарлы идеялармен, ілімдермен байланыстырды. Ауызша және жазбаша сөз арқылы олар ұлттық өзіндік сананың, ұлттық құндылықтардың және бағдарлардың қалыптасуына ықпал етті.

Ахмет Байтұрсыновөзінің алдыңғы қатарлы және поэтикалық шығармаларымен («Қырық мысал», «Маса») аты шықты.

И.Крыловтың мысалдарын аудармашы ретінде Спандияр Көбеев танымал болды. Оның қаламынан «Қалың мал» романы туды.

Міржақып Дулатов- «Бақытсыз Жамал» шығармасының авторы болып табылады.

Мұхаммеджан Сералин қазақ ақыны және қоғам қайраткері, журналист. Оның қаламынан «Топжарған» және «Гульгашима» сияқты көрнекті шығармалар шықты.

Сұлтанмахмут Торайғыровәлеуметтік теңсіздік тақырыбына арналған әңгімелердің және «Қамар сұлу» романының авторы.

Қазақ өлеңінің қалыптасуына Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы айтарлықтай ықпал етті («Шолпан» жинағы). Ол жаңа поэтикалық форманы енгізіп, шынайы стилистиканы қалыптастырды.

XX ғасырдағы әдеби үдерісте ерекше орынды философиялық-діни бағыттағы ақын - Шәкәрім Құдайбердіұлы алады. Оның поэзиясы нәзік шындықты, адами қасиеттерді бейнелейді.

Ақындар тарихи естелікті жырлаушылар, олар ұлттық өзіндік сана мен адамгершілік сезімін қалыптастыра отырып, ұлттық батырларды жырлады. Олар ұлттық естеліктерді, салт-дәстүрлерді сақтаушылар болды. Сондықтан да халық оларды құрмет тұтты, сыйлады және тыңдай білді.

XX ғ. басында қазақ музыкалық шығармашылығы халық ақындары мен әншілері: Нұрғиса Байғанин, Жамбыл Жабаев, Естай Беркимбайұлы, Ақан сері, Кенен Әзірбаев, Иса Байзақов, Балуан Шолақ, Үкілі Ыбырай шығармашылығымен танымал болды. Олардың қатарына Дина Нұрпейісова да жатады. Ол домбырашы, суырып салма дарынды күйші Құрманғазының ізбасары, «Көңіл ашар» күйінің авторы.

XX ғасырдағы қазақ орындаушылары арасында Майра Шамсутдинова ерекше танымал болды. Жоғары дауысты диапозыны үшін оны «бұлбұл» деп атады. Оның шығармашылық қызметіндегі ерекше маңыздылық оның этнограф және компитор А.Затевичпен кездесуі мен ынтымақтасуы болды. А.Затевич қазақ халқының мыңнан аса әндерін жинады және оны 1925 жылы басып шығарды.

XXғ. басындағы қазақ мәдениеті таралуды және гүлденуді бастан өткерді, бірақ ұлттық мәдениеттің өсуі 1930 жылдардағы жаппай қуғын-сүргін барысында жойылды, бұл әдебиет пен өнерге орны толмас шығын әкелді.

Ғасырдың 50-80 жылдары қазақстандық ғылымның ауқымды табысы ғарыштық бағдарламалардың іске асырылуы болды. 1957 жылы 4 қазанда Байқоңыр ғарыш айлағынан Жер орбитасына бірінші жасанды жер серігі ұшырылды.

Әдебиеттің дамуында көрнекті жазушы М. Әуезов көрнекті орын алады, ол 50 жылдары 4 томдық «Абай жолы» романын аяқтады. 1959 жылы бұл еңбекке Лениндік сыйлық берілді. Мемлекеттік сыйлық Ә. Нүрпейісовтың «Қан мен тер» роман-трилогиясына,

Т.Молдағалиевтің еңбектеріне берілді. Осы кезеңдегі қазақ әдебиетіндегі маңызды орын тарихи тақырыпта жазылған еңбектерге берілді. Бұл ең алдымен І.Есенберлиннің «Көшпенділер» роман-трилогиясы, Ә.Әлімжановтың, С.Мұқановтың т.б. еңбектері бағаланды.

Қорытынды

Кеңестік кезеңдегі мәдениеттің дамуы бір жақты үдеріс болған жоқ. Әр түрлі салалардағы, мәдениет аймағындағы ауқымды табыстармен бірге ең алдымен КСРО саясатының өн бойында көрініс берген ашық дағдарыстық үрдістер орын алды. Қазақ тілінің қолданыс аясының біртіндеп тарылуы жүрді. Кітаптардың 95% мен телехабарлардың 70% орыс тілінде шықты, сол тілде барлық іс жүргізушілік басым болды. Өткен ғасырдың 60-70 жылдарында орыс тілі ғылымның тілі болды, қазақша білім беретін мектептер санын қысқарту басталды. Нәтижесінде осы ғасырдың 70 жылдары қазақтардың 3,1 ана тілін тіпті де білмеді. Бұл қазақ тілді әдебиетшілер аудиториясының қысқаруына, этникааралық қарым-қатынасындағы қолайсыздықты жалпы сезінуге алып келеді.

1. Жаһандану – бүгінгі ең қуатты және маңызды жалпы әлемдік үдеріс болып табылады. Қазақстан Республикасы – әлемдегі қауымдастыққа енген, ондағы өз орны бар мемлекет болғандықтан, жаһанданудың әсерін өз бойында тереңінен сезінуде, әсіресе ұлттық бірегейлік мәселесін.

Қандай да ұлттық қауымдастықтың ұлттық бірегейлігі – тарихи, саяси, мәдени, тілдік территориялық, өркениеттік және басқа да көптеген факторлармен анықталады. Қоғамның дамуындағы күрделі және өзекті болып, оның мүшелерінің бірегейлігі мен өзіндік бірегейлігі мәселесі болып табылады. Ол адамның өзін қоғаммен қаншалықты бірегейленуін немесе бірегейлене алмауын білдіреді.

Этникалық өзіндік бірегейлік – адамның этникалық өзіндік орнын анықтаудың саналы актісі, өзін-өзі нақты этникалық қауымдастыққа жатқызуы.

Мемлекеттік, ұлттық, азаматтық бірегейлік мәселелері, оның сақталуы мен одан әрі дамуы, оның тұтастығын бұзбастан – аса тиімді түрде Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа кіруі және жаһандануға жауап беруі негізгі мәселелердің бірі болып табылады.

Жаһандану үдерістері тікелей бірегейліктің дағдарысының шиеленісуіне де ықпал етеді. Бұл үдерістер – демократияландыру, экономикаландыру, ақпараттандыру, мәдени стандарттау, құндылықтық әмбебаптылық және т.б. – үздіксіз өзінің табиғи дамуына, орталық өзегіне деген ұлттың бірегейлігімен бетпе-бет келеді, бұлар аса тұрақты, мыңжылдықтар бойына жинақталған, сондықтан да әр түрлі этноұлттық қауымдастықтарда өздерін батыл көрсете алады.

Қалыптасқан ұлттық бірегейліктің беріктігінен, олардың келісімге келмеушілігінен және қатаңдығынан, жаңашылдықты қабылдамаушылық, алуан түрлі дау-жанжалдарды дамытады. Жаһандану ұлттық бірегейлікті бөлшектеп тастауға және оны жаһандық үдерістерде жұтып қоюға тырысатындықтан – бұл кәсібиленген бәсеке болып табылады.

Жаһандану теоретиктері этникалық қозғалыстар мен көңіл-күйлердің буырқанып жаңғырғанын атап көрсетеді. Жаһандану, мәдениетті біріктіріп немесе гомогендеп қана қоймайды, адамдардың жергілікті және этникалық өзіндік санасын оятады және ынталандырады. Бір жағынан алып қарағанда, жаһандану үдерістері бірегейліктің дағдарысының шиеленісуіне тікелей іштей де, сырттай да ықпал етеді. Нәтижесінде – халықтың бірегейлігінің бұзылуы, оның жеке «тұлғалық» бастамасының сарқылуы, өзінің тарихи экзистенциясын жоғалтуы мәдени-тарихи, геосаяси және рухани-діни негіздерге

сүйенетін халықтың өзінің тарихи тағдырын, өмірін құруы мен іске асыруы ретінде жүзеге асады.

Қазіргі заманғы тарихи үдеріс қарама-қайшы тенденциялармен сипатталады. Бұл жерде қазіргі заманғы әлемдік мәдениеттің даму үдерістерінің екі маңызды түрін бөліп көрсетуге болады: ұлттық – мемлекеттік мәдениеттердің оқшауланууы мен әр түрлі мәдениеттердің бірыңғай жалпыпланеталық мәдениет интеграциясы. Материалдық мәдениет үшін ғылыми-техникалық прогрестің берік болуы тән. Техникалық процесс адамдар жасаған заттардың көлемді түрде көрініс беруі, техникалық прогресс рухани мәдениет саласында кең таралды. Материалдық мәдениеттің дамуындағы басты міндет– табиғатты пайдаланудағы теңсіздік пен сипатының өзгеруін жеңу.

Рухани мәдениет те көпжоспарлы дамиды, қазіргі заманғы өркениеттің талаптарына жауап бере алатындай, жоғары деңгейдегі ғылыми білім жүйесіне қол жеткізеді. Аталған үдеріске рухани мәдениеттің қызметінің маңызды элементі болып табылатын, білім жүйесі мүмкіндік береді. Білім берудің басты элементтері мен құндылығы – оның қолжетімдігі болып табылатынын атап көрсету маңызды. Сонымен қатар, білім берудің тәрбиемен үйлесімділігі де маңызды орын алады.

Қазақстан мәдениетінің өзі кең-байтақ кеңістіктегі күрделі көп деңгейлі құрылымды білдіреді. Сонымен қатар, мәдениет жеке тұлғаның кеңістігінде және тұлғааралық қарым- қатынастарда құралады. Осыған сәйкес, қазақ мәдениетінің мынадай типтерін бөліп көрсетуге болады:

1. Белгілі және белгісіз мәдениет: белгілі мәдениет - айналымда жүреді, екіншісі - өткен кезде өмір сүрген немесе қазіргі күнде әлеуметтік ортадан оқшауланған мәдениет. Соңғы жылдары белгілі мәдениет айтарлықтай кеңейді.
2. Жеке тұлғаның, әлеуметтік топтың, қоғамның мәдениеті; әлеуметтік топтардың мәдениеті мәселесі балалық, жастардың, ересек буынның мәдениетін бөліп көрсетеді, бірақ та осы аталған әлеуметтік-мәдени құрылымдарды бөлетін шекаралардың бұзылуы байқалуда.
3. Астаналық және провинциялық, қалалық және ауылдық мәдениеттер; классикалық мәдениет астанада, ірі қалаларда, ал халықтық мәдениет провинцияларда шоғырланады (мифология, фольклор, сәндік-қолданбалы өнер).

Этноәлеуметтік қауымдастық мәдениеті әлемдік мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады, бірақ дәстүрлі мәдениетті инновациялық ағындар басып қалады, сондықтан да жүйе жиі үзіледі, үйлесімділік бұзылады.

Қазақстанның қазіргі заманғы өнерінің негізгі үрдістері мен бағыттары.

Өнерде әлемге деген көзқарастардың көптүрлілігі мен әмбебаптығы пайда болады. Қазіргі танымал өнер түрлерінің бірі – жеке бейнеленген обьектілерде немесе тұрақты обьектілерде шоғырлану тенденциялары. Таңдалып алынған обьектілер немесе сюжет суретшілердің шығармашылығында өзіндік бейнелік символға айналады.

Көпұлттыхалықтардыңмәдени дәстүрлері, салттары мен ғұрыптарының сақталуы мен дамуы республиканың мәдениет саласындағы мемлекеттік саясатының негізгі постулатыболып табылады.

«Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қазақтың ұлттық мәдениетінің, Қазақстанның басқа да халықтарының мәдениетінің жасалуы, қайта жаңғыруы, сақталуы, дамуы, қолданылуы мен таралуы саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы қоғам қажеттіліктерін қанағаттандыруға, отандық кітап басып шығаруды дамытуға, кітап секторындағы ақпараттық инфрақұрылымның қалыптасуына бағытталған. Бағдарлама аясында 13219 кітаптар басып шығарылды, соның ішінде «Бабалар сөзі» сериясының 15 томы, «Қазақ әдебиеті тарихы» сериясының 10 томы, «Қазақ музыкасы антологиясының» 5 томы, «Әлемдік әдебиет

кітапханасы» сериясының 34 томы, «Әлемдік философиялық мұрасы» сериясының 11 томы, «Әлемдік мәдениеттанулық ой-пікірлер» сериясының 5 томдығы және «Қазақтың ежелгі әлемдегі құқықтары" басып шығарылды.

Бүгінгі күнде кітапхана қызметінің дамуының басты бағыттарының бірі – дамыған елдердің үлгісіне сай келетін кітапханалардың информатизациясы және компьютеризациясы болып табылады. Осыған байланысты "Ұлттық мұра" ақпараттық-танымдық веб-порталының белсенділігін қамтамасыз ету мен сақтаудың және «Қазақстан кітапханалары» электронды мемлекеттік кітапхананың қорын қалыптастыру жобалары жүзеге асырылуда.

Мәдениеттің басты мақсаты мен функциясы қоғам мүддесіне сай адамзаттық тұлғаны қалыптастырудан, оның қоғаммен өзара әрекеттестігі үдерісіндегі мінез-құлқын реттеуден тұрады. Осыдан келіп мәдениеттің тағы бір функциясы – тұлғаның танымдық қабілеттерін қалыптастыру шығады.

Қоғам мәдениеті қоғамдық сананың әр түрлі формалары мен деңгейлерінде рухани құндылықтар әлемін меңгеру мен оны байытуда өз бейнесін табады.

«Мәдени мұра» жобасы аясында тарих пен мәдениеттің 83 ескерткіші толықтай қайта жөндеуден өткізілді, олардың арасында ауқымды шетелдік жобалар: Дамаск қаласындағы Сұлтан Әз-Захир Бейбарыстың және Дамаск қаласындағы тарихи-мәдени орталық және кесене - Әл-Фарабидің кесенелерін жөндеу жұмыстары жүргізілді. Қазақстандық екі ескерткіштер: Қожа Ахмет Яссауи мен Тамғалы археологиялық кешені ЮНЕСКО Бүкіләлемдік мәдени мұрасының тізіміне кірді.

Әлемдік тарихта дәуірмен, мемлекет саясатымен және мәдениет деңгейімен байланысты, әлеуметтік-мәдени кодтардың рөлі трансформацияланады, бірақ олардың өзіндік болмысы мен ұлттық белгілері сақталынады. Ұлттық мәдени код мәдениет типтерін түсінудің басты тетігі, өйткені ол өзіне ата-бабаларынан қалған мәдени ерекшеліктерін жинақтаған. Бұл мәдениетті идентификациялауға мүмкіндік беретін, кодталған ақпарат.

Мәдениет пен руханилық – халықтың өмірі, оның ақыл-ойы мен жүрегі, біздің өткеніміз, осы шағымыз бен болашағымыз.

Ел Президенті – Н.Ә. Назарбаев "Болашаққа бағдар: қоғамдық сананың жаңғыруы" бағдарламалық мақаласында, біздің алдымызға қоғамдық сананың модернизациясын қойды, ол болып жатқан саяси, экономикалық қайта құрулардың өзегі болатындығын айтты. Ұлы дала ұлы өзгерістер мен қиын уақыттардың ауыртпашылығын бастан өткерді. Ұлттық мәдени код халықтың психологиясын, санасын анықтайды.

Мемлекеттің осындай философиясы бір мезгілде қоғамдағы этникааралық келісімнің сақталуына мүмкіндік береді. Бұл Қазақстанға барлық әлеммен ашық болуына көмектеседі.

Мәдени мұраның сақталуы мәселесі нарықтық экономиканың шындығынан тыс шешіле алмайды. Қазақстан Республикасында (2004-2011 ж.ж.) «**Мәдени мұра»** бағдарламасын іске асыру, өткен ұрпақтың материалдық және интеллектуалдық құндылықтарын сақтаудағы мемлекеттік қамқорлықтың жоғары қажеттілігін көрсетті.

Президенттің тапсырмасы бойынша үш ұлттық мұражай-қорық: «Бозоқ», «Ботай» және «Сарайшық» құрылды. Бұл қасиетті орындарда зерттеу жұмыстарын жүргізетін, туристерді қызықтыратын тұрақты жұмыс қызметкерлерінің штаты қалыптасатыны айқындалды. Себебі, «Бозақ» қалашығы Нұр-Сұлтан маңында орналасқан, бірақ ол туралы астаналықтар әлі толық біле бермейді. «Ботай» туралы, онда алғаш жылқының қолға үйретілген жері. Бүгінде әлем оған қызығушылық танытуда, "Discovery" каналы фильм түсіруге келгенде, ол жерде ешқандай да инфрақұрылымның жоқтығынан бұл мүмкін болмады. Ал «Сарайшық» қалашығын көпшілік білетіндей, Жайық өзені оған ұдайы қауіп төндіріп отырады.

1 - Сурет. Ботай мәдениеті - Қазақстан тас ғасыры дәуірінде

Жастар субмәдениеті – 10-20 жас аралығындағы жасөспірімдер мен жастардың өмірін сипаттайтын, ересектердің мәдениетінен ерекшеленетін, қарым-қатынас формалары, мінез-құлық, талғам нормалары және құндылықтар жүйесі.

Жастар субмәдениеті өткен ғасырдың 60-80 жылдарында айтарлықтай дамыды, оның бірқатар себептері: оқу мерзімінің ұзаруы, еңбекпен айналысуға мәжбүрлемеу, акселерация. Жастар субмәдениеті мектеп оқушыларының әлеуметтенуінің факторы ретінде, институттардың бірі болып табылатын, қарама – қайшылықты рөл ойнайды және жасөспірімдерге біржақты ықпал етеді. Бір жағынан, ол жастарды қоғамның жалпы мәдениетінен алшақтатады, екінші жағынан құндылықтарды, нормаларды, әлеуметтік рөлдерді меңгеруге мүмкіндік береді.

Рокерлер – рок-әндерді тыңдайтын, жастар қозғалысының бағыты. Өз идеалын да, рокер – бұл қоғамдық жағдайларды түсіне білетін, өз бетінше ой-пікірі бар және шешім шығара алатын және бұлардың барлығын музыка арқылы, ондағы мәтіндер арқылы жеткізе алатын адам.

Субмәдениет – бұл қоғамдық ағзаның бір бөлігі, ол мәдениеттің түбіріне қайшы келмейді, қайта оны толықтырып отырады.

Ұлттық мейрамдар

Қазақстан – өзінің ежелгі салт дәстүрлерімен, сонымен бірге, тәуелсіздік жылдарында қалыптасқан мерекелерімен бай, көпұлтты ел. Қазақстан Республикасында халықаралық мерекелер ретінде: Жаңа Жыл, 8 наурыз, сонымен қатар, мемлекеттің өзіне ғана тән мерекелер – Ынтымақ, Бірлік күні, Астана күні және тб. атап өтіледі.

Ұлттық мейрамдар – Қазақстан Республикасында ерекше тарихи маңызы бар, қазақ мемлекеттілігінің дамуына айтарлықтай ықпал еткен оқиғаларға байланысты мерекелер.

Мемлекеттік мейрамдар – қоғамдық-саяси маңызға ие және де Қазақстан Республикасы азаматтары дәстүрлі түрде атап өтетін т.б. оқиғаларға арналған мейрамдар. Оны мерекелеу ресми іс-шаралармен қатар жүргізілуі мүмкін. Ол “Қазақстан Республикасындағы мерекелер туралы ” Заңмен орнықтырылады.

Кәсіби және басқа да мейрамдар азаматтардың жекелеген категориялары атап өтетін, ұлттық және мемлекеттік мерекелер статусы берілмеген мерекелер: мерекелік күндердің тізімін Қазақстан Республикасы Үкіметі нақтылайды.

2 - Сурет. Қазақстан Республикасы астанасының бейнесі – Нұр-Сұлтан

2. Қазақстанның мәдени саясаты.

Мемлекеттің мәдени саясаты – патриотизмнің, Отанға деген сүйіспеншіліктің, оның тарихының, халыққа деген құрметтің қалыптасуының негізі. Мәдени басымдылықтардың қалыптасуы – мемлекеттің шынайы егемендігінің маңызды бөлігі.

1996 жылғы 29 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» Заңы қазақ ұлттық мәдениетін, Қазақстандағы басқа да халықтардың мәдениетін жасау, қайта жаңғырту, сақтау, дамыту, қолдану мен таралуы саласындағы қоғамдық қатынастарын реттейді.

Мәдени саясат – бұл мемлекет пен қоғамның мәдени өмірінің іске асырылуы мен қамтамасыз етілуі, жобалануы, жоспарлануымен байланысты мемлекеттік саясаттың бағыты.

Мемлекеттің мәдени саясатын іске асыратын негізгі орган – мәдени институттар болып табылады, ол мәдени мұраны сақтаумен айналысатын институттар – кітапханалар, мұрағаттар, әр тараптандырылған мұражайлар, қорықтар және көркемдік іс-әрекеттің дамуы мәселесін шешетін институттар – шығармашылық одақтар мен бірлестіктер, сәулеттік-көркемдік және қайта қалпына келтіру ұстаханалары, киностудиялар мен кинопрокаттық мекемелер, театрлар.

Қазіргі кезде Қазақстанда «Мәдени мұра» бағдарламасы іске асыру жалғасуда, оның аясында «Қазақстан Халықтары Дамуының Рухани Қорын» құру мәселесі зерттелуде. Бұл қор мемлекеттік-жеке меншіктік әріптестік пен соған сай келетін қоғамдық ұйымдарды тартушылық көмегімен, халықтардың мәдени құндылықтары мен салт-дәстүрлерін дамытуын қолдау және тұрақты мониторинг жүргізуі қажет.

«Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын кезеңдік іске асырылу жүргізілуде. Қазақстан «өркениеттер диалогын» дамытуда мәдениетаралық және конфессияаралық келісімінің орталығы ретінде нақтылануға әрекет жасауда.

«Мәңгілік Ел» - Ұлттық идеясы.

Қазақстан Республикасының бірінші Президенті Н.Ә.Назарбаев 2014 жылы 17 қаңтардағы Қазақстан халқына арнаған «Қазақстандық жол – 2050: Бір мақсат, бір болашақ» Жолдауында Қазақстанның дамуының ұзақ жолында барлық қазақстандықтарды біріктіретін және біздің еліміздің болашағына іргетасын құрайтын басты құндылықтар жасалғанын атап көрсетті.

3 – Сурет. «Мәңгілік Елдің» басты құндылықтары.

Осы құндылықтардың арқасында біз әрқашанда жеңіске жетіп, өз елімізді нығайттық, табыстарымызды көбейттік. Осы мемлекет құраушы, жалпыұлттық құндылықтарда жаңа қазақстандық патриотизмнің идеялық негізі тұжырымдалады.

Біздің еліміздің болашағы, ұлт Көшбасшысы алға қойған, «Мәңгілік Ел» идеясының іргелі міндеттерінің бірі – біздің мәдени кодымыз: тілдің, руханилықтың, сатл-дәстүрлердің сақталуы болып табылады. Руханилықты сақтаудың жаһандық міндеті алға қойылды. Біздің халқымыздың руханилығы қазақ халқының тарихында, біздің мемлекеттің жалпы тарихында негізделген және бұл барлық қазақстандықтардың ортақ тағдыры, ол біздің бірлігіміз және болашақтағы гүлденуіміздің кепілдігін құрайды. «Мәңгілік Ел» бүкіл қазақстандық халықты, оның жеңілмес және өміршең қуатын, қазақ халқының рухын рәміздейді.

«Мәңгілік Ел» біздің мемлекеттілігіміздің рухани құрамдас бөлігін білдіреді. Сондықтан да осындай « Мәңгілік Ел» сияқты жүйені құраушы құбылыстың категориалдық аппаратын жасау мен қалыптастыруда, біздің халқымыздың жинақталған құнды рухани қорына сүйенеді.

«Рухани жаңғыру»бағдарламасы - бұл қоғамдық санадағы өзгерістерге модернизациядан күтілетін нақты қадамдар.

Ұлттық прагматизм – бүгінгі күндегі мемлекет басшысы алға қойған мәселе. Бұл дегеніміз – азаматтық құрылыстың басшылығы, бұл біздің азаматтық ұлтжандылығымыздың жағымды түрдегі моделі.

Прагматизм біздің өмірлік іс-әрекетіміздің барлық салаларында маңызды. Мәселен, бұл экологияға қатысты. Мақаладан мынадай үзінді келтіруге болады: «өткен ғасырдың ортасында бірнеше жыл ішінде ресурстарды үнемсіз пайдалану Арал теңізінің жоғалуына, өнім беретін жерлердің мыңдаған гектары экологиялық жұтаңдық аймағына айналды».

Франчайзинг - өздігінен теориялық, практикалық та сипатта құралған. Мұнда сананың модернизациясының тағы бір элементі - сананың ашықтығы. Ең алдымен

өзгерістерге дайын болу. Мысалы, латыницаны енгізу мәселесі, қазіргі әлем өзінің басымдылығын латыншамен таныстыруда. Бұл латын әліпбиі аясында жасалған, ақпараттық технологиялар.

Қазіргі әлемдік саяси арена үшін тән болып келетін ауқымды саяси өзгерістер, планетаның екі ұлы державасының қарама-қарсы идеологиясын өркениеттік орталықтар кеңістігінде тасымалдайды.

Әлемдік тенденциялар уақыт бойынша қазақстандық егемендіктің мазмұнымен сәйкес келді, ол бүкіл XX ғасыр бойында ұлы перманенттік дағдарыс жағдайында тұрған өзіндік ұлттық бірегейліктің қайнар көзіне бет бұрып бағдарланады.

Ашық және толеранттық мәдениеттің өзіндік санасы ретіндегі қазақ бірегейлігі – түркілік көшпелі өркениеттің мұрагері ретінде полиэтникалық басқа да мәдени элементтерді жинақтап, басты элементі болуы қажет. Бұл үдеріс Қазақстан халықтарының мәдени-тарихи өзіндік бірегейлігі бойынша жаңа теориялық мәселелер мен шешімдерді қалыптастырады, ол өзінде әлемдік тәжірибе мен ұлттық ерекшелікті үйлестіретін органикалық мемлекеттік құрылыстың жаңа шынайы моделін, жалпыұлттық идеялар аясында жүзеге асыруы қажет.

Жалпыұлттық идея – бұл бірінші кезекте жалпыадамзаттық құндылықтар мен мәдени плюрализм саласындағы толықтырлар мен дамуды, олардың өзара бірігуінің негізіндегі мәдениеттердің диалогы. Осылайша, қазақ бірегейлігі қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени жағдайдағы жаһандық өзгерістерге және өткен кезеңмен сабақтастықтың үзілуіне қарамастан, тамаша консерватизмді сақтай отырып, өткен кезеңнің бет- бейнесімен қалыптасады.

3. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасы бойынша жасалынды. Бағдарламаның мақсаты – елдің тарихи-мәдени мұрасын қалпына келтіру және сақтау, Қазақстанның шетелдегі мәдени мұрасын насихаттау, тарихи-мәдени салт-дәстүрлерді қайта жаңғырту.

Мәдени мұра өркениетті қоғамның маңызды белгісі болып табылады, ол өзіне рухани-адамгершіліктік және материалдық құндылықтарды да біріктіреді, ол бір буыннан екінші ұрпаққа өтіп қана қоймастан, оларды жоғалтып алмас үшін ұлттың мемлекеттік көлемде ауқымды күш-жігері мен құралдарын жұмсауды талап етеді.

Компьютерлік технологиялар, жахандық үдерістер ғасырында - қазіргі заманғы жағдайларда әрбір халықтың мәдени мұрасын сақтау маңызды, бұл әлемнің халықтарының бірегейлігін жоғалтпауға әкеледі.

«Мәдени мұра» бағдарламасының басты міндеттерінің бірі ретінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Біздің елімізде мысырлық пирамидалар мен римдік Колизей жоқ, бірақ Қазақстанның территориясында ертеде өмір сүрген номадтардың рөлі Еуразия үшін ғана емес, сонымен бірге әлемдік тарих үшін де баға жетпес дүние. Біз әлемдік деңгейде далалық өркениеттің ұлылығын көрсетуге тиіспіз» - деп атап көрсетті.

«Туған жер» бағдарламасы - жалпыұлттық патриотизмнің негізі.

«Болашаққа бағдар: қоғамдық сананың модернизациясы» бағдарламалық мақаласында мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев біздің алдымызға қоғамдық сананың модернизациясы бойынша жаңа ауқымды міндеттер қояды. Оның басты шарттарының бірі – іргелі негізі – отансүйгіштік мемлекеттің ұлттық стратегиясының бір бөлігі ретінде өзіндік ұлттық мәдени-генетикалық кодты сақтау болып табылады.

Қазақстан Президенті аса көлемді – «Туған Ел» ұстанымына оңай өте алатын, «Туған Жер» бағдарламасын енгізуді ұсынды.

«Туған жер» бағдарламасы «Рухани жаңғыру» қоғамдық сананы модернизациялау бағдарламасының құрамдас элементтерінің бірі болып табылады және Отанға деген рационалды және эмоционалды қатынасты біріктіруге шақырады. Бағдарламаның негізіне қазақстандықтардың бойында өзінің өлкесіне деген сүйіспеншілік, мақтаныш пен берілгендік, өз тарихына, салт-дәстүрлеріне және тұрмысына, Отан алдындағы адамгершілік борышы көрініс беретін шынайы патриотизм сезіміне тәрбиелеу енгізілген.

«Қазақстанның сакральдық географиясы» мемлекеттік бағдарламасы

Бұл қазақ халқының естелігіндегі ерекше құндылыққа ие болған, табиғи және мәдени мұралардың ескерткіштері.

Сакральдық ескерткіштер санатында табиғи-ландшафталық обьектілер, «қасиетті» таулар, үңгірлер, өзендер, ежелгі қалашықтар, ғажайып табиғат құбылыстары орындары, рулық қорымдар, қорғандар, діни рәсім обьектілері, шайқас пен ерлік жасалған жерлер, ұлы адамдардың өмір сүрген жерлері, кесенелердің, храмдар және басқа да халықтың рухани дәстүрлерінің негіздерін құрайтын табиғи-мәдени және тарихи мұралардың ескерткіштері кіреді.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы – бұл елдің әр тұрғыны цифрлық технологияны қолдануы арқылы өмірлік деңгейін көтеруге бағытталған маңызды кешенді бағдарлама.

Бағдарламаның негізгі мақсаты – Қазақстан Республикасының экономикасының дамуы қарқынын жылдамдату және халықтың өмірін, сапасын жақсарту және де экономиканың жаңа траекторияға – болашақтың цифрлық экономикасына өтуі үшін жағдайлар жасау.

Гендерлік саясат – бұл қоғамның өмірлік іс-әрекетінің барлық салаларындағы ерлер мен әйелдердің теңдігіне қол жеткізуге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық іс-әрекет.

«100 жаңа есім» жобасы. Қазақстанда мақсатты түрде өзінің ақыл-ойымен, өз қолымен және дарындылығымен қазіргі заманғы Қазақстанды жасаушылардың нақты бейнесін көрсетуге арналған жобаны іске асыру басталды. Бұл жоба жаңа ұрпақты қолдауға арналған үлгі бола алады. Және де бұл жоба Қазақстандағы меритократиялық қоғамның қалыптасуы үдерісіне оң ықпал етеді.

Қорытындылай келгенде, жалпыұлттық идея – жалпыұлттық құндылықтар мен мәдени плюрализм бағытындағы мәдениеттердің дамуы, олардың өзара әрекеттесу негізіндегі мәдениеттер сұхбаты. Күнделікті өмірде қоғамның индивидуализациясы жағдайларында жалпы психологияны сақтау, ұжымдық шешімдерді қабылдау жүйесін қалыптастыру маңызды.

Қазіргі заманғы қоғамның міндеті – дәстүрлі мәдениетке тән руханилықтың негіздерін сақтау, оның эрозияға ұшырамауына және нарықтың жұтып қоюына жол бермеу болып табылады.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация, видеоролик
https://docs.google.com/presentation/d/1FgsPtO39kqw-oFfCkMC89Fmf08VzJ6co/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true
Видеоролик https://docs.google.com/presentation/d/1HcHBc11adP9dpoxoKKK2HmrCASv-2y5a/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 1,2,3,4,5, 10,12,13,17,18

Қосымша: 1,2,3,4,5,7,8,9,10,12
Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің қалыптасуы қалай жүрді?
2 . Қазақ Ағартушылығы феноменінің мәні неде?
3.Қазақ мәдениетіндегі «Зар заман» феноменін сипаттаңыз.
4. 18-19 ғғ. қазақ философиясының негізгі жетістіктерін анықтаңыз.
5. Қазақ халқының эпикалық поэмаларын атаңыз.
6.Атақты жырауларды атаңыз.
7.Кеңес дәуірінде қазақ дәстүрлі мәдениеті қалай оқытылды?
8.Өзіндік идентификация ұғымын анықтаңыз.
9. Қазақ мәдениетінің еуразиялық мәдени кеңістіктіктегі орны қандай?
10. Қазіргі заманғы Қазақстанның мультимәдени кеңістігіндегі қазақ мәдениетінің орны қандай?
11. Әлемнің ұлттық бейнесін және оның мәдени репрезентациясын қалай сипаттайсыз?
12. Этникалық бірегейлік қандай өлшемдерге негізделген?
13. Қазақстанның қазіргі заманғы өнерінің қандай негізгі үрдістері мен бағыттарын білесіз?
14. Қазақ халқының мәдени кодының мәні неде?
15. Қазіргі заманғы қазақ киностудиясында қандай мәселелер мен перспективалар бар?

№13 дәріс.

1. Тақырыбы: Психологияға кіріспе. Психология ғылым ретінде.

2. Мақсаты:студенттерге заманауи тұлға ретінде қалыптасуы мен қоғамдық санасын жаңғыртуда психологияның ғылым ретіндегі орны мен рөлі туралы түсініктерін қалыптастыру.

3. Дәріс тезистері:

1 . Гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі психологияның рөлі мен мәселесі.
2.Заманауи тұлғаның қалыптасуы мен қоғамдық сананы жаңғырту жағдайындағы психология мен психологиялық білімдердің мәні.
3.Психологияның әдістері мен салалары.
4. Мен және менің мотивациям.
5. Суицид психологиясы.

1. Психология «жан» туралы ғылым ретінде ерте дәуірден бастап пайда болды және қалыптасты. Алғашқы кезеңде адамның «жаны» туралы көзқарастар грек ойшылдары Сократ, Платон, Аристотель, Гиппократ және т.б., қазақ жеріндегі өмір сүрген ғұламалардың Қорқыт, Әл-Фараби, Қ.Иассауи және т.б. еңбектерінде орын алған. Психология жеке ғылым саласы ретінде XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қалыптасты. Лейпциг қаласында алғаш рет 1879 жылы Вундт эксперименталды психологиялық лабораторияны ашқан болатын. Ғылыми айналымға «психология» терминін Х.Вольф енгізген болатын. Психология термині «psyche» - жан, ал «logos» – ғылым мағынасын білдіреді. Адам туралы ғылымдар жүйесіндегі психологияның орны мен рөлі «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананың жаңғыруы» мемлекеттік бағдарламасында Психологияның құрылымы бірнеше салаларға бөлінеді. Қазіргі кезеңде психологияның салалары күн өткен сайын заман талабына сай саны артып келеді. Қоғамның дамуы мен адамның күнделікті өмірін қамтитын психологияның салалары адамға құндылық бағдар-бағыт береді. Әлеуметтік ортадағы тұлғаның алдына қойған мақсат-тілектерін шешу мен оны

жүзеге асырудағы қадамдарын, мүдделері мен қызығушылықтарын, талаптарын, денсаулық сақтау салаласындағы замануи техника және технологиялардың психологиялық әсерін ғылыми тұжырымдау қазіргі психологияның басты мақсатын айқындап береді. Осы тұрғыдан қарастырғанда, психологияның әрбір салаларының атқаратын міндеттері мен мақсаттарының ерекшеліктеріне тоқталып өтуге болады.

Жалпы психология деп аталатын саласы бойыншатұлғалық тұрғыдан толық қалыптасқан ересек адамдардың психикалық деңгейі мен ерекшеліктері, оның психикалық қызметінің жалпы заңдылықтары мен мазмұны туралы ғылыми тұрғыдан тұжырымдалған ақпараттармен танысуға мүмкіндік аламыз. Сондай-ақ, психологияның пайда болуы, ғылым ретіндегі даму тарихы, ғылым ретіндегі зерттеу әдістері мен қағидалары, ежелгі дәуірден бастап жалпы психологияның ұғымдарына берілген анықтамалар мен түсініктердің мазмұнын қамтиды.

Әлеуметтік психология саласының мазмұнын әрбір тарихи дәуірлердегі өмір сүрген әлеуметтік топтардың, ұжым мен бірлестіктердің психикалық көріністерінің ерекшеліктерін, яғни олардың көңіл-күйлері, қоғамдық көзқарастары мен ой-пікірлері, қызығушылықтары мен еліктеулері сияқты көріністерін, топаралық, тұлғааралық және ұжым аралық қарым-қатынастардың сипаты мен мазмұнын, жеке тұлғаның ұжымда алатын орны мен рөлі туралы ақпараттар құрайды.

Психологияның келесі салаларының бірі – алғашында «зоопсихология» деп аталып, кейіннен «салыстырмалы психология» деген атауға ие болған саланың ерекшелігіжан-жануарлардың психикасындағы құбылыстар мен өзгерістерді қарастырады. Бұл саланың ерекшелігі сонда дамудың жоғары сатысындағы жануарлардың психикасындағы құбылыстар мен ерекшеліктерді зерттеу нәтижелері арқылы алғашқы адам санасының, психикасының даму тарихының сырларын ашуға мүмкіндік береді.

Педагогикалық психология саласыбойынша білім беру және тәрбиемен өзара байланысты екендігін атап өтуіміз қажет, сонымен қатар, тәрбие мен білім берудің психологиялық заңдылықтары мен ерекшеліктерін, жас ерекшеліктерін және тұлғалық даралық сапаларын анықтауға болады.

Жас ерекшелік психологиясы саласы тұлғаның психикалық даму заңдылықтары мен ерекшеліктерін, түрлі психикалық үдерістер: қабылдау, ес, ойлау, түйсіну, қиял, сезіну, даму мен қалыптасуы мен психикалық қасиеттерінің ерекшеліктерін қарастырады. Бұл саланың зерттейтін нысаны: тұлғаның жас ерекшеліктерінің даму мазмұны мен мәні, даму шақтарының біріншісінен екіншісіне өту заңдылықтарын айқындау болып есептеледі. Еңбек психологиясының бөлімдерінің бірі ретінде инженерлік психологияның қарастыратыне мәселесі адамның техникамен өзара әрекеттестігі, инновациялық технологияларды қолдануы, мысалы денсаулық сақтау жүйесіндегі автоматтандырылған, компьютерлік бағдарламаланған қондырғылармен жұмыс істеу құзіреттіліктері мен оған псхикалық әсер етуі, адамның техниканы меңгерудегі стресстік жағдайларға түсуі және т.с.с.

Психологияның спорт саласында қарастырылуы қазіргі таңда өзектілігін айқындайды, өйткені спорт және адам денсаулығы бір-бірімен өте тығыз байланысты, болашақ спортшылардың ерік-жігері мен тәрбиесінің психологиялық негіздерін анықтау арқылы оларды спорттың биік шыңдарына жетуге құлшыныс беруге ықпал етеді, спорттық дағдылары-машықтары мен шеберліктерін шыңдайды, тартысты бәсекелерде олардың өзіндік сана көріністері мен мінез бітістерін бақылайды, олардың жеңіске жетудегі рухани құндылықтарының қалыптасу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Ақ пен қараның аражігін ажыратуда заң психологиясының орны мен рөлі ерекше, өйткені тергеу барысында оған қатысушы тұлғалардың психологиялық қасиеттерінің көріністерін зерделеу, куәгерлердің, қылмыскердің берген жауаптарының психологиялық астарын

анықтау, сараптауды қарастырады. Сонымен қатар, қылмыстың жасалуы себептерін, қылмыскердің қылмыс жасауына итермелеген себептерінің психологиялық астарын, қылмыстық жазалау мен оны еңбекпен түзету психологиясының мазмұнын қамтиды. Әскери психологияның ерекшелігі тұлғаның әскери тәртіпті қабылдауы мен оны орындауындағы психологиялық қасиеттерінің көріністері, талапқа мойын ұсыну, бұйрықты уақытында орындау, әскери оқыту психологиясын қарастырады.

Тұлғаның қалыпты психикалық қызметтерінің ауытқуының түрлерін патологиялық психология саласы зерделейді. Психологиялық ауытқулары бойынша аталған саланың бағыттары келесі: олигофренопсихология – тұлғаның психикалық дамуында миында туа біткен ауытқуларды; ал тифлопсихология - зағип немесе көру ақаулары бар; сурдопсихология – саңырау, яғни есту қабілетінің бұзылуы анықталған адамдардың дамуындағы психологиялық қасиеттерін қарастырады.

2. Заманауи тұлғаның қалыптасуы мен қоғамдық сананы жаңғырту жағдайындағы психология мен психологиялық білімдердің мәні. Жеке тұлға психологиясы. Нәрестені туылған кезден "адам" деген атқа ие болса өсе келе, бойына адамгершілік қасиеттерді қалыптастырған кезде "тұлғаға" айналады. Себебі, тұлға қалыптасу жолында өмірдің мәсінісін, теріс пен бұрысын танып, адами қарым-қатынастарды меңгереді. Тұлға – бұл кәсіп меңгерген, тәжірибеде білім мен дағдысын, іскерлігі мен құзіреттілігін көрсете алатын, дүниетанымдық шеңбері кең, ақыл – парасатты, қоғамдық санасы жаңғырған, болашаққа сенімі мен мақсат-мұраты айқын, құндылық бағдары қалыптасқан. Сонымен қатар, мінез-құлқы мен қабілетінің анықталуы, жауапкершілігі жоғары, эмоциялық интеллектісін, іс-әрекетін ақылға жүгіндіретін адамды тұлға деуге ылайықты. Абай: «Атым Адам болған соң қайтіп надан болайын», - деген.

Тұлғаның даму сатысында қасиеттері түрлерге бөлініп, ерекшеліктері қалыптасады. Мысалы, жақсы қасиеттері: белсенді, адал, жауапты жәнет.с.с. мен теріс қылықтары: жалқау, өшпенділік, қыңыр, қастық т.с.с. Жеке тұлға қоғамнан тыс өмір сүруі мүмкін емес. Себебі, адам қоршаған ортамен, адамдармен тікелей қарым-қатынас жасау барысында өзін жан-жақты жетілдіреді, білім мазмұнымен танысу, тәрбие алу мақсатында ұлттық құндылықтар мен әлемдік озық идеялармен таысады, өзіне қажеттісін таңдап алады. Адам – қоғамдағы әлеуметтік қатынастар субъекті әрі әлеуметтік мәнді қасиеттердің иегері ретінде танылады. «Адам», «индивид», «даралық» ұғымдары бір-бірін толықтырады, бірақ әр ұғымның өзіндік түсінігі бар. Сондықтан, адам өзінің жан-жақты қалыптасуы жолында даралық нышандарын дамытады, табиғи және әлеуметтік тұрғыдан қалыптасқан нышандарының қайталанбас ерекшеліктерін қалыптастырады. Қанша адам болса сонша дара тұлға қалыптасады. Мысалы, болашақ дәрігердің бойында адами қасиеттерімен қатар кәсібіне қатысты адамгершіліктік құзіреттіліктерінің қалыптасуын айтсақ болады. Дәрігер қандай жағдайда болсын науқасты ең алдымен адам ретінде қабылдауы шарт.

Заманауи адамның қоғамдық санасы мен әлеуметтік мәні тікелей қоғаммен өзара қарым-қатынасы нәтижесінде қалыптасады және уақыт талаптарына сай жаңғырып отырады. Қоғам сұранысына сай қабілет, мінез-құлықтары мен құндылық бағыт-бағдарлары, қызығушылықтары мен мүдделері айқындалып отырады. Адам биологиялық құрылым иесі ретінде өткен дәуірлердегі білім-тәжірибелерді, салт-дәстүрлерді, материалдық және рухани құндылықтарды сол күйінде қабылдап қана қоймай, оны осы заманға ылайықтап, жаңғыртып қабылдауда өз үлестерін қоса алады. Ал заманауи тұлғаның жан-жақты дамуы мен қазіргі еңбек нарығында бәсекеге қабілеттіліктерін қалыптастыруда қоғам және мемлекет тарапынан қолдауды қажет етеді.

Жеке адам құрылымының негізгі компоненттері оның: *бағытталығы, мүмкіншілігі, мінез-құлқыжәне «мен», яғни өзін-өзі реттеу қызметі* құрайды.

Ес, қабылдау, түйсік, ойлау, қабілет тұлғаның тума қасиеттері ретінде кемелденуінжаттықтыру және жетілдіру арқылы адам жеке дара ерекшеліктерінің психикалық процестерінің құрылымын құрады. Білім, білік, дағды және әдеттері жеке тұлғаның әлеуметтік іс-тәжірибесінің даралығының ерекшелігін көрсетеді. *Бағыттылық* - адамның тұлға ретіндегі жоғары деңгейін анықтайды.

Тұлғаның сапалық ерекшеліктерін қарастырған М.Вертгеймер (1880-1944), В.Келер (1887-1967), К.Коффка (1886-1941) сияқты ғалымдардың тұжырымдарында «Гештальтпсихология» ұғымы кеңінен талдау жасалынды, неміс тілінен gestait - бейне,кескін үйлесімі мағынасын білдіреді. Олардың пікірінше, мінез-құлық тек рефлекстер шоғыры емес, күрделі құбылыс деп тұжырым жасады. Алайда олардың кемшілігі адам қабылдауының шынайы мазмұнын, оның сыртқы ортамен байланысын терістеді.

Австриялық ғалым З.Фрейд (1856-1939) психоанализ теориясының негізін қалап, жүйке және психикалық аурулардың пайда болуын себептерін қарастырды. Оның ілімінің негізі адам өз қылықтарын санамен түсіндіре алмайды, тек себептерін түс көру, сандырақтау, ырықсыз қозғалыс сияқты құбылыстармен байланысты анықтай алады деп тұжырым жасады. Оның тұжырымын қолдаушылар А.Адлер - даралық психология, К.Юнг - талдау психология, Э.Эриксон - Эго, К. Хорни - әлеуметтік - мәдени теория, Э. Фромм және т.б. ғалымдар өз талдауларымен жалғастырды.

Бихевиоризм бағытындағы теориялық тұжырымдаған Э.Л.Трондайк, Б.Ф.Скиннер, Бандура сияқты ғалымдар психолгия адам санасын, оның мазмұны мен қызметін зерттеуден бас тарта отырып, тек мінез – құлық қызметі мен мазмұыны зерттеу нысанына айналуы қажеттілігін атап өтті.

С.Л.Рубинштейн (1889 – 1960), А.Н.Леонтьев (1903-1979) іс - әрекет туралы тұжырымдарында сананың іс - әрекет үдерісі кезінде қалыптасып және содан көрініс табады. Адамның іс - әрекет нәтижесінде нақты бір өнім алынады. Қазіргі кезеңде адам тек өз мүддесі үшін емес, сонымен қатар, қоғам мүддесі үшін іс-әрекет етуі мәселесі күн тәртібінде қалып отыр.

А.Маслоу, К.Роджерс, Г.Олпорт дербестік, гумандылық, экзистенциальдық, феноменологиялық және т.б. мәселелерді қамтитын - гуманистік психология теориясының негізін қалаушылар болды. Аталған ғалымдар бихевиоризм мен психоанализ өкілдерінің адам мәселесін қарастырудағы кемшіліктерін жойып, шынайы психологиялық зерттеулерді жүзеге асыруды қарастырды. Салауатты, шығармашыл адам – өзін жан-жақты жетілдіреді, кемелденеді деп түсіндірді. Маслоу адам қажеттіліктерін физиологиялық, қорғаныс, гуманоидтық - шындық, қарапайымдылық, әділдікті керек ету қажеттіліктерін жіктеп, түсіндірді. Оның ойынша әрбір адам баласы осы қажеттіліктер сатысынан өтуі қажет. Алайда оның тұжырымындағы кемшілік адамның тек биологиялық қажеттіліктерін басты етіп көрсетуі болды, өйткені адам тумысынан қайырымды, игілікті болып дүниеге келеді, ал оның жаман қасиетінің қалыптасуы ортаға байланысты. Сонымен қатар, адамның тегі жақсылықтан бастау алады, ал оны сол қалпында жетілдіру әр адамның өз қолында.

Өзіндік сана ұғымын И.С.Кон адамның өзін іс - әрекет субъекті ретінде тануға ықпал етуші психикалық үдерістер деп түсіндіреді және адамның өзі туралы білімдер жиынтығы – «Мен» бейнесі деп тұжырымдаған. Ал психолог А.Г.Спиркин «мен» ұғымы «адам өз санасының нұрымен сәулелендіріп, өзін қабылдауы, тануы және сезуі»,- деп қарастырады. «Мен» - бұл адамның реттеуші тетігі, рухани болмысын бақылайды, сананы бақылаушы әрі танушы, адамның қоршаған ортада бекітуші құралы.

3. Психологияның негізгі зерттеу әдістері ретінде бақылау және эксперимент болып табылады.

Байқау әдісі - табиғи жағдайларда психикалық үдерістерді зерттейді. Бұл әдістің өзін-өзі бақылау, ішкі бақылау - интроспекция, сыртқы, ерікті, стандартталған, жан-жақты, қысқа және ұзақ мерзімді қамтитын түрлері бар. Ал эксперимент әдісі арқылы зерттеуші өзі бақылайтын құбылысты жасанды жағдай жасау арқылы нәтижені алады. Бұл әдістің артықшылығы сол, зеттеліпіп отырған нысанның жағдайы нақты фактілер арқылы дәлеллдеуге, психикалық құбылыстардың себептерін анықтауға, қайталап зерттеуге болатындығы мен сандық-сапалық көрсеткіштерді анықтауға болады. Эксперимент екі түрлі жағдайда жүргізіледі: лабораториялық жәнетабиғи ортада. Лабораториялық эксперимент жүргізуде танымдық үдерістер: қабылдау, ес, зейін, ойлау, түйсіну, түйсік, еске түсірудің психикалық ерекшеліктерін анықтайды. Табиғи жағдайда эксперименттік зерттеудің мүмкіндігі жоғары, өйткені оның зерттеу табиғилығы, жасандылықтан ада болуы.
Психологиялық зерттеу әдістерінің қатарында қазіргі кезеңде жиі қолданылатын әдіс – тест. Бұл әдістің ерекшелігі сонда, ол жаңа құбылыстардың мәнін ашу емес, керісінше бұрыннан бар құбылыстардың мәнін ашу болып табылады. Тестілеу әдісі арқылы адамдардың нақты іс-әрекетті орындау үшін оның даярлық деңгейі айқындалады. Тест – сынамалы, тест – бақылау, тест-тапсырма т.с.с. болып бөлінеді.
Сауалнама әдісі арқылы түрлі сұрақтарға жауап алу, мәселенің мәнін ашу мақсатында жүргізіледі. Оның ауызша, жазбаша, интервью, әңгіме және т.б. түрлері бар. Модельдеуәдісі психикалық құбылыстар мен үдерістерді жанама түрде ұқсас модельдемен салыстырмалы зерттеулер жүргізіледі. Модельдеу үшін зерттеліп отырған құбылыс туралы толық мәлімет болуы қажет, сонда ғана зерттеу нәтижесінің дұрыстығы, толықтығы, жан-жақтылығы қамтамасыз етіледі.
Психологияның ғылым ретінде салалары пайда болды. Материалистік медициналық психология зерттеу саласы нейрофизиология болды. И.М.Сеченов нейрофизиологияның негізін қалады. Сонымен қатар, нейрофизиология, невропатология, психология және психиатрия саласында В.М.Бехтеревтің еңбектерінде қарастырылды. И.П. Павловтың жоғарғы жүйке қызметі, мидың морфологиясын, биохимиясын, электрофизиологиясын зерттеді. Медициналық психологияның клиникалық психологиялық эксперименталды зертханасында В.М.Бехтерев, Н.А.Бернштейн, Г.И.Россолимо сынды дәрігер-ғалымдар қызмет етті. Кеңестік медициналық психологияны А.П.Нечаев, Л.С.Выготский сияқты ғалымдардың еңбектері болды. Медициналық психология екі бөлімнен: бала психиатриясы мен дәрігерлік педагогикадан тұрады. Қазіргі таңда медициналық психология саласында Б.Д.Карвасарскийдің «Медициналық психология», В.Н.Мясищевтің «Медициналық психологияға кіріспе» сияқты бірқатар еңбектер жарық көрген. Келесі кестеден психологияның салаларын және мазмұндық сипаттамасын көресіздер.
Кесте – 1. Психология салалары мен оның сипаттамалары.

Психология салалары мен оның сипаттамалары		
1	Психология ғылымының салалары	Сипаттама
1	Еңбек психологиясы	Еңбек іс-әрекетінің мазмұны мен психологиялық ерекшеліктері, еңбек іскерліктері, құзіреттіліктері, дағдылары мен машықтарының даму ерекшеліктері мен заңдылықтарын ескере отырып, еңбектің ғылыми тұрғыдан ұйымдастырылуы және іске асырылуы.
2	Педагогикалы	Оқыту мен тәрбиеніңбілімгердің санасына ықпал етуін қарастырады.

	қ психология	Оқу материалының мазмұны мен көлемінің білімгерлердің жас ерекшеліктерін ескере отырып оқу бағдарламалары мен оқулықтар, оқу құралдарын құрастыру, оқытудың инновациялық технологияларын қолдануды қарастырады.
3	Медициналық психология	Дәрігер мен науқастың арасындағы қарым-қатынасты, темперамент пен мінез-құлықтың кәсіптік ерекшеліктерін, емдеу мен психотерапияның психологиялық әдістерін, емдеу барысында нейропсихологиялық, психофармакологиялық, психотерапиялық, психопрофилактикалық, психогигиеналық салалары арқылы түсінікті қалыптастырады.
4	Инженерлік психология	Адам мен қазіргі денсаулық сақтау саласындағы инновациялық технологиялары мен техниканың қарым-қатынасынан туындайтын психологиялық ықпалды қарастырады. Денсаулық сақтау жүйесіндегі технологияларды қолданудың тиімділігін арттыру мақсатында іс-әрекетті дұрыс ұйымдастыру мен оны басқару жүйелерінің құрылымын үйлестіре білу, креативтілік, ақпараттарды сақтау, өңдеу, оны жобалау, оперативті модельдер қалыптастыруда іскерліктері мен дағды-машықтарын меңгеруді қамтиды.
5	Жас ерекшелік психологиясы	Адамның туғаннан бастап қарттық кезеңге дейінгі аралықта олардың психологиялық даму ерекшеліктерін және заңдылықтарын қарастырады.
6	Арнаулы психология	Адамның денсаулығының дамуында ауытқ улардыолигофренопсихология,сурдопсихология,тифлопсихология салалары арқылы зерттеуді қарастырады.
7	Салыстырмалы психология	Салыстырмалы психологияға зоопсихология, этология дейтін салалары арқылы адамның жануарлар психикасымен ұқсастықтарын және айырмашылықтары туралы мәселені қарастырады.
8	Әлеуметтік психология	Адамның қоршаған ортадағы басқа адамдармен өзара қарым-қатынасын, психологиялық үйлесімділігін қарастырады.
9	Әскери психология	Адамның әскери қызметіндегібұйрықты орындауында көрініс беретін мінез-құлқын, әскери техниканы меңгеру мен басқаруда көрінетін психологиялық ерекшеліктерін қарастырады.

4. Мен және менің мотивациям. Мотивация түсінігі жалпы өмір туралы, оның мән-мағынасы мен кәсіби және жеке өмірде нәтижеге қол жеткізуді айқындайды. Мотивацияға бағыт беретін негізгі әрекеттер: нәтижені алдын-ала елестету; мақсатқа қол жеткізетін нақты затты анықтап алу; арман, мақсат, тілектерін жазу; іс-әрекеттерінді жақын және алыс жоспарларға бөліп анықтап алу; өзіңе бәсекелес бола алатын тұлғаны анықтап, үлгі тұт; әрқашан бастаған істі соңына дейін жеткізіп орындау; өзіңді қолдайтын адамдармен жақсы қарым-қатынаста болу.

Мотивация – бұл өзіңді жақсы бастамаларға құлшындыру, серпін беру.

Болашақ кәсібіне мотивацияда студенттердің тұлғалық дамуына ықпал етеді, оның әлеуметтік іс-әрекеттерінің маңызды құрамы болып табылады. Кәсіби мотивация туралы Е.А.Климов тұжырымы бойынша кәсіби іс-әрекеттің белгілі бір саласында еңбек ететін адамның білімділік, іс-әрекет пен іскерлігінің нәтижесінің жоғары деңгейін, тұлғаның келесі төрт психикалық ерекшелігін анықтайды:

- зейін, қабылдау, түйсіну, ес, ойлау, қиялдың кәсіби ерекшеліктері, мінез-құлық, дағдылар, әрекеттер, іскерлік, қиындықтан шығу жолдарын қарастыра білуі ерекшеліктері;
- Іскерлік этикасы, мәдениеті, икемділігі, білімділігі, тәжірибе қоры;
- психикалық күйінің өзгеруі, сабырлылығы мен ұстамсыздығы;
- өз кәсібі саласында гендерлік және жастық ерекшеліктерін түсіну, салауаттылық.

Кәсіби іс-әрекеттің құлшынысы туралы В.Д.Шадриковтің қағидасы бойынша еңбек етуге құштарлық болашақ кәсібіндеөз орнын табуы және жұмысына қанатағаттануы. Еңбекке құлшынысты арттырудакәсіппен шұғылдануда тұлғаның кәсіби ерекше психикалық қасиеттері ретінде тұжырымдаған А.К. Маркова болды. Тұлғаның мотивациялық, эмоциялық, еріктік құрамын құндылық ұғымы мен құндылық бағдары, мотив, мақсат, міндет, қажеттіліктер, қызығушылықтары мен қарым-қатынасы, кәсіби бағыттылығы, болашақ кәсібінде, мысалы дәрігер ретінде өзін қоя білуі мен сезінуі; эмоциялық интеллектісі құрайды.

Кәсіби әрекет, еңбектену үдерісінде тұлға еңбек етуден, оның жемісінен қанағаттанады, эмоциялық ерекшеліктері, кәсібі білімдері, әрекеттері мен тәсілдері, психотехникалары, іскерліктері қалыптасады; кәсіптік шеберліктерін, кәсіби біліктілік деңгейі мен құзіреттіліктерін арттырады; кәсіби дағды менкреативтілігі артады, болашақ мамандығына сәйкес келмейтін психикалық қасиеттердің кедергілерін жояды.

Кәсіби іс-әрекеттің нәтижелілігін қамтамасыз ететін психологиялық тетік – бұл мотивация. Адамның еңбек ету маңыздылығын П.М.Якобсон осы мотивтермен байланыстырады. Осы тұрғыдан қарастыратын болсақ, болашақ маман кәсіби іс-әрекеттке кірісу алдында ең алдымен мотивтері мен мақсаттарын айқындап алады.

Б.И.Додонов болашақ мамандардың кәсіби мотивтерінің құрылымын анықтап берді:
- кәсіптік іс-әрекетті орындау барысында оған қанағаттану;
- кәсіптік машықтану мен іскерлік дағдыларды меңгеру;
- орындаған іс-әрекетінің нәтижесіне қарай материалдық қолдау немесе марапатталуы;
- өзін алаңдататын мәселелерден арылуы мен кәсіби іс-әрекеттерді орындауда қателіктерге жол бермеу.

Еңбекке құлшыныс беретін мотивтерге анықтама берген К.Замфир мотивация құрылымын үшке бөледі: ішкі, сыртқы тиімді және кері ықпал етуші. Оның пікірінше ішкі мотивация мазмұнын өз еңбегінің басқаға тигізер пайдасын түсінуі, еңбегіне қанағаттануы, нәтижеге қол жеткізуін құрайды. Сыртқы мотивация мазмұнын тұлғаның өз қалауы, мақсаты мен берілген тапсырмаларды жауапкершілікпен орындауы, атқарған жұмысы нәтижесіне ылайықты материалдық және рухани қолдаудың қалауы, сонымен қатар кәсіби мансабының өсуі, ұжымның оған сенім білдіруі мен қолдау көрсетуі дұрыс мотивация туындауына ықпал етеді. Сондай-ақ, теріс мотивация мазмұнын ұжымның сенімсіздік танытуы, жалақының төмендеуі, дау-жанжалдың жиілеуі және т.с.с. құрайды. Дегенімен, дұрыс және теріс мотивация мазмұнына қарағанда адамның ішкі мотивациясы тұрақты келеді, өйткені адамды еңбек ету құлшынысын арттыруында тек материалдық қолдау мен жоғары жалақы жетпейді, адам өзінің жаны сүйетін іспен айналысқанда не өзі таңдап алған мамандығында еңбек еткенде жаны рахаттанады, кәсіби шығармашылықтарына қанат бітеді, сондықтан да рухани

қанағаттану басты орында екендігін атап өткеніміз жөн. Осы тұрғыдан алғанда, ежелгі грек ойшылы Алкмеон «адамның жанын түсінбеген дәрігер ол адамды емдей алмайды» деп тұжырым жасауы маман ретінде өз кәсібінің шыңын меңгергенде ғана жеңістерге жететіндігіне көз жеткіземіз. Адам жанын, оның психологиясын түсінуді меңгерген дәрігер кәсіби мансаптың өсу жолын қамтамасыз ете алады. Сондықтан тұлғаның ішкі мотивациясының күші тұрақты болса, онда тұлғаның кәсіби қалыптасуының негізі мықты қаланады.

«Мотивация және мотивтер» еңбегінің авторы Е.П. Ильин еңбекке құлшыныс арттырудың тиімді жолы ретінде оның кәсіпті дұрыс таңдауы, еңбек етуде мотивацияны дұрыс құра білуі мен болашақ жұмыс орнын дұрыс таңдай білуі деп қарастырады.

Еңбек етуде тұлғаның құлшынысын арттыруда психологиялық зерттеу жүргізген отандық ғалым К. Мұздыбаев ұжымынң жас маманға адалдығы мен алдамауы, сенім білдіруі мен еңбегіне қарай жалақысын арттырып отыруы ықпал етеді деп санайды.

Сондай-ақ, еңбек етуде ынталандыруда ұжымның орны мен ролі маңызды, себебі, материалдық қолдау, марапаттау іс-шараларын тиімді ұйымдастыра білуі, түрлі сайыстар, конкурстар ұйымдастыру, елдің әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің дамуына орай материалдық қолдау мөлшерін арттырып отыру шаралары оң ықпал етеді.

Еңбек етуге құлшыныстыарттырудың он алты мотивацияға бөліп қарастырған ғалымдар Е.А. Стрижова және А.Н. Гусев келесі мотивтерді анықтап көрсеткен: болашаққа сенімділік; мансаптық өсу; абырой, бедел; жаны қалаған кәсібі; пайдалы іс атқаруы; істі соңына жеткізуі; еңбектен қанағаттануы; дау-жанжалдарды болдырмау; еңбекті тиімді ұйымдастыра білу;отбасы; бос уақытында тыныңу; еңбектің дұрыс бағалануы; креативтілік; өзін жан-жақты дамыту; корпоративті мәдениет.

А.Маслоу еңбек мотивациясын бес сатыға бөліп қарастырады:

- ✓ тұлғаның табиғи қажеттіліктерінің қанағаттандырылуы;
- ✓ кепілдендірілген жұмысты иеленуге ұмтылысы;
- ✓ іскерлік қарым-қатынас, әлеуметтік байланыстары;
- ✓ ұжым алдында беделге, абыройға ие болуы;
- ✓ өзін жан-жақты жетілдіруге, ортаға танылуына ұмтылысы.

Қорытындылай келе, мотивация тұлғаның орта мен ұжымда кәсіби бейімделуіне оң ықпал етіп, психологиялық, эмоциялық көңіл-күйінің жақсаруына тиімділіг жоғары болып табылады. Қазіргі таңда адам өз кәсібінен тек материалдық емес сонымен қатар рухани қанағаттанғанда ғана шығармашылық тұрғыдан кәсіби биік шыңдардан көріне алады.

4. Иллюстрациялық материал: презентацияhttps://docs.google.com/presentation/d/1bCFM-bbOZZaaQ4U_jWEh1-7lUKzbi8rU/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 1,2,3,4,5, 10,12,13,17,18

Қосымша: 1,2,3,4,7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16,20,25

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Психология және мәдениеттанудың мақсаттары мен міндеттері, пәннің мәні неде?

2.Адам туралы ғылымдар жүйесіндегі психология және мәдениеттанудың орны қандай?

3.Психология үшін «адам», «жеке тұлға», «тұлға» түсініктері қандай маңызға ие?

4.Қажеттіліктер түсінігінің мазмұнын ашыңыз

5.Сіз қажеттіліктердің қандай түрлерін білесіз?

6.А.Маслоудың қажеттіліктер пирамидасының мәнін ашыңыз

7. Мотив және оның түрлері түсініктеріне анықтама беріңіз
8.Мотив пен мотивацияның мәні неде?

№14 дәріс.
1. Тақырыбы: Эмоциялар және еріктік үдерістер
2. Мақсаты: эмоциялар, эмоционалдық интеллект туралы жалпы түсініктерін қалыптастыру,қажеттіліктер, мотивтер түсініктерінің мәнін ашу.
3. Дәріс тезистері:
1.Эмоцияның жалпы сипаттамасы.
2.Эмоцияларды реттеудің әдістері мен тетіктері
3.Эмоционалдық интеллекттің анықтамасы
4.Ерік түсінігі,еріктік мінез-құлықтың өлшемдері
1. Эмоция термині француз тілінен «emotion», латын тілінен «enoveo» -«сезіну», «толғану» мағынасын білдіреді, адамға және жануарларға тән сыртқы және ішкі тітіркендіргіштердің ықпал етуіне қарсы реакциялық жауап беруі, көңіл-күйі мен ортаға қатынасының мазмұны. Эмоция құрамы жағымды эмоция, жағымсыз эмоцияны қамтиды. Жағымды эмоцияға бақыт, қуану, сүйіспеншілік, шаттану сияқты көңіл-күй жатады. Жағымсыз эмоцияның құрамына қобалжу, ренжу, қорқыныш, қайғы, абыржу, үмітсіздену, үрейлену сияқты көңіл-күй түрлері енеді. Басқалардың көңіл-күйін түсіну және адамдармен қарым-қатынас жасау қабілеті нәтижелі қарым-қатынасқа негіз болады. Э.Титченер эмпатия ұғымына өзгенің көңіл-күйін түсіну деп түсінік береді, эмпатия – грек тілінен «құмарлық» мағынасына тура келеді. Мысалы, дәрігер пациентінің ішкі дүниесінде не болып жатқанын толық сезіне алуы, көңіл-күйін анықтай алуы деп түсінуімізге болады. Жақсы кәсіби маман - дәрігер науқастың көңіл-күйін айтқызбай-ақ сезіне біледі. Эмпатия үшке бөлінеді: эмоционалдық, когнитивтік және предикативті. *Эмоциялық эмпатия* сезімге байланысты, олар басқа адамның реакциясын жобалауға және имитациялауға негізделген ақыл-ойдың түрі. *Когнитивті эмпатия* басқа тұлғаның сезімін сезіну, сондай-ақ өзінің іс-әрекетін мен мінез-құлқын ақыл-парасатымен түсінуі. *Предикативті эмпатия* алдын-ала сұхбаттасушымен болатын жағдайда туындайтын сезімдерді талдауы мен болжай алуы. Келесі суретте дәрігер пациентінің көңіл-күйін эмпатиялық түсіне отырып, қарым-қатынас орнатуда.

Сурет – 1. Эмоциялық эмпатия

Эмоционалдық эмпатия сезімге негізделе отырып басқа адамның реакциясын түйсіну мен имитацияланған ақыл-ой түрі. Мысалы, дәрігер науқаспен сұхбаттасу арқылы ішкі сезімдерін түсініп аурудың себептерін анықтауға мүмкіндіктер алады. Эмпатия барлық адамдарға тән сезім. Эмпатия ұғымын философия, этика мен эстетикалық ілімдер тоғысында

«симпатия» ұғымымен қатар түсіндіріледі. С.Спенсер, Шопенгауэр симпатия – ар-ұят, альтруизм ұғымдарымен байланыстырып түсіндірді. Эмпатия ұғымы психотерапевтің кәсіби қасиеті деп қарастыруға болады. Өйткені, медицина даму тарихында «ең алдымен науқасты емес, дені сау адамды емдеу керек» деген мақал бар. Сондықтан, эмпатия психотерапевтің кәсіби маңызды құралы. Дәрігерлер пациентпен қарым- қатынасында эмпатияға үлкен мән береді, себебі эмпатияға қабілеттілік науқаспен байланыс орнатуда ықпал етеді. Ғылыми айналымға термин ретінде «эмоциялық интеллект» ұғымын 1990 ж. енгізгендер П.Сэловей мен Д.Мэйер болды. Эмоциялық интеллект - өзінің және өзгенің сезімдері мен эмоцияларын байқау, ажырату және оны ойлау мен іс-әрекеттерінде қолдана білу деп тұжырым жасалды. Д. Гоулманның 1995 жылы «Эмоциялық интеллект» атты еңбегінде эмоциялық интеллект ұғымын ынталылық, табандылық және әлеуметтік дағдылары деп толықтырды. Тұлғаның ортада адамдармен тиімді қарым-қатынас құруы мен өзін-өзі ұстай білуді меңгеруі, эмоциялық және әлеуметтік құзыреттілік, қабілеттер мен білімдері деп тұжырымдаған Р. Бар-Он болды.Эмоциялық интеллект өзінің және өзгенің эмоцияларын түсіну және оларды басқара білу қабілеті ретінде Д.В. Люсин еңбектірде қарастырды. Оның пікірінше, эмоциялық интеллектінің **тұлға ішілік және тұлға аралық** екі құрамдас бөліктері болады.

2. Эмоцияны реттеудің әдістері мен механизмдері: эмоцияларды қайта қарастыру және эмоцияларды басу. Көшбасшы қабілетінің тұлға бойында қалыптасуына әлеуметтік интеллект С. Заккароның ойынша маңызды орын алады. Ол әлеуметтік интеллектінің келесі екі сипатын ажыратып берді:

✓ әлеуметтік перцепция – қоғамдағы адамдарды және әлеуметтік топтардың ерекшеліктерін жылдам дұрыс түсіне білуі;
✓ мінез-құлық икемділігі – жаңа жағдайға орай өз мінез-құлықын бейімдей алуы.

Р.Стернберг әлеуметтік интеллект ұғымымен эмоционалды интеллект ұғымын өзара байланыста қарастырды.

Д. Гоулмен эмоциялық интеллектті тиімді басқаруда «Эмоциялық көшбасшылық» еңбегінде келесі тұжырымдармен түсіндіреді:

- өзіндік санасы жоғары дамыған көшбасшылар өз эмоциялары мен сезімдерінің әсерін талдай алады және кез-келген оқыс жағдайларда өз мінез- құлықтарын түзете алады;
- өзін қадағалалай алуы: эмоциясын, ерік- жігері мықты, болашағына сенімділік танытуы. Олар стресске сабырлы, кез-келген уақытта төзімділікпен мәселені дұрыс шеше алады;
- әлеуметтік сезгіштігі: симпатия, эмпатия, аттраксия, рефлексия,ептілігі. Мысалы, дәрігер науқастың жағдайын тез түсініп, олардың орнына ішкі сезімін түсінеді.
- қарым-қатынастарды басқара алуы: тиімді шешім қабылдауы, жігерлендіре алуы, қолқабыс ету, ынталандыру, ықпал ету, жетілуге көмектесу, өзгерістерге қолдау көрсету, шиеленістерді реттей алуы арқылы ұжымды сендіре алуы.

Эмоциялық интеллект ұғымы адамның қоршаған ортасына эмпатиялық қатынасы, идентификациялануы (ұқсауы), эмоциясын мінез-құлықпен бақылай алуы мен жауап қатуы.

Сурет-2. Эмоциялардың жіктелуі.

П.Саловей мен Дж. Мэйер эмоциялық интеллектіні зерттей отырып, эмоциялық интеллектіні үш түрлі қабілеттерден тұратындығын анықтады.

П. Саловей, Дж. Мэйер, Д. Карузо эмоциялық интеллектіні ақпараттарды сараптау, эмоциялардың маңыздылығы мен өзара байланысын анықтау, ойлау мен шешім қабылдау үшін қолдана қабілеті деп қарастырған.

П. Саловей, Дж. Мэйер, Д. Карузоның құрған *эмоцияның төрт факторлы моделінің* құрылымы келесі:

- эмоцияларды қабылдау, ұқсастыру және оларды білдіру арқылы шын және жалған эмоцияларды ажырата білуі;
- ойлау фасилитациясы, яғни белгілі бір эмоцияны тудыра білу, оны бақылау арқылы нақты мәселелерді, міндеттерді шеше алуы;
- эмоцияларды түсінуі, талдауы, эмоцияларды жіктеуі және олардың маңыздылығын түсіндіре білуі;
- эмоцияларды басқару арқылы жағымсыз эмоцияларды бәсеңдете алуы, эмоцияларды мақсатқа орай тудыра алуы мен керек жағдайда бас тарта білуі.

ЭМОЦИЯ МЕН СЕЗІМ АРАСЫНДАҒЫ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР

ЭМОЦИЯЛАР	СЕЗІМДЕР
1. Эмоция адамның түрлі органикалық қажеттеріне туып отыратын қысқа ситуациялы көңіл күйі адам қуанғаннан, қамыққаннан көзіне жас алса не болмаса бір нәрсеге мәз болса, мұндай жағдайдың ұзаққа созылмайтыны белгілі.	1. Сезімдер – адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау қажетінен туатын және біртіндеп дамып отыратын бір сыдырғы тұрақты процесс.
2. Эмоция мәнерлі қозғалыстардан көбірек байқалады. Мұнда адам өзін тек организм тұрғысынан көре алады.	2. Сезімдерде мәнерлі қозғалыстар жөнді байқалмайды. Тұрақты, терең әсерлі сезім жеке адам психологиясының басты белгілерінің бірі.
3. Эмоциялардың қызметін лимби жүйесі мен гипоталамус бөлігі басқарып отырады.	3. Сезім ми қабығының жұмысынан, атап айтқанда динамикалық стереотиптердің әркез жасалып өзгеріп отыруынан жақсы көрінеді.
4. Эмоциялар жануарларда да кездеседі. Жануарлар эмоциясы биологиялық сипаттағы реакциялардың жиынтығы. Адам сезімдеріне лайықты көріністер жануарлар психикасында кездеспейді	4. Адамдардың эмоциялары мен сезімдері қоғамдық-тарихи сипатта болып отырады

«Алекситимия» ұғымының мәні адам өзінің эмоцияларын түсінуі мен оны анықтаудағы қиындықтары. Демек, адамның өз сезімдерін түсінуі мен оны басқара білуі қабілетінінің маңыздылығы өзінің психологиялық денсаулығын арттырудағы жеке фактор болып табылатындығы болып есептеледі.

Адам сезімдерін терең жзерттеген грек философы Паблиус Сирустың: «Сізді сезімдеріңіз басқаруға қадам басқанға дейін Сіз сезімдеріңізді басқара біліңіз»,- деген болатын. Осы тұрғыдан алғанда психология ілімінде келесі қағидалар қалыптасқан: «адам жанын жалған тіл қылыш сияқты кесіп түседі, бірақ дана дәрігерлердің тілімен оны емдеуге болады», «өмірде биік жетістіктер мен табыстарға жетудің кілтін эмоциялық интеллект қамтамасыз етеді».

Р. Бар-Он XX ғ. 80-ші ж. Тұлғаның эмоциялық коэффициенті (немесе EQ эмоциялық дамуы) ұғымын енгізген.

Эмоциялық интеллект ұғымы Э.Торндайк, Д. Гилфорд, Г.Айзенк еңбектерінде тұжырымдама жасалды.

Майерс тұжырымында эмоциялық парасатқа ие тұлғаларда өзіндік санасы жоғары дамитындығын дәлелдеген. Себебі, олардың эмоциясында дисфункционалды депрессия, мазасыздық, ашуға сабырлылықпен қарап, шешім қабылдай алады. Эмпатиялық қабілеті арқылы адамдардың эмоциясын дұрыс түсінеді, тиімді қарым-қатынас орната біледі, қоршаған адамдармен, достарымен, әріптестерімен қарым-қатынасты дұрыс орнатады, қолдау көрсете біледі, дау-жанжалды дұрыс шеше алады.

Эмоцияларды тану алекситимияға шалдыққандар қабылдауы қиынға соғады. «Алекситимия» («сөзсіз сезім») терминін психиатр Сифнес өз сезімдерін сипаттап бере алмау; сезімдерді және дене түйсіктерін ажырата алмау; қиялдың жетімсіздігі, сылбырлық деп анықтаған. Эмоцияны меңгеру арқылы тұлға бақылай алады. Дұрыс эмоциялық экспрессия физикалық және психикалық денсаулықты нығайтудың маңызды факторы. Эмоцияларды тежеу, оны сыртқа шығара алмауы түрлі ауруларға себеп болады. Осы эмоциясын көрсете алмауы себептерін зерттеген Я.Рейковский эмоцияларды көрсете алмауы қиындықтарын келесі себептермен түсіндіреді:

- қоғамда бар эмоция түрлерін меңгермегендігі;
- қорқу, өз сезімдерін білдіруден, басқаларға күлкіге қаламын-ау деген ойдан қорқуы;
- туа біткен ынжықтық, тұйықтық факторлары;
- отбасы мен ортада бұйрықты көп қабылдаған мінез-құлықтарының болуы.

Сезімдер — өте күрделі психикалық процестердің бірі ретінде тарихи-әлеуметтік мазмұнда қалыптасады. Сезімдердің эмоциялардан айырмашылығы бар. *Эмоцияның көрініс беру түрі ретінде аффект ұғымын қарастырамыз. Аффект - қысқа уақыт аралығында бүрқ етіп көрінетін эмоцияның түрі.* Дені сау адамдардың аффектісінен психикасы ауруға шалдыққан адамдардың аффекттерін (патологиялық аффекттер) ажырата білу керек. Осы жағдайда аффект адамның ми қабығы мен қабық асты орталықтарының байланысы бұзылған шақта, екінші сигнал жүйесінің реттеушілік рөлі кеміген кезеңді қамтиды. *Құмарлық ұғымы тұлға бойындағы басым,* мықты, терең, тұрақты эмоция түрі. Құмарлықтың қоғамдық мәні бар.

3.Психологиядағы ерік түсінігі. Ерікті актінің құрылымы. 1883 ж. Ф.Теннис ерік ұғымын «волюнтаризм» терминімен қатысты түсіндірген болатын. Ал ежелге антикалық дәуірде ерік ұғымын Августин (354-430) жан мен тәнді басқарушы деп анықтады. Алғаш рет ерік ұғымына анықтама берген Аристотель (384-324 жж. Б.э.д.) субъектінің саналы шешіміне негізделген іс-әрекеттен тұрады деп санады. Ерік жанның саналы бөлігінде туындап, саналы шешім тілекпен бірігеді және шешім қабылдауға күш береді деп тұжырым жасады. Аристотель ерік адамның қалауымен жүзеге асады деді.

Ежелгі Рим ойшылы және дәрігер Гален (130-200) ерікті және еріксіз қозғалысты анықтап, еріксіз қозғалыстарға ішкі мүшелердің (жүрек, асқазан) бұлшық ет жиырылуы деп қарастырды. Ал қалған барлық қозғалыстар ерікті қозғалыс деп анықтады. Еріксіз (автоматты) қозғалыс үнемі психикалық пневманың қатысуымен іске асады, қабылдау, ес, сана және қозғалыс мүшелерін басқарады деп қарастырды.

Р. Декарт ерік құмарлықпен байлыныста қозғалыстарды тежейді және сана еріктің өзіндік құралы болып табылады. Сондықтан, ерік адамның адамгершілігімен тығыз байланысты. Ерікте мотив пен тілек бірлікте, қажеттілікті қанағаттандыруы. Д.Пристли, А.Коллинз, Г.Спенсер, В.Виндельбандт тұжырымдарында ерік тұлға санасындағы тілек деп қарастырған.

Тұлғаның өзін-өзі реттеу психологиясы (стрессменеджмент). Стресс түсінігі.

Қазіргі кезеңде тұлға психологиясын зерттеуде «тұлға өзін қалай қалыптастырады? Бағыты мен белсенділігін қалай арттыруға болады? Өмірлік мақсат, ұстанымын қалай таңдауға және оны немен байланыстыруға болады? Қазіргі қоғамдағы адам үшін не маңызды, не қымбат?» деген мәселелерді зерттеу өзектілігімен айқынадалады. Абай айтқандай «Адам өз тағдырының қожасы», яғни «Адам өз тағдырының авторы» бола алады. Л.С.Выготскийдің пікірінше, «Педагогикалық психология» еңбегінде адамды басқа біреу тәрбиелей алмайды, өзін-өзі тәрбиелей алады, ал қоршаған орта оның тұлға ретінде қалыптасуына қажетті материал бере алуы мүмкін. Тұлғаның өзін дамытуы оқу-тәрбие, өзін-өзі жетілдіруі және оған барлық субъектілердің қатысуы. Тұлғаның өзін-өзі дамыту арқылы жақсылыққа, мұратына, мақсатына жетуге талпынады, еңбектенеді, шығармашылықпен айналысады, тұлғаның өсу кезінде оның қабілеттеріне, сапасының өсуіне де тұлға саналы түрде басшылық етеді.

Дегенімен, кейде тұлға өзіне төмен баға беруі салдарынан өзін дамытуға шамасы келмейді. «Тұлғаның өзін реттеуі» сананың өсуіне жоғары ілімді игеру арқылы қол жеткізуге болады. Гештальттерапияда Ф.Перлз бойынша тұлға өзін реттеуде сенімділік, өзін жағдайға байланысты реттеп, қажетті арнаға бағыттап отырады деп қарастырады. К.Роджерс,

А.Маслоу адам өз өмірі мен рухани дамуын өзі қалыптастыра алатын ерекше тұлға деп анықтайды. Тұлғаның өсуі жеке-даралық, толысу, психологиясының сау болуы мен мақсатына ұмтылуы арқасында қол жеткізуге болады. Адам жауапкершілікпен даму үшін қолайлы жағдай жасауы, жолды тауып, өмірінің мақсат-мүддесін анықтай алуы арқасында мүмкіндік алады.

Стресс – адамның күйзеліске ұшырауы, ағзасының сыртқы тітіргендіргіштерге қайтарған реакциясы. Адамдар стрессті қатты ренжігенде, ашуға булыққанда, аш болған кезде, жұрағанда, ыстық күннің астында қалғанда, науқастанғанда және оқыс жағдайларда ұшырайды.

Жұмыстағы дау-жанжал, студенттердің емтихан алдындағы қобалжуы стресске алып келеді. Кейде адам қатты шаршағанда, тыныңу тәртібі бұзылғанда стресске шалдығады. Сонымен қатар, жалғыздық, өзін керексіз сезінуі немесе кәсіби іс-әрекеттердің қайталануы, яғни жүйке жүйесіне күш түсіретін жұмыстарда стресске ұшырайды.

Стрестік жағдайды түзетпесе науқастанады, стресс адамның психикалық, физикалық денсаулығына әсері бар, ишемиялық аурулар, жүрек ауруы, гипертониялық ауруы, диабет, асқазан жарасы және он екі елі ішек жарасы, язвалық колит, бронхиальді астма, тері аурулары, әртүрлі иммундық және аллергиялық бұзылыстарға ұшыратады.

Г.Селье медицинада ең алғаш «стресс» терминін «күйзеліс», «қысым» деп анықтаған. Ол бейімделушілік синдром және стресті, стрестің механизмін, стресстік реакцияда гормондардың рөлі мен оның эндокриндік емес ауруларға қатысуы туралы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Г.Селье «Дисстрестік стресс» атты еңбегінде стресс күйлерін толық анықтап жазды.

Клод Бернар адам үнемі стрестен сақтанып, уайымшыл, күйзеліске берілмеу тиіс екендігін ескерткен болатын. Г.Селье стресске ұшырағанда қан жоғалту инфекциялық ауру, рак ауруының белгілері ретінде салмақ жоғалту, тәбеттің болмауы, апатия, әлсіздік, түрінің шаршаңқы болуын анықтаған. Сонымен қатар, бүйрекүсті безі екі бөліктен тұратындығын, ол сыртқы(қабық) және ішкі қабаттан (милы зат) тұратындығын анықтаған. Сытқы қабат, кортиикоид гормондар бөледі,ал ішкі милы қабат адреналин мен оған ұқсас гормондары адамның стреске қайтаратын реакциясы болып табылады.Селье стресс дамуын үшке бөлді: оқыс хабарға реакция; резизтенттілік кезеңі және шаршау. Оқыс хабарды естігенде тимус, сөл, майлы тін көлемі кішірейеді, асқазан мен ішекте жара, қан құрамында эозинофилдері, бүйрек үсті безінің құрамындағы липидгранулулары жоғалады.

Эверли мен Розенфельд стрестің даму барысында психосоматикалық ауру пайда болатындығын және гипертониялық ауруларға, асқазан және он екі ішек жарасына алып келетіндігін зерттеген.

Сурет 4. – Г.Селье стресс ұғымы туралы

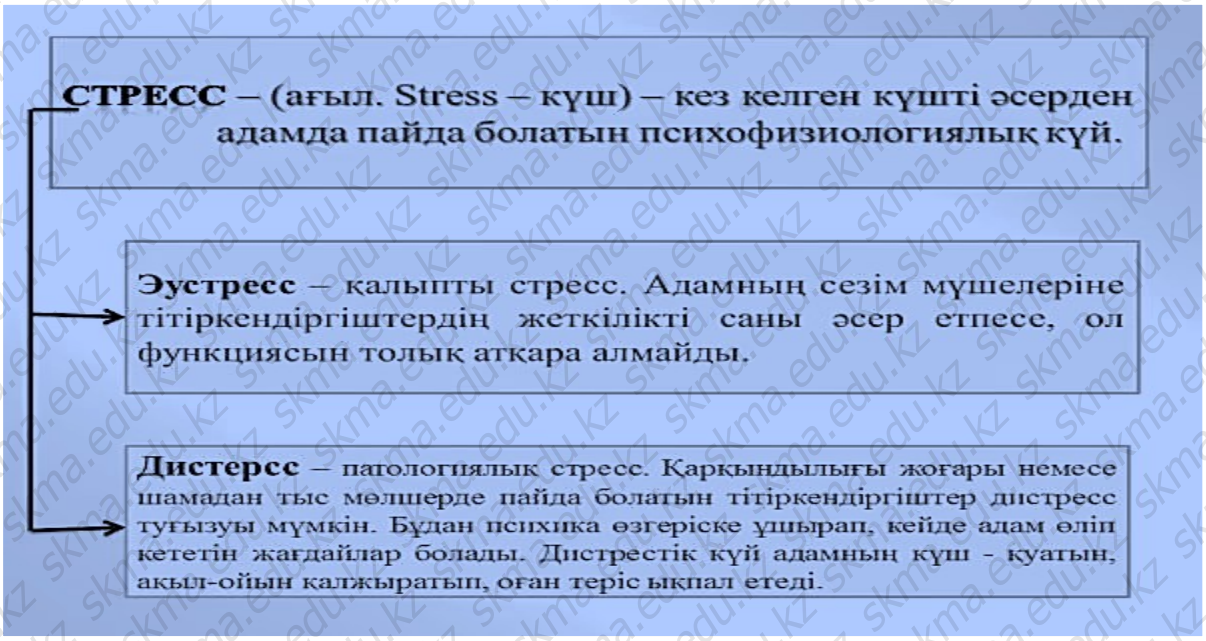

Сурет 5.- Стресс түрлері

Стресс екі типке бөлінеді: эустресс және дистресс. Эустресс өзіне қажетті эффектпен сәйкес келсе, дистресс қажет емес эффектпен сай келуі мүмкін. Дистресс жағымсыз, ұйқыда жатқан адам кейде стрестерді қабылдауы мүмкін. Ауыр стресс алғанда адамды асқазан жарасын, инфаркт, гипертонияға ұшыратады. Италия медиктері өте қызықты бақылау жүргізе отырып, адамның жүйке жүйесінің бірден қажып кетуін байқап, ондай оқиғалар көбінесе туристерде, музейге келушілерде болатындығын анықтаған, мұны Сендаль синдромы деп атаған.

4. Иллюстрациялық материал: презентация, видеоролик
https://docs.google.com/presentation/d/1Mbx_9I00o5risFs6HA6Gbc9RY3IrT-M9/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)
Негізгі: 1,2,3,4,5, 10,12,13,17,18
Қосымша: 1,2,3,4, 7,8,9,10,12,14
Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. «Эмоция» дегеніміз не. Эмоцияның сезімдерден маңызды айырмашылығы неде?
2.Сіз эмоцияның қандай түрлерін білесіз?
3.Сіз эмоцияларды реттеудің қандай әдістері мен механизмдерін білесіз?
4.Адамның эмоционалдық раекциясы ықпалға қаншалықты сәйкес келеді? Мүмкін боларлық сәйкестілік немесе сәйкессіздіктің себептерін түсіндіріңіз, өз жауабыңызды мысалдармен иллюстрациялаңыз.
5.Эмоционалдық интеллект түсінігіне анықтама беріңіз.
6. Ерік дегеніміз не және еріктік мінез-құлықтың өлшемдері қандай?

№15 дәріс

1. Тақырыбы: Тұлғаның даралық-типологиялық ерекшеліктері. Құндылықтар, мүдделер, нормалар жеке тұлғаның рухани негізі ретінде.

2. Мақсаты: тұлғаның темпераменті және оның түрлері, мінезі және оның қалыптасу жолдары, жеке басының қабілеттері мен талпыныстары, тұлғаның рухани негізі ретінде бағалаулар, қызығушылықтар, нормалар ұғымдары туралы түсініктерін қалыптастыру, жеке тұлғаның табысының негізі ретінде салауатты өмір салты, кәсіби өзін-өзі анықтау және өмір мәні психологиясының мәнін ашу.

3. Дәріс тезистері:

1. Темпераменттің анықтамасы. Темперамент түрлері: холерик, сангвиник, флегматик және меланхолик.
2. Мінезді анықтамасы. Мінез акцентуациясы және тәрбие.
3. Тұлғаның қабілеті мен нышандары.
4. Әлеуметтік әлемдегі «Мен». Құндылықтар.
5.Салауатты өмір салты тұлға табысының негізі ретінде.

Темперамент (лат . temperamentum – бөліктердің тиісті арақатынасы, өлшем бірлігі) - бұл адамның психикалық процестері мен мінез-құлқының жеке қарқынымен, ырғағымен, қарқындылығы мен жылдамдығымен анықталатын тұлғаның интегралдық психикалық қасиеті.

Біріншіден, ең жақсы немесе нашар темпераменттер жоқ-олардың әрқайсысының өзінің оң жақтары бар. Екіншіден, табиғатта" таза " темпераменттер өте сирек кездеседі. Көбінесе адамның әртүрлі типтері бар, бірақ кейбір бір қасиеттер басым.

Темперамент түсіндірмесінің негізгі үш жүйесі бар, онда оның ең көп таралған жіктемесіне негізделген:

1. **Гуморальды теория** темпераменттің ағзаның сұйық ортасымен байланысын көрсетеді.
2.**Конституционалды немесе морфологиялық теория** адамның физикалық Конституциясы (оның денесінің құрылысы) оның темпераментінің негізгі биологиялық алғышарты ретінде түсініктерін негізге алады.
3.**Нейрофизиологиялық теория**, ол темперамент түрлерін жүйке жүйесінің тұрақты типтерімен салыстырады.

Темперамент туралы ежелгі ілім ежелгі грек дәрігері Гиппократ (б.з. д. V). Ол адамның темпераменті адам денесінің құрамына кіретін төрт сұйықтықтың (гумордың) қайсысы белгілі бір адамның денесінде басым болады деп санайды. Темпераменттің әрбір түрі Гиппократ дененің 4 негізгі гуморының бірі: қан (лат. sanguis), өт (chole), шырыш (грек. phlegma), қара өт (грек. melas+chole. Гиппократ іліміне сүйене отырып, антикалық басқа атақты дәрігер Клавдий Гален (ОК. 200 жж.) негізін әзірледі-пераментов, ол қзақстан " белгілі "трактатында De temperamentum". Оның іліміне сәйкес, темперамент түрі шырындардың бірінің денесіндегі басымдыққа байланысты. Олар темпераменттің 13 түрі бөлінді, бірақ кейін олар төртке дейін жетті. Темперамент түрлерінің бұл төрт атауы жақсы белгілі: сангвиник (лат. sanguis-қан), флегматик (герч. phlegma-шырышты, қақырық), тырысқақ (грек. chole-өт) және меланхолик (грек. melas chole-қара өт). Бұл тұжырымдама көп ғасырлар бойы ғалымдарға үлкен әсер етті. Оның негізгі темпераменттердің алғашқы егжей-тегжейлі және психологиялық дәл "портреттері" тиесілі. Сонымен қатар, Кант, мүмкін, белгілі темпераменттердің алғашқы тобын тек психологиялық негіз бойынша жүзеге асырды. Ол сезімнің темпераменттері (сангвиник – Көңілді мінездегі адам, меланхолик – қара

мінездегі адам) және қызмет темпераменттері (холерик – шашыраңқы, белсенді, жеңіл адам, флегматик – салқын және ұстамды, пассивті және нашар). Отандық психолог П. Ф. Лесгафт темпераменттердің дәстүрлі түрлерін қанайналым жүйесі мен зат алмасу жылдамдығының ерекше ерекшеліктерінің көрінісі ретінде қарастырды.

Аталған тәсілдермен қатар, ежелгі заманнан темпераменттің адамның физикалық келбетінің ерекшеліктерімен тығыз байланысы туралы түсінік қалыптасты: жеке тұлғаның ерекше белгілері дене пропорциясымен, жеке органдардың формасы мен өлшемдерімен және басқа да морфологиялық белгілермен салыстырылды. Нәтижесінде темпераменттің Конституциялық немесе морфологиялық теориясы қалыптасты. Неміс психиатры Эрнст Кречмердің "дене құрылысы және сипаты"еңбектерінде ұсынылған типология кеңінен таралған. Оның тұжырымдамасына сәйкес, адам Конституциясы мен оның темпераментінің қасиеттері арасында тікелей байланыс бар. Кречмер дененің төрт негізгі түрін бөлді:

1.Астеник немесе лептосоматик-нәзік денелі, биік бой, тар иық, тегіс кеуде клеткасы, ұзын және жіңішке аяқ-қолдар, созылған бет;

2.Пикник-май тіндері бар, толық, кіші және орта бойлы, дөңес кеуде клеткасы, іштің шығыңқы, бас сүйегінің дөңгелек формасы және қысқа мойын;

3 жеңіл – бұлшық етпен және күшті денелі сипатталады; әдетте жоғары немесе орташа бойы жоғары, Кең иық және тар жамбас;

4.Диспластик-дененің тепе-теңсіз құрылымы бар, нашар қалыптасқан, әртүрлі деформациялары бар адам.

Отырып, аталған типтері денелі Кречмер соотносит үш типі темперамент: шизотимик, иксотимик және циклотимик.

Астениялық денелі бар Шизотимик тұйықтылықпен сипатталады, эмоциялар тербелісіне бейім, шнителен, упрям, ригиден (негибок) құрылғылар мен көзқарастарда, әлеуметтік ортаға бейімделуде жиі қиындықтар тудырады. Атлеттік денелі иксотимик-бұл тыныш, Аз әсерлі, ұстамды мимикамен, ақылсыз қимылмен, ойлау икемділігінің төмендігі, жиі ұсақ және педантты адам. Пикникалық денелі берілген Циклотимик эмоциялардың қуанышынан көңіл-күйге дейінгі циклдік ауытқуымен сипатталады, сонымен бірге адамдармен оңай байланыста болады,ашық, мейірімді, шынайы көзқараспен.

Кречмер теориясы Еуропада кеңінен таралған, ал АҚШ-та Уильям Шелдонның тұжырымдамасы танымал болды, оның негізінде темпераменттің бөлінген түрлерінің денелі түрмен арақатынасы анықталады. Шелдон Конституцияның үш түрін бөліп көрсетті: 1) эндоморфты; 2) мезоморфты; 3) эктоморфты. Эндоморфты денелі жеке тұлғалар дамымаған бұлшықет пен артық май тіндерімен ерекшеленеді. Мезоморфты түрге күшті және жұқа (атлетикалық) денелі, жоғары дене төзімділігі, күшті және дамыған бұлшық ет тән. Эктоморфты тип дененің нәзік құрылымымен, жіңішке және тегіс кеуде қуысымен, жұқа ұзын аяқтармен сипатталады. Темпераменттің тиісті түрлері: висцеротоник, соматотоник және церебротоник.

Висцеротоник-жайлылыққа ұмтылған, эмоциялық теңдестірілген, шыдамды және бәріне мейірімді адам. Соматотоник-жігерлі, физикалық белсенділік пен тәуекелге бейім, шешілетін, жиі агрессивті, басқа адамдардың уайымдарына сезімтал емес, шыдамды, өрескел, үстемдікке ұмтылады. Церебротоник-скован және қозғалыста тежелген, ажыратуға бейімділігімен, тұйықтылығымен, реакциялардың жоғары жылдамдығымен, ауырсынуға шамадан тыс сезімталдығымен сипатталады.

Нейрофизиологиялық теориялар И. П. Павловтың еңбектерінде дамыды. Ол темпераменттердің жүйке жүйесінің түріне тәуелділігіне назар аударды. И. П. Павловтың көрсеткеніндей, жүйке жүйесінің төрт қасиеттерінің комбинациясы және төрт классикалық темпераменттің физиологиялық негізін құрайды:

жүйке жүйесі күшті, теңдестірілген, жылжымалы-сангвиник
жүйке жүйесі күшті, теңдестірілген, инертті-флегматик
жүйке жүйесі күшті, теңдесі жоқ, жылжымалы-тырысқақ
Жүйке жүйесінің әлсіз түрі, теңдесі жоқ, қозғалмалы немесе инертті – меланхолик.
Б. М. Теплов пен В. Д. Нибылициннің зерттеулері нерв жүйесінің негізгі қасиеттерінің құрылымы айтарлықтай күрделі екенін көрсетті, ал комбинациялар Саны Павловтан әлдеқайда көп. Темпераменттің көрсетілген төрт түрін жалпылама деп қарастыру керек.
2.Мінез — құлықтың типтік тәсілдерін негіздейтін тұлғаның тұрақты қасиеттерінің жиынтығы.
Мінез жеке тұлғаның биологиялық негізделген құрылымдарына негізделеді және тәрбиенің қоғамдық жағдайлары мен бағыттылығын көрсетеді.
Мінез адам өмірінің әртүрлі салаларында: еңбек қызметінде, қарым-қатынаста, адамға басқа адамдарға және өзіне қатысты әдеттерде көрінеді. Бұл адамға тән әрекеттер тән деп аталады, ал осы адамға тән әрекеттердің ерекшеліктері оған жалпы беріледі. Мысалы, бірнеше батыл әрекеттер жасаған адам туралы, ол батыл, шындықты білдіретін адам туралы айтады, ол адал немесе шындықты айтады және т. б. Екінші жағынан, тіпті батыл адам белгілі бір жағдайларда сындыра алады, ал адал адам кейде оған жақын адамды зақымдауы мүмкін ащы шындықты айтуға шешпейді. Сондықтан адамның ең тұрақты және ең жиі көрінетін ерекшеліктері ғана тән болып саналады.
Осы немесе басқа сипат тек белгілі бір өмірлік жағдайларда ғана көрінуі мүмкін. Мысалы, ерік-жігер немесе ерік-жігер сипатының болуы адамда саналы мақсат пен кедергі болған жағдайда ғана көрінуі мүмкін.
Сипат туғаннан бастап өлімге дейін адам өмірінің ағымында қалыптасады. Өмірдің алғашқы жылдарында мінезді қалыптастыру қарқынды жүріп жатыр,ал жетілген жылдары ол өте нашар өзгереді. Дегенмен, маңызды оқиғалар, Төтенше жағдайлар, өмірдің күрт өзгеруі адамның сипатына елеулі әсер етуі және тіпті жетілген жылдары да оның өзгеруіне әкелуі мүмкін. Өмір салты, Қоғамдық жағдайлар және нақты өмірлік жағдайлар сипатты қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.
Мінезді қалыптастыру өзінің ерекшеліктері мен даму деңгейі бойынша әртүрлі топтарда (отбасы, достық компания, сынып, спорттық команда, еңбек ұжымы және т.б.) жүреді. Жеке тұлға үшін қандай топ референттік болып табылатынына және осы топтың қандай құндылығын қолдап, дамытуына байланысты адамда сипаттың тиісті ерекшеліктері дамиды. Бұл ретте өмір сүру жағдайлары, адам және оның сипаты арасында тікелей және кері байланыс бар. Белгілі бір сипаттың арқасында адам белгілі бір қызмет түрімен айналыса бастайды,ол белгілі бір өмір салты қалыптасады. Бірақ, екінші жағынан, өмір салты сипатқа әсер етуі мүмкін. Мысалы, батыл, батыл адам ұшқыш-сынаушы мамандығын таңдайды, ал осы мамандықтың ерекшеліктері батылдық пен өзін-өзі ұстаудың ерекшеліктерін күшейтеді.
Тарихтың әр кезеңінде адамдар адам сипатының қалыптасуын әр түрлі түсіндірді:
адамның туған күніне байланысты (астрология және гороскоптар);
бет белгілері мен сипаты арасындағы қарым-қатынасты зерттей отырып (физиогномика);
бас сүйектің құрылысы мен сипаты арасындағы байланысты зерттей отырып (френология)
адамның алақанының тері бедері арасындағы байланысты анықтау
және оның сипаты (хиромантия);
адам денесінің құрылысы (оның Конституциясы) мен сипаты (Кречмер) арасындағы байланысты белгілей отырып.
Айқын сипаттағы белгілері — бұл белгілер, олар бойынша қорытындылар істеуге болады кезде адам сол немесе өзге де қолданады. Оларға жатады:
1) сөйлеу: қатты-тыныш, жылдам-баяу, эмоциялық-құрғақ, императивті-жасырын;

2) тұлға: шиеленіскен-босаңсыған; тірі-қатқан, мейірімді-жоғары өлшемді;
3) көз: көзқарас қу-түзу, қайғылы-көңілді;
4) поза: мақтаныш — жасырғыш; сенімді — батыл.
Бірінші жіктеу-психикалық процестер бойынша. Бұл жағдайда мінездің ерекшеліктері эмоционалдық, ерік және интеллектуалды болып бөлінеді.
Эмоционалды: эмоционалдық, өмірлік, әсерлі, қайырымдылыққа, мейірімділікке, қатыгездікке және т. б. жатады.
Еріктік: табандылық, дербестік, сенімсіздік, батылдық.
Зияткерлік: білімділік, зеректілік, тапқырлық, жеңіл ой, ойлылық.
Алайда, бұл жиі көріністері сипаттағы болып табылады кешенді табиғаты бойынша және болуы мүмкін емес бір мәнді жатқызылған разряд, жігерлік, эмоционалдық немесе интеллектуалдық процестердің (мұнда күдіктілікті көрмейді, великодушие, жомарттық).
Сонымен қатар, осы жіктемеден тыс адамның адамгершілік қасиеттерін анықтайтын сипаттың бірқатар белгілері қалады. Сондықтан, осы типологияға мінез — құлықтың төртінші түрін енгізу мағынасы бар-моральдық, оларға адамның мейірімділік, қайырымдылық, өзімшілдік және т. б. сияқты қасиеттері жатады.
Екінші жіктеу-тұлғаның бағыттылығы бойынша. Бұл жағдайда сипаттың үш тобы бөлінеді.: қоршаған ортаға қатынасы (қағидаттылығы, ұстанымсыздығы));
қызметке қатынасу (адалдық, жалқаулық, еңбекқорлық, амбициоздық));
адамдарға қарым-қатынас (қарым-қатынас, сыпайылық, әдептілік, эго изм, альтруизм) (схема.3).
Мінездің типологиясы адамдарда белгілі бір типтік белгілер — кейбір адамдар тобының ортақ" болуы туралы жорамалдан тұрады. Бұл мағынада сипаттың түрі ретінде адамның жеке тұлғасында осы сипаты бар адамдар тобына тән ерекшеліктерді білдіру түсініледі.
Сипаттың типологиясы белгілі бір постулаттардан туындайды: адамның сипаты онтогенезде ерте қалыптасады; өмір бойы сипаты аз өзгереді; белгілі бір түрге жататын сипаттың үйлесімі мен комбинациясы кездейсоқ емес, заңды болып табылады; олардың сипатына сәйкес адамдарды қанша топқа бөлуге болады.
Мінез құрылымы көбінесе жеке тұлғаның құрылымына сәйкес келеді. Мұнда бірнеше деңгейді бөліп көрсетуге болады, олардың төменгі жағы биологиялық, ал жоғары — әлеуметтік деңгейді көбірек бөлуге болады.
Егер жоғары деңгейден төменге тән болса, онда біз:
сенім (қағидаттылық немесе ұстанымсыздық, оптимизм немесе пессимизм));
қажеттіліктер мен мүдделер (егер рухани қажеттіліктер басым болса, онда білім алушылық пен риясыз, егер материалдық-қиянат, қызғаныш);
интеллект (икемділік немесе ойлау);
ерік (дербес немесе тәуелді, батыл немесе шешілмейтін сипат);
сезім (тітіркендіргіш немесе тыныш сипат);
темперамент (сөздік-жансыз, теңдестірілген — жансыз).
Мінез-құлқын сипаттаудың қиындығы-әрбір сипаттың көптеген градациялары бар, бірте-бірте басқа белгіге ауысып, жиі қарама-қарсы: эгоист-альтруист; мейірімді-ашкөз; нәзік-дөрекі. Кейде олардың арасында көптеген градациялар бар, және сипаттың сандық өзгеруіне қарай ол біртіндеп қарама-қарсы өтеді. Қандай да бір сипаттың сандық көрінісі шекті шамаларға жеткен және норманың шеткі шегінен шыққан кезде сипаттың акцептуациясы туындайды (жекелеген сызықтарды күшейту нәтижесі ретінде норманың шеткі нұсқасы). Бұл ретте индивидтің басқаларына тұрақтылық кезінде бір стресстік факторларға жоғары осалдығы пайда болады. Бұл психопатияға әкелуі мүмкін.
Мінез акцентуациясының маңызды түрлері:

1) интровертті тип — тұйықталу, қарым-қатынастағы қиындықтар, өзіне күтім жасау;
2) экстравертті тип-қарым-қатынасқа шөлдеу, сөйлеу, қызығушылықтың тұрақсыздығы;
3) сензитивті тип-жоғары сезімталдық, қорқу, ұялу;
4) демонстрациялық тип-эгоцентризм, үнемі назар аудару, таңдану және сезу қажеттілігі, өтірік, ұятқа және сурет салуға бейімділік.
Неміс ғалымына ұсынылған мінез-құлықтың екпінінің типологиясы. А". Леонгард әлемдік психологияда ең танымал. Ол адамның қоршаған адамдармен қарым-қатынас стилін бағалауға негізделген және дербес мінез-құлықтың бірнеше түрін бөледі :
1. Гипертимді түрі. Ол өте қарым-қатынасты, сөзхотливость, қимыл, мимика, пантомимика сипаттайды
2.Дистимдік түрі. Ол төмен байланыс, аз сөзділік, басым пессимистік көңіл-күйді сипаттайды.
3.Циклоидты түрі. Оған көңіл-күйдің жиі мезгілдік ауысуы тән, соның нәтижесінде қоршаған адамдармен қарым-қатынас үлгісі жиі өзгереді.
4.Қоздырғыш түрі. Бұл түрге қарым-қатынастағы төмен байланыс, вербалды және вербалды емес реакциялардың баяулығы тән.
5.Кептелу түрі. Ол ақыл-ой, ақыл-ой, ақыл-ой, ақыл-ой, ақыл-ой.
6.Педанталық түрі. Мұндай түрдегі акцентпен адам белсенді жақтардан гөрі пассивті бола отырып, қақтығыстарға сирек түседі. 7.Үрейлі түрі. Осы түрге баса назар аударатын адамдарға тән: төмен байланыс, Робот, өзіне сенімсіздік, минорное көңіл-күй
8.Эмотивті түрі. Бұл адамдар өздері түсінетін жақсы байланыстар орнатылған таңдаушылардың тар шеңберіндегі қарым-қатынасты қалайды".
9.Демонстрациялық түрі. Акцентуацияның бұл түрі байланыстар орнату жеңілдігімен, көшбасшылыққа ұмтылумен, билік пен мақтауға құштарлықпен сипатталады.
10.Экзальтированный түрі. Оған жоғары Байланыс, сөз-аң аулау, махаббат тән.
11.Экстравертирленген түрі. Мұндай адамдар жоғары қарым-қатынаста болады, оларда көптеген достары, таныстары бар, олар сөзхотливый, кез келген ақпарат үшін ашық.
12.Интровертацияланған түрі. Оның алдыңғысына қарағанда, өте төмен байланыс, тұйықтылық, шындықтан алшақтық, философияға бейімділік сипаттайды.
Сондай-ақ а. Е. Личко акцентуацияларды сипаттау негізінде мінез-құлықтың жіктелуін ұсынды. Ол жасөспірімдерді бақылау негізінде салынған. Личко мінезінің екпінінің жіктелуі келесідей:
1.Гипертимді түрі. Осы типтегі жасөспірімдер қозғалыстылығымен, көпшілігімен, озорыққа бейімділігімен ерекшеленеді
2.Циклоидты түрі. Жоғары тітіркендіргіш және апатияға бейімділікпен сипатталады.
3.Лабиль түрі. Бұл түр көңіл-күйдің өте өзгеруімен сипатталады және жиі күтпеген.
4.Астеноневротикалық түрі. Бұл түрі жоғары шірік және күрделі, шаршау және тітіркену сипатталады.
5.Сензитивті түрі. Ол барлық адамға жоғары сезімталдық тән: не қуантады, не ренжітеді немесе қорқады. 6.Психастениялық түрі. Мұндай жасөспірімдер жылдам және ерте интеллектуалды дамумен, ойлау мен пайымдауға, өзін-өзі талдау мен басқа адамдардың мінез-құлқын бағалауға бейімділікпен сипатталады. 7.Шизоидты түрі. Бұл түрдің ең маңызды ерекшелігі-тұйық.
8.Эпилептоидты түрі. Бұл жасөспірімдер жиі жылап, айналасындағыларды, әсіресе ерте балалық шағында шығарады. Мұндай балалар жеке атап өткендей, жануарларды азап шегуді, кішілерді азап шегуді, дәрменсіздерді қорлауды жақсы көреді. Балалар компанияларында олар өздерін диктатор ретінде ұстанады. Олардың типтік ерекшеліктері-қатыгездік, билік, жеккөрушілік

9.Истероидты түрі. Бұл түрдің басты ерекшелігі — эгоцентризм, жеке адамға үнемі көңіл бөлу. Бұл типтегі жасөспірімдерде жиі театралдық, позерлік, сурет салу бейімділігі бар.
10.Тұрақсыз түрі. Ол кейде адамның ағысы бойынша жүзіп бара жатқан әлсіз адамның түрі ретінде дұрыс емес сипаттайды, шын мәнінде осы типтегі жасөспірімдер ойын-сауыққа, сондай-ақ ішсіз және мейрамға деген бейімділік пен тартымдылықты анықтайды.
10.Конформалық түрі. Осы типтегі жасөспірімдер конъюнктуралық, ал жиі топта кез келген беделге, көпшілікке ақылсыз бағынуды көрсетеді. Олар әдетте морализацияға және консерватизмге бейім, ал олардың басты өмірлік ұстанымы — "Барлығы сияқты болу".
Қазіргі ғылымда Мінез мен темпераменттің өзара қарым-қатынасы туралы мәселе бойынша төрт негізгі тәсілді атап өтуге болады:
Біріншіден, Мінез мен темпераменттің ұқсастығы өте жиі бар. Оған мысал ретінде Э. Кречмер тұжырымдамасы бола алады, ол дене бітімінің түрін темпераментпен және мінез-құлық ерекшеліктерімен байланыстырады. Екіншіден, кейбір психологиялық тұжырымдамаларда Мінез мен темпераменттің қарама-қайшылығын анықтауға болады. Үшіншіден, психологиялық тұжырымдамаларды зерделей отырып, біз темперамент характердің элементі, оның өзегі, өзгермейтін бөлігі болып табылатыны туралы түрлі зерттеушілердің пікірлерімен кездесе аламыз. Мысалы, мұндай көзқарасты С. Л. Рубинштейн ұстанған. Ақырында, төртіншіден, кейбір авторлар темпераментті табиғи сипаттағы негіз ретінде қарастырады. Олардың қатарына Л. С. Выготский және Б. Г. Ананьев жатады.
Мінез тәрбие процесінде ғана емес, өзін-өзі тәрбиелеу процесінде де қалыптасады. Тұлға өз сипатының теріс көріністерін саналы түрде түзете алады.
3.Ұлттық сипат-бұл нақты этникалық ортақтықтың қоршаған болмыстың әртүрлі жақтарына қарым-қатынас жүйесі, олардың ойлауының тұрақты стереотиптерінде, эмоциялық реакцияларда және жалпы мінез-құлықта көрініс табады.
Ұлттық сипат - бір ұлттан ерекшеленетін физикалық және рухани қасиеттердің үйлесімі. Әрбір ұлт өзінің өзіндік мәдениетіне, белгілердің, символдардың, әдет-ғұрыптардың жүйесіне және т.б. ие. Осылайша, ұқыптылық немістер мен голландтар үшін құнды сапа болып табылады, алайда испандықтар бұл сапаға үлкен мән бермейді
Ұлттық сипаттың белгілері ұлт өкілдері арасында біркелкі емес - осы белгілердің барлығынан олар толық болмауына дейін бөлінген.
Халықтың психикалық функциялары бойынша жіктелуі (ойлау, эмоциялар, сезім және түйсігі) К. Юнгпен жүзеге асырылды. Осы функциялар бойынша ғалым тиісті психологиялық типтерді атап өтті: ойлау, сенсорлық және интуитивті типтері. Бөлінген түрлердің әрқайсысы интровертацияланған немесе экстравертацияланған болуы мүмкін, бұл индивидтің қандай да бір объектіге қатысты мінез-құлқымен байланысты. Психологиялық типтердің жіктелуі этникалық қауымдастықтарға сәйкес келеді, өйткені этнос психологиясы оның өкілдерінің психологиясынан тұрады. Этнос психологиясы мен оның мүшелерінің ерекшелігі аталған психикалық функциялардың бір ерекшелігінің басымдығымен байланысты. Мысалы, Шығыс тұрғындары ішкі әлемге бағытталған интровертацияланған нәсілдік болып табылады.
Д. Юм"ұлттық сипат туралы" жұмысында халықтың сипаты белгілі бір дәрежеде басқару жүйесінің ықпалымен және басқа халықтармен араласудан өзгеруі мүмкін екенін атап өтті. Философ деді ол адамдар міндетті емес сол немесе өзге ерекшелігі өзінің сипаттағы бірде-ауасына, бірде климат. Ұлттық сипат жеке сипат негізінде ұжымдық түсінік ретінде қалыптасады.
Ұлттық сипат келесі қасиеттерге ие:

- онда әртүрлі дәрежеде қалыптасқан және этнос өкілдерінің көпшілігінде әртүрлі үйлесімде болатын типтік белгілер тіркелген, ол ешқандай жағдайда да жеке адамдардың қасиеттерінің қарапайым жиынтығы болып табылмайды.
- ерекшелік немесе оның сомасы емес, сипаттың құрылымы қайталанбас болып табылады, сондықтан кез келген сапаны жеке этникалық қауымға тән ретінде қарауға болмайды
Ұлттық сипатқа және олардың қасиеттеріне қатысты. Андрей былай айтты: "әңгіме осы жиынтықтағы қандай да бір ерекшеліктің пайда болу дәрежесі туралы ғана емес, кейбір"жиынтық" туралы.
Мысалы, еңбекқорлық жапон және неміс ұлттық сипатындағы маңызды қасиеттердің бірі. Алайда немістер "үнемді" жұмыс істейді, оларда барлығы қарастырылған және есептелген. Жапондықтар еңбек етуге жанкешті, рахаттана береді, олар үшін жұмыс барысында да көрсететін тамаша сезім тән.
Мінезді түсіну үшін оларды өмір салтына, халықтың әлеуметтік-экономикалық және географиялық жағдайына байланысты құндылықтардың жалпы жүйесімен салыстыру қажет. Маңызды факторлар қалыптасу спецификалық белгілерінің сипаттағы жеке этнос болып табылады тұрмыс және ландшафт. Ұлттық сипаттың қалыптасу көздері: отбасы,ата-ана үйі, жынысы, табиғи ортасы. Ұлттық сипат баяу, ғасырлар бойы қалыптасады және сондықтан тез өзгеруі мүмкін. Ұлттық-психологиялық қасиеттер консервативтілігімен, тұрақтылығымен және шамалы ауысуымен ерекшеленеді
Ұлттық сипаттың белгілері ұрпақтан ұрпаққа берік және тұрақты құрылымды қалыптастыра отырып беріледі, оны белгілі бір этнос өкілі ретінде өзінің әрбір буыны-индивидін берік ұстап тұратын үлкен және ауыр тізбекті тормен салыстыруға болады.
Қазіргі замандағы мұра теорияларына сәйкес ұлттық сипаттағы белгілер, бұл ерекшеліктер келесі тәсілдермен берілуі мүмкін:
- генетикалық-бұл жағдайда әңгіме өз халқының тарихи тәжірибесіне қатысты есте сақтау туралы, яғни ұжымдық бейсаналық туралы болып отыр; генетикалық жады ұлттың тарихи тәжірибесінің, Тарихқа дейінгі адам өмірінің іздерін қамтиды.
- әлеуметтік - психологиялық-әдеттегі немесе дәстүрлі тәсілмен. Дәстүр-бұл синтезделген, Ұлттық сенім идеалына бағынышты, ойлау тәсілдері, сезімдер, ұмтылу, қайғы-қасірет, бұрынғы ұрпақтың мінез-құлық нормалары. Идеалдар мен құндылықтық бағдарлардың өзгеруі нәтижесінде дәстүрлер де өзгереді, белгілі бір уақыттан кейін - бұрынғы дәстүрлер бұзылады. Дәстүрлердің қызмет етуі мынадай тетіктердің әрекетімен қамтамасыз етіледі: еліктеу, сендіру және эмоциялық. Дәстүр халықтың біртұтас тұтастыққа кірігуінің негізгі тетігі болып табылады. Мысалы, американдық-стандарттардың жұмы, ағылшын - өз дәстүрлерінің жұмы.
Ұлттық сипат тек бір басым белгімен шектелмейді. Теріс белгілерді акцентуациялау мен абсолюттеуден аулақ болу керек.
Осылайша, ұлттық сипат-бұл белгілі бір ұлттың өкілдерінің мінез-құлқының әдеттегі мәнерін, тұрмыстық салада, қоршаған әлемде көрінетін іс-әрекеттердің типтік бейнесін анықтайтын тарихи сипат жиынтығы.
4.Қабілеттер — қандай да бір қызмет түрін табысты орындау шарттары болып табылатын жеке ерекшеліктері мен қасиеттері.
Адамның дағдыларына, біліміне және қабілетіне қатысты кейбір мүмкіндік ретінде әрекет етеді. Топыраққа тасталған астық осы астықтан өсетін өсімдікке қатысты ғана мүмкіндік болып табылады, сондай-ақ адамның қабілеті білім мен шеберлікті табысты алу үшін ғана мүмкіндік болып табылады. Бірақ астық кейіннен топырақ сипаты, суару қарқындылығы және температура өсімдіктер үшін қолайлы болған жағдайда ғана жақсы өнім береді. Сондай-ақ, адамның қабілеттері тек қана білім мен шеберлікке айналады, егер адамда оның

қабілеттерін дамыту үшін барлық жағдай болса, ал оның өзі олардың дамуына көп еңбек етеді.

1.Қабілеттер адамның психофизиологиялық ерекшеліктері негізінде дамиды.

Сол бір кепілдіктердің негізінде қызметке қойылатын талаптардың сипатына байланысты әртүрлі қабілеттер дами алады. Сонымен, жақсы есту және ырғақты сезімге ие адам музыкалық Орындаушы, дирижер, биші, әнші, музыкалық сыншы, педагог, композитор және т. б. бола алады.

2. Егер қабілет дамымаса, уақыт өте келе ол жоғалуы мүмкін.

3. Жекелеген қабілеттер ішінара басқа қабілеттердің жоқтығын өтей алады.

4. Әр түрлі қызмет Күрделі және көп қырлы.

Тиісінше, қабілеттер синтетикалық сипатқа ие. Мысалы, музыкаға тек музыкалық есту қабілеті болмайды. Бұл қабілеттілікті көрсету үшін ырғақ, үйлесім сезімі, әдемі, еңбекқорлық және т. б. қажет.

Көптеген қабілеттер бар. Ғылымда оларды жіктеу әрекеттері белгілі. Осы жіктелімдердің көпшілігінде бірінші кезекте табиғи немесе табиғи, қабілеттер (биологиялық негізделген негізінде) және қоғамдық-тарихи шығу тегі бар ерекше адамдық қабілеттер бар. Табиғи қабілеттер деп адам мен жануарлар үшін ортақ болып табылатындар, әсіресе жоғары. Мысалы, мұндай қарапайым қабілеттер қабылдау, жады, қарапайым коммуникацияға қабілеттілік болып табылады. Арнайы адами қабілеттер жалпы және арнайы жоғары зияткерлік қабілеттерге бөлінеді. Өз кезегінде олар теориялық және практикалық, оқу және шығармашылық, пәндік және тұлғааралық және т. б. болып бөлінеді.

Жалпы қабілеттерге адамның әр түрлі қызмет түрлеріндегі табыстарын анықтайды. Мысалы, бұл санатқа ойлау қабілеті, қол қимылдарының жіңішке және дәлдігі, есте сақтау, сөйлеу және басқа да бірқатар заттар кіреді. Осылайша, жалпы қабілеттер деп адамдардың көпшілігіне тән қабілеттерді түсінеді. Арнайы қабілеттер дегеніміз адамның ерекше қызмет түрлеріндегі жетістіктерін анықтайтын, оларды жүзеге асыру үшін ерекше түрдегі кепілпұлдар мен олардың дамуы қажет. Мұндай қабілеттерге музыкалық, математикалық, лингвистикалық, техникалық, әдеби, көркем-шығармашылық, спорттық және т.б. жатқызуға болады.

Мысалы, әрбір адам оқу курсынан кейін бүктеп, көбейтіп, бөле алады және т.б., сондықтан математикалық қабілеттер жалпы ретінде қарастырылуы мүмкін. Алайда, бұл қабілеттері соншалықты жоғары дамыған адамдар бар, біз математикалық ұғымдарды және операцияларды меңгеру жылдамдығымен, өте күрделі міндеттерді шешу қабілеттерімен және т. б. көрінетін математикалық таланттың бар-жоғы туралы айта бастаймыз.

Адамның жалпы қабілеттерінің қатарына біз адамдармен қарым-қатынаста, өзара әрекеттестікте көрініс табатын қабілеттерімізді толық негізбен жатқызуға тиіспіз. Осылайша, сөйлеу құралы ретінде, адамдардың қоғамға бейімделе білуінсіз, яғни адамдардың іс-әрекеттерін дұрыс қабылдау және бағалау, олармен өзара іс-қимыл жасау және әр түрлі әлеуметтік жағдайларда жақсы қарым-қатынас орнату, адамның қалыпты өмірі мен психикалық дамуы мүмкін емес еді.

Жалпы және арнайы қабілеттерді бөлуден басқа, қабілеттерді теориялық және практикалық деп бөлуге болады. Теориялық және практикалық қабілеттер бір-бірінен ерекшеленеді, біріншісі адамның абстрактілі-теориялық ойға бейімділігін алдын ала анықтайды, ал екіншісі — нақты практикалық іс-әрекеттерге. Жалпы және арнайы қабілеттерге қарағанда теориялық және практикалық бір-бірімен жиі үйлеспейді. Адамдардың көпшілігі қабілеті бір немесе басқа түрі бар. Олар бірге өте сирек кездеседі, негізінен дарынды, жан-жақты дамыған адамдарда.

Сондай-ақ бөлу мен оқу және шығармашылық қабілеттер бар. Олар біріншісінде оқытудың табыстылығын, адамның білім, іскерлікті және дағдыларды меңгеруін, ал екіншісінде жаңалық пен өнертабыстар мүмкіндігін, материалдық және рухани мәдениеттің жаңа пәндерін құру және т. б. анықтауымен бір-бірінен ерекшеленеді.
Психологияда қабілеттердің даму деңгейлерінің келесі жіктелуі жиі кездеседі: қабілет, дарындылық, талант, гениальность.
Дарындылық деп адамға қандай да бір іс-әрекетті табысты орындау мүмкіндігін беретін қабілеттердің өзіндік үйлесімі деп аталады.
Дарындылық қандай да бір қызметте табысқа жету мүмкіндігін ғана анықтайды, осы мүмкіндікті іске асыру тиісті қабілеттер қандай деңгейде дамитынымен және қандай білім мен дағдыларды игеретінімен анықталады.
Дарынды адамдардың жеке айырмашылықтары негізінен мүдделер бағытталуында байқалады. Кейбір адамдар, мысалы, математикаға, басқалары — тарихқа, үшіншілері — қоғамдық жұмысқа тоқтайды. Қабілеттерін одан әрі дамыту нақты қызметте болады.
Адамның қабілеттерінің келесі даму деңгейі-Талант деп арнайы қабілеттердің (музыкалық, әдеби және т.б.) жоғары даму деңгейін түсінеді..
Талантты ояту, жалпы қабілет сияқты, қоғамға негізделген. Қандай сыйлықтар үшін ең қолайлы жағдайлар алады
Қабілеттердің жоғары деңгейін гений деп атайды. Адамның шығармашылық жетістіктері қоғам өмірінде, мәдениеттің дамуында тұтас дәуірді құрағанда гений туралы айтады. Керемет адамдар өте аз. Өркениеттің бес мыңдық тарихында 400-ден астам адам болған. Гений сипатталатын дарындылықтың жоғары деңгейі іс-әрекеттің әр түрлі салаларында қателеспейсіздікпен байланысты. Арасында гениев, қол жеткізген осындай универсализма деп атауға болады, Аристотель, Леонардо да Винчи, Р. Декарт, Г. В. Лейбниц, М. В. Ломоносов. Мысалы, М. В. Ломоносов білімнің түрлі салаларында көрнекті нәтижелерге қол жеткізді: химия, астрономия, математика және сонымен қатар суретші, әдебиетші, тілтанушы болды, поэзияны жақсы білген. С. Л. Рубинштейн келесі түрде адам қабілеттерінің дамуының негізгі ережесін тұжырымдады: "қабілеттілікті дамыту спираль бойынша жасалады: бір деңгейдегі қабілеттілікті жүзеге асыру, жоғары деңгейдегі қабілеттілікті одан әрі дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Адамның дарындылығы қолма-қол мүмкіндіктерді іске асыруды ашатын жаңа мүмкіндіктер ауқымымен анықталады".

Мінез бен темпераменттің өзара байланысы олардың физиологиялық негізі арқылы анықталады. Жүйке жүйесінің типтері адамның іс-әрекеттерінен, мінез ерекшеліктерінен анық байқалады. Мысалы, сангвиник адам басқалармен қарым-қатынаста әңгімені бірінші болып бастайды, ал флегматик мұндайда өзін-өзі тежеп, әңгімені тыңдауға ықыласты болады. Сангвиниктер бөтен адамдармен әңгімелесіп, тез танысып кетеді де, бұрынғы таныстарын шапшаң ұмытады. Ал флегматик адам мұндайда өте баяу, самарқау болады. Адам мінезіндегі осындай көріністер оның динамикалық ерекшелігі немесе қозғалғыштық касиеті деп те аталады. Мұндай ерекшеліктер темперамент қасиеттеріне негізделеді.

Мінездегі темпераменттің рөлі басқаша жағдайларда да көрінеді. Осы ерекшеліктерден біз жүйке жүйесінің типтері шартты рефлекстердің жасалу-жасалмауына қалайша әсер ететінін байқаймыз. Ал шартты рефлекстер жүйесі мінездің физиологиялық негізі екендігі мәлім.

1.Әлеуметтік әлемде "мен" ұғымы. Мен-концепция деп аталады. Бұл индивидтің өзі туралы барлық көріністерінің жиынтығы, оларды бағалаумен байланысты, өзіне бағытталған қондырғылардың жиынтығы деп аталады. Мен-тұжырымдама индивидтің өзі туралы ойы мен ол өзінің іс-әрекет бастауына және болашақта даму мүмкіндігіне қалай қарайды деген

ұғымды білдіреді. Мен-концепциясы индивид бастан кешкен әр түрлі сыртқы әсерлердің әсерінен қалыптасады. Адам үшін басқа адамдармен байланыс өте маңызды, олар шын мәнінде жеке тұлғаның өзі туралы түсінігін анықтайды.

Мен-концепциясының мәні бойынша, үш рөлі:

- тұлғаның ішкі келісімділігіне қол жеткізуге ықпал етеді;
- тәжірибені түсіндіруді анықтайды;
- жеке адамды күту көзі болып табылады.

Тұлғаның қалыптасуында адамгершілік құндылықтар үлкен рөл атқарады. Олар адамға өз мінез-құлқы мен қызметін өз бетінше реттеуге, өз дамуының нақты келешегін анықтауға, сондай-ақ даму жолдары мен оларды іске асыру құралдарын болжауға мүмкіндік береді. Адамгершілік құндылықтар нақты баланы, адамды дамытуға ғана емес, сонымен қатар қоғамның дамуына да мүмкіндік береді. Адамгершілік құндылықтар-бұл нормалар мен идеалдармен қатар адами мәдениеттің маңызды компоненті. "Игілікте не бар?" деген сұраққа жауап беруге тырысып, Сократ құндылықтар туралы алғаш рет сөз қозғады. Әрбір тарихи дәуірде негізгі құндылықтарды бөліп көрсетуге болады.

Мысалы, алғашқы қауымдық әлемде материалдық құндылықтар, ежелгі әлемде (антикалық)- этикалық және эстетикалық құндылықтар, сондай - ақ мистикалық (көпқырлы) құндылықтар,орта ғасырда - діни құндылықтар, қайта өрлеу дәуірінде –эстетикалық құндылықтар, Жаңа уақытта - әлеуметтік құндылықтар, ағарту дәуірінде-зияткерлік және эстетикалық құндылықтар, Жаңа уақытта-әлеуметтік құндылықтар басты құндылықтар болды. XX ғасырда құндылықтар өте жан-жақты зерттей бастады және әрбір ғалым өзінің құндылықтар жүйесін жіктеді.

Құндылықтар екі жақты сипатқа ие: олар әлеуметтік, өйткені тарихи және мәдени негізделген және жеке, себебі оларда нақты субъектінің өмірлік тәжірибесі шоғырланған. Нақты тұлғаның құндылықтары әлеуметтік ортаның, ол кіретін әлеуметтік топтардың ерекшеліктерінің әсерінен қалыптасады.

Тұлғаның құндылық бағдарлары екі есе функцияларды орындайды. Бір жағынан, құндылықтық бағдарлар жүйесі адам белсенділігінің барлық қоздырғыштарын реттеудің жоғары бақылау органы ретінде әрекет етеді, оларды іске асырудың қолайлы тәсілдерін анықтайды. Екінші жағынан-адамның өмірлік мақсаттарының ішкі көзі ретінде, тиісінше ол үшін ең маңызды және жеке мағынаға ие екенін көрсете отырып. Құндылықтық бағдарлар жүйесі, сонымен бір мезгілде оның бағыты мен оны жүзеге асыру тәсілдерін айқындай отырып, өзін-өзі дамытудың және тұлғалық өсудің маңызды психологиялық органы болып табылады.

Қоғамдық өмірдің негізгі салаларына сәйкес, әдетте үш құндылықтар тобы бөлінеді: материалдық, әлеуметтік-саяси, рухани.

Құндылықтар қоғам мен адам өмірінде ойнайтын рөл тұрғысынан, оларды келесі үш топқа бөлуге болады:

1. Адам мен қоғам үшін қосалқы маңызы бар құндылықтар.
2. Күнделікті сұраныс пен күнделікті тұрмыстың құндылықтары. Бұл топқа материалдық және рухани құндылықтардың көпшілігі жатады.

3. Жоғары құндылықтар-бұл адамдардың фундаменталды қарым-қатынасы мен қажеттіліктерін көрсететін маңыздылығы жағынан шектеулі құндылықтар.

Құндылықтардың басқа да жіктемелері бар.Мысалы, Г. Риккерт мынадай құндылықтар топтарын атап көрсетті: логикалық (ғылыми жетістіктерде), эстетикалық (өнер шығармаларында), мистикалық (вкультпен), діни, адамгершілік, жеке тұлғалық. В. П. Тугаринов өз кезегінде: рухани (білім беру, Өнер және ғылым); әлеуметтік-саяси (әділдік, ерік, теңдік және бауырластық); материалдық (материалдықигіліктердің түрлі түрлері, техника). В. Ф. Сержанттар тек екі құндылықты бөлді: саяси, моральдық, этикалық, діни, құқықтық және философиялық құндылықтар кіретін материалдық (еңбек құралдары мен орындау тәсілдері) және рухани. А. Маслоу да құндылықтардың тек екі тобын бөлді: болмыс (Б-құндылықтар), яғни өзін-өзі ақтайтын тұлғаға тән жоғары (сұлулық, жақсылық, ақиқат, қарапайымдылық, бірегейлік, әділдік және т. б. құндылықтар) және тапшы (д-құндылықтар), яғни төмен, фрустрацияланған қажеттілікті қанағаттандыруға бағытталған (ұйқы, қауіпсіздік, тәуелділік, тыныштық және т. б. сияқты құндылықтар))

Ұлттық өмірдің адамгершілік (ұлттық құндылықтар) негізгі көздері: Мемлекет (Қазақстан), көп ұлтты халық, Қазақстан Республикасы, Азаматтық қоғам, отбасы, Еңбек, өнер, ғылым, Дін, табиғат, адамзат. Яғни, бұл адамға жойқын әсерге қарсы тұруға және өзінің санасын, өмірін, қоғамдық қатынастар жүйесін нәтижелі дамытуға мүмкіндік беретін қоғамдық қатынастар, қызмет пен сананың салалары.

Индивидпен берілген психологиядағы жалпыадамзаттық құндылықтар "тұлғалық құндылықтар" немесе "субъективті құндылықтар" ұғымымен белгіленеді.Әрбір жеке тұлғаға жеке-өзіндік иерархиясы тән.

Тұлғалық құндылықтар тізімі: өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру.

жауапкершілік ,саналы, ерік және парасаттылық ,конструктивтілік және өзін-өзі танушылық, оптимизм және оң ойлау, ашықтық және адалдық., өмірге деген сенім, адамдарға деген сенім, альтруизм және басқаларға қамқорлық, адамгершілік

2. Тұлғаның адамгершілік негіздері.

Барлық уақыт үшін жарамды бірқатар жалпы мағыналы нормалар бар. Бұл адамгершіліктің қарапайым талаптары – үнемі емес, қарғыс емес, адам өз міндеттерін басшылыққа алатын зорлық-зомбылықсыз емес.

Жалпыадамзаттық адамгершілік нормалар кейіннен моральдық құндылықтар мен нормалардың барлық алуан түрлілігі қалыптасқан іргетасты құрайды.

Тұлғаның адамгершілік негіздері әлеуметтендіру барысында қалыптасады. Әлеуметтену-адамның өмір бойы әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды игеру және жаңғырту процесінде қоршаған ортамен өзара іс-қимылда дамуы, сондай-ақ өзі тиесілі қоғамда өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру.

Әлеуметтік қызмет, дәлірек айтқанда, әлеуметтендіру, 3 сатыға бөлінеді:

1) еңбекке дейінгі;

2) Еңбек;

3) жұмыстан кейінгі..

Бұл бөлу, әрине, шартты түрде, өйткені бір сатыға (мысалы, еңбек) 20-50 жастағы адамдар түседі, олардың әлеуметтенуі айтарлықтай ерекшеленеді.

Әлеуметтендіру кезеңдерін қарастырудың басқа тәсілі-жас ерекшеліктері:
1) нәресте (1 жасқа дейін);
2) кіші мектепке дейінгі бала (1-3 жыл);
3) мектепке дейінгі бала (3-6 жас);
4) кіші оқушы (6-10 жас);
5) жасөспірім (11-14 жас);
6) ерте жас (15-17 жас));
7) жас жігіт (18-23 жас));
8) жастық (23-33 жыл);
9) жетілу (34-50 жас);
10) қарт (50-65 жас);
11) Кәрілік (65-80 жас);
12) ұзақ өмір сүруші (80 жастан жоғары).

Әлеуметтендірудің мәні-ол адамды өзі тиесілі қоғамның мүшесі ретінде қалыптастырады. Қоғам әрқашан адамды белгілі бір идеалдарға сәйкес қалыптастыруға ұмтылады. Идеалдар қоғамның дамуымен өзгереді.

Әлеуметтендіру процесінің мазмұны кез -келген қоғамның оның мүшелері ерлер мен әйелдердің рөлдерін табысты меңгеруіне (яғни, табысты жыныстық-рольдік әлеуметтендіруде) мүдделі, өндірістік қызметке (кәсіби әлеуметтендіру) құзыретті түрде қатыса алатын және қалайтынына, заңға мойынсұнушы (саяси әлеуметтендіру) бола алатынына және т. б. анықталады.

Өмірдің мәні

Қызметтің мақсаты мен өмірлік мақсатын ажырату маңызыд. Жеке тұлғаның жетістіктерінің деңгейі өмірлік мақсаттармен байланысты. Жеке тұлғаның өмірлік мақсаттарында оның өз болашағына көзқарасы жасалған. Адамның өз мақсатын ғана емес, оның жүзеге асуының шынайылығын сезінуі жеке тұлғаның болашағы ретінде қарастырылады.

Өмірдің мәні адамның барлық жоспарлары, армандары мен мақсаттарынан тұратын іргетас болып табылады.

Адамдардың көпшілігі өз өмірінің басты мағынасы үйлесімді, бай және бақытты өмір сүруді қалайды. Бірақ бақыт, игілік және үйлесім ұғымдары әркімнің өз мәні бар.

Адам өмірінің мәні-ол өмір сүреді. Өз мақсатын табу және өзін – өзі жүзеге асыру-адам өмірінің мақсаттарының бірі.Адам өмірінің мәнінің белгілі зерттеушісі В. Франклом адамның дамуы үшін (физикалық және психикалық) шешімдерді, іс-әрекеттерді, немқұрайлы бір нәрсемен уайымдауды, не үшін өмір сүру керек екенін анықтау керектігін түсіндірді. Мұндай тұжырымды ол фашистік концлагерде болғанда, онда тек өмір сүретін адамдар, өмірінің мәні болған адамдар тірі қалғандығын жазады.

Франкл өз өмірінің мәнін табудың үш мүмкіндігін бөлді:
— жұмыс істей жүріп;
- құндылықты бастан кешкен (бір нәрсе қымбат);
- азап арқылы.

Адамның негізгі өмірлік мақсаты-өз энергетикасын, таланттары мен қабілеттерін басқа адамдарға риясыз беру қажеттілігі мен қабілеті. Бұл ретте риясыз махаббат көрсете отырып,

ұзақ жылдарға пайдалы болу. Жоғары мақсаты-адам ұмтылу болып табылады із қалдырып, тарих қолданып, өздерінің өнерлерін ғылым. Бұл сіздің таланттар мен қабілеттерін тануды білдіреді. Балаларды тәрбиелеу және оларды қарым – қатынастың жаңа деңгейіне шығару, даму,молшылық, өзіндік санасы-бұл сіздің жоғары мақсатыңыз!

Өмірдің мақсаты-бұл сіздің қабілеттеріңіз, адамдарға қажетті болуы, адамның жеке тұлға ретінде өз мақсатын іске асырумен тікелей байланысты. Бұл кез-келген тұлғаның негізгі өмірлік мақсаты. Адам сүйікті іспен айналысқанда, ол бақытты. Адам үшін еңбек, бұл табиғи қажеттілік, өмірлік қажеттілік.

Еңбек арқылы ол өзінің мақсатын іске асырады және адамдарға барынша қажетті болады және өз энергиясын басқаларға бөледі. Бұл адамның негізгі өмірлік мақсаты. Басқа адамға деген махаббат адамның бүкіл өмірін анықтайды.

Өмірлік мақсат жақсылық ұстанымына негізделуі тиіс. Бұл біздің қоғамымыз бен жерімізде жалпыға ортақ қабылданған адам өміріне көзқарас пен көзқарас.

Өмірдің мәні мен құндылығы - басқа адамға деген шынайы махаббат және әлемнің кемелденуі мен сұлулығына шексіз ұмтылу...

3. Мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі басқа мемлекеттермен салыстырғанда оның мүмкіндігімен және қабілеттілігімен едәуір дәрежеде айқындалады: жастардың бойында өмір сүру стратегиясын өзін-өзі шоғырландыруға, исамоменеджмент пен өзін-өзі жетілдіруге прогрессивті, қоғамдық маңызы бар құндылықтар мен басым құндылықты бағдарлауды қалыптастыру.

Әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар басталғаннан бері қазақстандық жастар мен кәсіби тұлғаның алдында жаңа міндеттер тұрды, оларды шешу әрбір жас адамнан жеке дүниені түсінуді және өз өмірінде ұстануды талап етеді. Міне, қазіргі жастар үшін трендтер тізімі.

1."Тамаша, сапалы білім" тренді-қазақстандық қоғамның ұлттық жобасы.

2."Креативті, мобильді тұлға" тренді - Қазақстанның табысты, серпінді, инновациялық экономикасы жаңа құзыреттілік идеяларды генерациялауға және іске асыруға қабілетті креативті, ұтқыр тұлғаларды тәрбиелеу негізінде құрылатын болады.

3."Бәсекеге қабілетті, кәсіби тұлға" тренді - мемлекеттің стратегиялық міндеті. Бұл тренд табысқа жетуге бағытталған жаңа формациядағы адамдарды тәрбиелеуді көздейді. Нарықтық қатынастар жағдайында-белгілі бір саладағы кәсіпқой, жоғары бәсекеге қабілетті тұлға, қызметтің мақсатын нақты айқындайтын, нұсқаларды болжай алатын, неғұрлым ұтымды және адамгершілік жағынан ақталған жолды таңдай алатын, кәсіби және өмірлік мансаптың дамуына ықпал ететін нұсқаларды болжай алатын тұлға.

4."Жоғары ақпараттық мәдениет" тренді - жаңа ақпараттық технологияларды меңгерудің заманауи деңгейі, адамның жүйелендіру, талдау, орасан зор ақпараттық базаны қайта өңдеу, XXI ғасырдың адамына қолжетімді, жеке және кәсіби өсу үшін моральдық-этикалық аспектіде мәліметтерін пайдалану.

5. "Нақты өмірлік стратегия" тренді-индивидтің дүниетанымдық бағдарларын құруда қажетті компоненттердің тұтас және көп аспектілі қалыптасуы, оған мыналар кіреді: негізгі бағдарлардың өмірлік мақсаттылығы, адамның белгілі бір өмірлік концепциясын құру, нақты құндылықтық бағдарлардың болуы, өмірлік коллизиялар мен қиындықтарды жеңуге

дайындық, уақытша сәтсіздіктерден сабақ алуға және бастамашылық көрсетуге ниет, нәтижелер мен т. б.

6."Жоғары құзыреттілік" тренді: аталған трендтің мазмұнына мынадай аспектілер енгізілген: проблемалық-практикалық-әрбір адамның жағдайды барабар түсінуі, белгілі бір кәсіби салада мақсаттар, міндеттер, нормаларды қою және орындау; мағыналық мазмұндық-жеке тұлғаның өмірлік стратегиясын мазмұнды іске асыру қабілеті, жеке тұлғалық өсу үшін өзінің шексіз мүмкіндіктерін үздіксіз анықтауға деген ниеті; аксиологиялық - жеке және жалпы мәнді құндылықтар тұрғысынан өмірлік жағдайларды барабар бағалау қабілеті.

7."Тұлғалық өсу" тренді-ішкі өзгерістер, өзін-өзі жетілдіру, жанжалдарды (сыртқы, ішкі) еңсеру процесі, логикалық аяқтауы жоқ тұлғалық әлеуетті анықтау, белгіленген міндеттерді іске асыру.

Кәсіби тұлғаның қалыптасу мәселелерінің негізгі мәні екі негізгі ережеге негізделеді:

1)" тұлға кәсіпте көрінеді " – мамандықты таңдау және меңгеру, кәсіби тұлғаның кәсіби жетілуі және іске асырылуы, оның қоғамдағы орнын анықтау, материалдық және рухани құндылықтарға қол жеткізу, жеке танымдық мүдделерін қанағаттандыру процесінде;

2)" жеке тұлғаның іс – әрекетінде дамуы " - адамның кәсіби бағдарлы қасиеттерін (оның ағзасы мен жеке қасиеттерін) қалыптастыру, қоршаған ортаны тану саласын және оның мағыналық мазмұнын кеңейту, қарым-қатынас пәнінің нысандары мен мазмұнын дамыту.

Қазақстан дамуының қазіргі кезеңінде келесі нанымдар мен кәсіби бағдарларды қалыптастыру болжануда : бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, сананың ашықтығы, ұлттық бірегейлік.

Бәсекеге қабілеттілік-өзіндік сауаттылықты, шет тілдерін білуді, мәдени ашықтықты қамтиды.

Прагматизм өзінің ұлттық және жеке ресурстарын нақты білуді, олардың үнемді жұмсалуын, өз болашағын жоспарлай білуді, нақты мақсаттарға қол жеткізуге, білім алуға, салауатты өмір салты мен кәсіби табысқа баса назар аудара отырып, ұтымды өмір сүруді білдіреді.

Сананың ашықтығы үлкен әлемде не болып жатқанын, сіздің еліңіздің айналасында не болып жатқанын білдіреді, жаңа технологиялық тәртіпке ие өзгерістерге дайындық.басқалардың тәжірибесін қабылдау, басқалардан оқу қабілеті.

Ұлттық бірегейлік біздің ұлттық дәстүріміз бен әдет-ғұрпымыз, тіліміз бен мәдениетіміз, ұлттық рухымыз бізбен мәңгілік қалуы тиіс деп болжайды.

4. Кәсіби бірегейліктің дағдарысы және "эмоциялық жану"синдромы.

Әлеуметтік және материалдық жағдайдың тұрақтылығына сенімсіздік, беделді және жоғары ақы төленетін жұмыс үшін бәсекелестік, еңбек нарығындағы сұраныстардың өзгеруі және оларға жылдам ден қою қажеттілігі-осының бәрі жеке тұлғаның бейімделу әлеуетін барынша жұмылдыруды талап етеді және эмоциялық күйіп кету -ЭЖС синдромының туындауына себеп болуы мүмкін.

Эмоциялық жану синдромы (ЭЖС) жеке деформация феномендерінің қатарына жатады және көп өлшемді конструктивтілік, жоғары эмоциялық қанығумен немесе когнитивті күрделілігімен ерекшеленетін ұзақ және қарқынды тұлғааралық өзара іс-қимылдарға байланысты жағымсыз және психологиялық уайымдар жиынтығы болып табылады. Бұл тұлға аралық коммуникациялардың ұзақ стресстеріне жауап реакциясы.

Эмоциялық жану белгілері әдеттегі адамдарда қандай да бір патологиялық проблемаларсыз туындауы мүмкін. Бұл өткір емес, созылмалы стреске реакция.
Шетелдік және отандық зерттеулер кәсіби стресстердің салдары болып табылады. Нәтиже болады:

1. жұмыс сапасының нашарлауы (тозудан, немесе цинизмнен));
2. кешігу, еңбекке жарамсыздық парақтары, жұмыстан мерзімінен бұрын кету (адам жұмыс орнындағы энергия мен уақыттың шығынын азайтуға ұмтылады);
3. кадрлардың тұрақтамауы (жұмыстан босату салдарынан), жаңа кадрларды оқыту қажеттілігі;
4. денсаулыққа байланысты мәселелер (стрессо - ойық жарасы ауыртпалығымен пайда болатын); әйелдерде семіздік ықтималдығы артады;
5. алкогольді, дәрі-дәрмектерді теріс пайдалану (стрессті жеңуге қалай әрекет ету керек);
6. отбасылық проблемалар (адамның жақындарының көмегінен бас тартуына байланысты): жанжалдар, ажырасулар.

Оның пікірінше, алты арандатушы ЭЖС факторлар бар (кейбіреулері сыни болуы мүмкін):
1.*Жұмыс жүктемесі* (шамадан тыс және жеткіліксіз).

2.*Бақылау* (жағдайды бақылау мүмкіндігі). Егер адамға жұмыс жағдайын бақылау аз болса (немесе бақылау мүлдем жоқ), онда оның жұмысқа қатысты мәселелерді шешу қабілетіне деген сенімі азаяды.

3.*Сыйақы* (материалдық нығайту, сіңірген еңбегін тану, сыйақы қорын бөлуге, функционалдық міндеттер тізбесін әзірлеуге қатысу). Зерттеулер бюджеттік ұйымдарда еңбекақы төлеудің төмендігі, сондай-ақ ұйымдық шешімдерді қабылдауға қатысудан шеттету сияқты, әлеуметтік әділетсіздікті бастан өмірмен қанағаттанбауға және жануға әкеп соқтыратынын көрсетті.

4.*Қауымдастық* (ұйымдастырушылық қауымдастық, әлеуметтік қолдау). Шиеленіскен әлеуметтік жағдайларда адамдардың көпшілігінде әлеуметтік қолдау қажеттілігі артады, оның болмауы жағымсыз уайымдарға және жеке тұлғаның мотивациялық-эмоциялық деформациясына әкеп соқтыруы мүмкін. Әлеуметтік қолдау дәстүрлі түрде кәсіби стресс пен стресстік оқиғалардың дисфункционалды салдары арасындағы буфер ретінде қарастырылады, өйткені ол адамның жағдайды жеңу мүмкіндігіне деген сенімділігіне әсер етеді және стресстің жойғыш әсерін алдын алуға көмектеседі.

5.*Әділдік.* Зерттеулер ұйым қызметкерлерінің әділетсіздік пен кәсіби жану белгілері арасындағы өзара байланыс бар екенін көрсетті.
6.*Құндылықтар.* Қызметкер мен ұйымның құндылықтарының сәйкес келмеуі жануға алып келуі мүмкін, бұл әсіресе қазіргі уақытта, адамдар олардың құндылықтар мен ұстанымдар жүйесіне қайшы келетін жұмысты орындауға мәжбүр болған кезде, өйткені отбасының өмір сүруіне қаражат табу қажет.

К. Маслач сабақ беру үдерісіне қанағаттанбаған Оқытушылар өздерінің кәсіби тиімсіздігін сезген, бірақ зерттеу жұмысында өте табысты болған мысалдар келтіреді. ЭЖС-ның алдын алу құралдарының бірі адамның өз қызметінен ләззат алу қабілетін дамыту болып табылады. Осылайша, жану-адам мен орта арасындағы байланыстырушы буын. Ұйым басшыларының, психологтарының міндеті-жану синдромының әлеуетті "туындатушысының" әсерін болдырмау бойынша уақытылы алдын алу жұмысы.

Бастапқыда жануға бейім мамандарға әлеуметтік қызметкерлер, дәрігерлер мен адвокаттар сияқты "көмектесуші" мамандықтардың өкілдерін жатқызды. Заманау зерттеулердің көрсетуі бойынша, бұл саласының мамандары "адам—машина", сондай-ақ бейім эмоционалдық күюге. Оның көріністері аз дәрежеде болса да, мамандардың осы санаты да қолдау, жану симптомдарын азайтуға және олардың алдын алуға бағытталған іс-шараларды қажет етеді. Мамандар ЭЖС-ның алдын алу үшін әрбір адам жұмыс пен демалыс кезінде жұмыспен қамтуды теңгеруге, жұмыс пен жеке өмір арасында күш пен уақытты шебер бөлуге тиіс деп есептейді. Мамандар ең алдымен алдын алу жұмыстарын жүргізуді ұсынады.

Қызметкерлерді жағымсыз эмоцияларды (ашулану, тітіркену және т.б.) әрекет ету дағдыларына, сындарды шеше білуге үйрету қажет. Ғалымдар өзін-өзі реттеу бойынша жаттығуларға ерекше көңіл бөлуге кеңес береді. Ғалымдар бұлшықет қызметі эмоциялық сферамен байланысты, және бұлшықет кернеуі жағымсыз эмоциялардың сыртқы көрінісі (қорқыныш, ашу және т.б.). Тиісінше, бұлшықеттердің босаңсуы-оң эмоциялардың сыртқы көрсеткіші, жалпы тыныштық, тепе-теңдік, қанағаттанушылық.

Д. Гринберг персоналға жану синдромын жеңуге көмектесетін сарапшы кеңестерін береді:

1. Сізді жұмыс істеуге итермелейтін нақты және дерексіз себептердің тізімін құру. Жұмыстың мотивациясын, құндылығын және мәнін анықтау.
2. Сізге ұнайтын нәрсені тізбекте тізімдеу. Есіңізде болсын, бұл соңғы рет болған кезде.
3. Достарыңызбен және қызметкерлермен үнемі кездесу — бұл сіздің қолдау тобы.
4. Дене саулығына қамқорлық жасауды бастау: жаттығу, дұрыс тамақтану, зиянды әдеттермен күрес.
5. Психикалық денсаулыққа қамқорлық жасауды бастау: релаксация тренингтерін қолдану, келіссөздер жүргізу, ассертивтілік және т. б.
6. Күн сайын оңай нәрсе істеу: скейтте сырғанау, секіргіш арқылы секіру, сабын көпіршіктерін іске қосу.

5. Салауатты өмір салты (СӨС) – бұл адамгершілік қағидаттарына негізделген, ұтымды ұйымдастырылған, белсенді, еңбек, шығықтыру және сонымен қатар қоршаған ортаның қолайсыз әсерінен қорғайтын, терең қарттыққа дейін адамгершілік, психикалық және физикалық денсаулықты сақтауға мүмкіндік беретін Өмір салты.

Өз денсаулығын қорғау-бұл әркімнің тікелей міндеті, оны айналасындағыларға қоюға құқығы жоқ. Өйткені, адам дұрыс емес өмір салтына, зиянды әдеттерге, гиподинамияға, 20-30 жылға таман асуға байланысты өзін апатты жағдайға жеткізеді және сол кезде ғана медицина туралы еске алады.

Қандай тамаша медицина болса да, ол барлық аурулардан құтыла алмайды. Адам-өз денсаулығын жаратушы, ол үшін күресу керек. Ерте жастан белсенді өмір салтын ұстану, шынығу, дене шынықтыру және спортпен айналысу, жеке гигиена ережелерін сақтау, бір сөзбен айтқанда, дұрыс жолмен Денсаулық үйлесімділігіне қол жеткізу қажет.
Салауатты өмір салты саласындағы белгілі маман Поль Брэгг, ақша үшін төсек сатып алуға болады, бірақ ұйқы емес; тамақ, бірақ тәбет емес; - дәрі-дәрмек, бірақ Денсаулық емес; үй, бірақ үй ошағы емес; кітаптар, бірақ ақыл емес; әшекейлер, бірақ сұлулық емес; сән-салтанат, бірақ мәдениет емес; ойын-сауық, бірақ бақыт емес; дін, бірақ құтқару емес
Салауатты өмір салты-қоршаған ортадағы (табиғи, техногендік және әлеуметтік) және белсенді ұзақ өмір сүруді қамтамасыз ететін адамның жеке мінез-құлқының жүйесі.
Салауатты өмір салты-табыстың кепілі және денсаулық негізі, табысты мансаптың салдары.

4. Иллюстрациялық материал: презентация, видеоролик
https://docs.google.com/presentation/d/1N4ZcptY0oLAaYU3e2_Qe-FhoBJpcOI44/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true
https://docs.google.com/presentation/d/1qCVg3AWdC5jo1NfOJfb3zkXEb9sfhbBa/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі: 1,2,3,4,5, 10,12,13,17,18

Қосымша: 1,2,3,4, 7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).

1. Темпераментті жеке тұлғаның қасиеті ретінде сипаттаңыз.
2. Темпераменттің негізгі түрлері туралы айтып беріңіз (холерик, сангвиник, меланхолик, флегматик).
3. Гиппократтың темперамент туралы ілімІнің мәні неде?
4. Э. Кречмердің темперамент типологиясы туралы не білесіз?
5. У. Шелдонның темперамент және дене типтері концепциясы туралы айтып беріңіз.
6. И. П. Павловтың еңбектеріндегі темперамент мәселесін зерттеу туралы айтып беріңіз.
7. Психикалық феномен ретіндет мінездің ерекшеліктері қандай?
8. К. Леонгард пен А. Е. Личко ұсынған мінез-құлықтың акцентуациясы концепциялары туралы айтып беріңіз.
9. Ұлттық мінез дегеніміз не?
10. Қабілеттің жіктелуі туралы не білесіз.
11. Қабілеттің қандай даму деңгейлерін білесіз?
12. "Мен - концепция" нені білдіреді?
13. Адам өміріндегі құндылықтардың рөлі қандай?
14. Жеке құндылықтардың қалыптасуы қалай жүреді?
15. Жеке тұлғаның адамгершілік негіздері қалай қаланады?
16. Тұлғаның рухани әлеуметтенуі дегеніміз не?
17. Әлеуметтенудің негізгі кезеңдерін сипаттаңыз.
18. Өмірдің мәні неде?
19. Ұғымдардың мағынасын түсіндіріңіз: бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, сананың ашықтығы, ұлттық бірегейлік.
20. "Эмоциялық жану" синдромы дегеніміз не және оны жеңудің жолдары қандай?
21. Неге салауатты өмір салты тұлға табысының негізі болып табылады?

№16 дәріс.

1. Тақырыбы: Тұлғааралық қарым-қатынас қазақстандық үйлесімді тұлғаның даму факторы ретінде.

2. Мақсаты: Қарым-қатынас түсінігі, оның формалары мен функциялары, перцептивтік , интербелсенді және коммуникативтік жақтары туралы теориялық білімдерін қалыптастыру.

3. Дәріс тезистері:

1. Қарым-қатынас түсінігі.Қарым-қатынастың түрлері, формалары мен функциялары.
2. Қарым-қатынастың перцептивтік жағы
3.Қарым-қатынастың интербелсенді жағы
4.Қарым-қатынастың коммуникативтік жағы

1.Психология ғылымындағы негізгі ұғымдардың біреуі – қарым-қатынас. Қарым-қатынассыз жеке адамды түсіну, оның дамып-жетілуін талдау мүмкін емес. Қарым-қатынас түрлері мен формалары бойынша әр алуан. Тура, жанама, тікелей, біреу арқылы (тікелей емес).

Алғашқысы тікелей қарым-қатынас, соның негізінде тікелей емес қарым-қатынас пайда болады. Тікелей емес қарым-қатынас – жазбаша түрдегі немесе техникалық құралдарды пайдалану негізіндегі толық емес психологиялық контакт. Адамзат тәжірибесін игеруде жазудың, кітаптың, басқа әр түрлі техникалық құралдардың пайда болуы тікелей емес қарым-қатынас жасаудың жүйесін күрделендірді. Қарым-қатынас ары қарай жеке адамаралық және көпшіліктік қарым-қатынас болып бөлінеді.Жеке адамаралық қарым-қатынас – топтарда, жұптарда жеке дара ерекшеліктерін білу, қайғы-қуанышына ортақтасу, түсіну, бірігіп іс-әрекет ету негіздерінде қалыптасатын түрі.

Қарым-қатынастың маңызды 5 функциясын бөліп қарастыруға болады. Қарым-қатынас адамдардың ұжымдық іс-әрекетінде байланыстырғыш рөлді атқарады.Бұл функциясын шартты түрде «прагматикалық» функция деп атауға болады.

Маңызы бойынша 2-функциясын «қалыптастырғыш» функция деп айтуға болады. Бұл функция адамның психологиялық бейнесін қалыптастырып өзгертудің маңызды шарты. Бала дамуының белгілі кезеңдерінде мінез-құлқы, іс-әрекеті және баланың қоршаған әлем мен өзіне деген қатынасы үлкендер арқылы іске асырылады. Қарым-қатынастың үшінші функциясы ретінде «бекітетін, қолдаушы» деген функциясын атауға болады.басқаша айтқанда, басқа адаммен қарым-қатынаста адам өзін-өзі танып-біліп, өзіне-өзі сенімге ие болады.

Адамдар өміріндегі әр түрлі дәстүрлер – амандасу, түрліше көңіл аудару рәсімдері «бекітілу терапиясы » деп саналады.Қарым-қатынастың төртінші функциясы жеке адамаралық қатынастарды ұйымдастыру және қолдау болып табылады. Басқа адамдарға деген эмоциялық көзқарастар – «сүйкімді - сүйкімсіз», «ұнайды- ұнамайды» деген терминдермен белгіленеді. Келесі , бесінші функциясы «жеке адам ішілік функциясы». Бұл жағдайда адамның өз-өзімен қарым-қатынас жасауын (ішкі немесе сыртқы сөйлеу арқылы-диалог типінде) адамның ойлауының әдісі түрінде қарастыруға болады.

2 Жеке адамаралық қарым-қатынастың пайда болуы және табысты іске асырылуы, егер де қатысушылар арасында өзара түсініктік болғанда ғана мүмкін. Өзара түсініктіктің болуы, бір жағынан, басқаның мақсат-мүддесін, мотивтен, бағдарын түсіну, екіншіден түсіну ғана емес, сол мүдде, мотивтен, бағдарлы қабылдау, бөлісу түрінде көрінеді.

Осы екі жағдайда да қарым-қатынасқа түсушінің басқа адамды қабылдауының маңызы өте зор, яғни қарым-қатынастың үшінші құрамды бөлігі перцептивті жағы туралы

айтылып отыр. Әлеументтік психологияда әлеументтік перцепция ұғымы кең мағынада: перцептивті процестердің әлеументтік детерминантасы деп қолданылады. Бұл терминді 1947 ж. алған енгізген Дж Брунер. Бірақ әлеументтік перцепция онымен шектеліп қоймайды. Қарым қатынас туралы сөз қозғағанда, жалпы әлеументтік перцепция туралы емес, соның ішіндегі жеке адамаралық перцепция туралы емес, соның ішіндегі жеке адамаралық перцепция, жеке адамдардың өзара қабылдауы туралы айтылады. Сонымен бірге адамдардың «қабылдауы» деген термин де онша дәл емес, бұл жағдадйда адамдардың бір бірін тануы, түсінуі деген ұғым тұрғысында қарастырылып отыр.

Адамды тану ұғымы сыртқы пішінін ғана қабылдаумен қатар, оның өзін ұстауы, мақсат мүдделері, ой, қабілеттері, эмоциялары, бағдарлары тұрғысында өзіндік ой елестерінің қалыптасуын қамтиды. Және де қарым қатынасқа түсушілер арасындағы эмоциялық қатынастардың пайда болуы да қамтылады.

3. ***Интербелсенді қарым-қатынас*** адамдардың өзара тығыз әрекетте болуларын, тығыз байланыста, көпшілік ішінде жұмыс істей алуға бейімделуін қарастырады. Интербелсенділік қарым-қатынас қазіргі педагогикалық технологиялардың негізін құрайды, оның барысында оқушылардың да, педагогтардың да өздерін дамытуға, іске асыруға тиімді, қолайлы жағдай жасалуы көзделеді.

Өзара әрекеттесу барысында тұлға аралық қатынастардың бекуі, өзара түсінісуі, көпшілік арасында адамның жеке қабілеттерін таныта алуы маңызды. Барлық ұжымдарда аса беделді мүшелері болады, бірақ оған қарамастан оқушылардың барлығының белсенділігін арттыруға мұғалім колайлы жағдай жасауды көздейді. Өзара қарым-қатынастары бекіген, ауызбіршіліктері бар ұжым өте ұйымшыл болтп келеді, және әрқашан да бірі бірімен ынтымақтастықта жұмыс істеуге бейімделеді.

Ұжым ішінде бір адамның екінші адамға оң, жағымды көзқарасының қалыптасуы *симпатия* деген ұғыммен анықталады. Ал *антипатия* - бір адамның басқа адамға теріс көзқараста болуы, жақтырмауы.

Әр адамға топ ішінде, ұжым ішінде жұмыс істегендіктен басқаларға үнемі жақсылық жасау, бір-біріне деген сенімділік, түсінушілік, сыйластық орнатуға үйрену керек.

4.Коммуникативтік жағы - қарым – қатынас арқылы адамдар бір – біріне ойын, мақсатын, алған бет алысын айыруға тырысады. Бұл процестің құралына сөз, сөйлеудегі ырғақ мимика (бет, ауыздың әртүрлі қимылы), пантомимика (бүкіл денедегі әртүрлі қимыл), ым – жымдар жатады. Коммуникативтік процестің мақсаты соған қатысатын адамдардың бір – біріне әсер етуі. Қарым қатынаста адамдар өзара идеялар, қызығулар, көңіл –күйімен, сезімдерімен т.б. бөліседі. Мұның бәрін әртүрлі мәлімет ретінде қарастыруға болады.

Адамдар арсындағы коммуникативті процестер техникалық қоедырғылар арасындағы алмасудан өзгеше болды, оның мазмұны және формасы бойынша өзіне тән ерекше, маңызды қасиеттері бар. Олардың ерекшелігі – кері байланыс процесі. Коммуникативті барьер, коммуникативтік әсер және мәлімет берудің әр түрлі деңгейі сияқты процестермен байланысты.

Кері байланыс дегенміз – Кері байланыстың берілу жолдары әртүрлі болады.Ең алдымен тура және жанама. Тура кері байланыста реципиент пікірі ашық түрде беріледі. Мысалы: «сенің пікірің маған ұнамайды» , «не айтып тұрғаның маған түсініксіз», т.б. және де әртүрлі қимыл – қозғалыс (жест) , ренжу, қуану, т.с.с. бұл түрде тиімді болады. Жанама кері байланыс – психологиялық мәлметті берудің асыратын түрі. Бұл жағдайда әртүрлі сұақтар , кекету, күтпеген эмоциялық реакциялар болуы мүмкін. Мұндай жағдайда камуникатор партнердің не айтқысы келетінін өзі түсінуі қажет. Әрине бұлай түсінуі әрқашан дұрыс болмауы мүмкін, сондықтан түсіну қиынырақ болады.

Коммуникация туралы сөз болғанда ең алдымен адамдардың өзара әрекеті барысында

болатын көзқарас, пікір, қызығу, көңіл-күй, сезім, бағдар алмасу деп түсінеміз. Бұлардың бәрін ақпарат (информация) деп қарастырсақ, онда коммуникация процесін информация алмасу процесі деп қарастыруға болады.

Психологияда дау-жанжал (қақтығыс) қарама-қарсы бағытталған, жеке индивид сапасындағы бір-бірімен үйлеспейтін тенденсиялар арқылы индивидтердің немесе топ адамдардың түлғааралық эрекеттері немесе түлғааралық қарым - қатынастарындағы кері эсерлі эмоциялық қобалжулармен байланысты анықталады. Дау-жанжал (қақтығыс) - қарама-қарсы пікірлер, позициялар, бағалар мен идеялардың қақтығысы, оларды адамдар сендірумен немесе эмоцияның сыртқа шығу фоны әрекетімен шешуге тырысады. Кез келген жанжалдың негізі - жиналып қалған объективті және субъективті, шынайы және иллюзиялы қарама-қайшылықтар. Дау-жанжалдың өрбуі мынадай схемада жүзеге асады.

Дау-жанжалдар әр түрлі, негативті де, позитивті де қызмет етуі мүкін. Оның позитивті қызметіне мыналар жатады:

-жанжалдасушы жақтар арасындағы (кернеу)өршу бэсеңдігі;
-оппоент туралыжаңа ақпарат алу;
-ұйым ішкі түсініспеушілікпен қарсы күресуге ү-йымдастырушы;
-өзгерістер мен дамуға ынталандыру;
-қол астындығылардың иілу синдромын алып тастау;
-оппоненттер мүмкіндіктерін болжау;

Негативті (жағымсыз) қызметтер:

-жанжалға қатысудағы үлкен материалдық және эмоционалдық шығындар;
-қызметкерлерді босату, ұжымда тэртіптің төмендеуі, оның элеуметтік психологиялық ролтыныңнашарлау;
-жеңген топтарды жау ретінде көрсету;
-жұмысқа кедергі болатындай дау-жанжал эрекеттерге шектен тыс қызығу (эрекеттермен шектен тыс айналысу)
- дау-жанжал біткеннен кейін-қызметкерлердің бір бөлігімен ынтымақтастық дэрежесінің төмендеуі;
-іскерлік қарым-қатынастарды қалпына келтірудің қиындығы. Жеке тұлғаның ішкі қақтығысы

Жеке ішілік (дау-жанжал) қақтығыс.

2.Жанжалды шешу жолдары: Бәріңіз білетіндей, дауды шешудің ең жақсы әрі жеңіл жолы – одан қашу. Алайда қырсық адамдарға жолыққанда: Жинақы және сыпайы болыңыз Бірінші кезекте нақты дәлелдер Сенімге ие болу Қулық танытыңыз Жағымпаздақ Ретті пікір бірлігі Әңгімені қауіпті тақырыптарға бұрмаңыз Әрбір ұсақ нәрсені бақылап отырыңыз Адамдар пайда мен тиімділікті сүйеді Күтпеген жерден ілтипат танытып, құрмет көрсетіңіз

Дау-дамайды шешу әдістері:

1. Өзара жанжалды әрекеттерден (өз беделі мен табыстарын әсерлей көрсету, басқаны кеміте, әдейі дауға шақыру) қашу;
2. «Проблеманы бірлікті шешу» ережесін (басқа есебінен пайда ниеттемеу, екі тарапқа да тиімді шешім жолын ойластыру) ұстану;
3. Келісім (компромис) – екі тараптың да көзқарас, пікірлерінің үйлесім табуы;
4. Үшінші тараптан көмек сұрау – тікелей дау - дамайдан тыс, бейтарап бедел иелерін екі тарап мүшелерін бітістіруге шақыру.

Жанжалда ауру сияқты, алдын алмаса, жазу қиын. Одан шығу жолы жанжалға, жанжалға дейінгі және жанжалдан кейінгі жағдайлар көп Солардың кейбіруін қарастырсақ.

Іскерлік қатынаста бағалаумен талқылауды аластату, яғни бәсекелестерге намыс пен арды таптатпау. Бағалай мен талқылау әрбір даудамайда кездесіп отырады. Алайда нақты болжаммен бағалауды атйтар алдында адамға қалай әсер қалдырарын да білу керек, өйткені даудамай одан әрі өршімесін десеңіз.

Жанжал болдырмаудың тағы бір жолы іскерлік-қарым –қатынаста айтысуға, салғыласуға жол бермеу. Өйткені айтысып қалған жағдайда адамның ар-намысына тиіп кетуі де әбден мүмкін. Айтысу басталған уақытта біз не айтып, не қойғанымызды білмейде қаламыз. Содан бір-бірімізге ауыр сөздермен намысымызға тиетін қылықтар жасаймыз. Кейін өкінгенімен қалыпқа келмейтін жағдайлардав болып қалуыда ғажап, емес. Осы кезде Қорыта айтсақ, қандайда даудамай болмасын одан шығудың түрлі амалдары болады. Адамдар арасында қарама –қайшылықтар болып тұрмасада адам, қоғам дамымай бір қалыппен дамиды. Адл, керісінше жағдай болса түрлі цитуация болып, адам тәжірибе жинақтай бастайды. Әрбір құбылыстар мен процестердің орнымен дамуы, оырндалуы қалыпты жағдай болмақ.

3.Сендіру - бұл коммуникативтік процесс болып табылады, онда коммуникатор басқа жеке тұлғаның немесе тұлғалар тобының сенімдеріне, қарым-қатынастарына немесе іс-әрекеттеріне сендіруші белгілі бір таңдау еркіндігі деңгейіне ие болатын мазмұнда хабарлама беру арқылы өзгерістер тудыруға тырысады. Әдебиеттерде сендіруге ықпал ететін негізгі принциптер сипатталған. Олардың арасында ауызша, позитивті хабарлар, эмоционалдық шағымдар, фактілерге негізделген логикалық тұжырымдар және салмақты дәлелдер, альтруисттік адам қажеттіліктерін қанағаттандыру, шешендік дағдыларға қол жеткізу артығырақ.

Сендіру барысында түрлі п с и х о л о г и я л ы қ м ү м к і н д і к т е р д і пайдалануға болады.

1. Әріптесті мәселенің табиғатымен таныстыру және оны шешуге болады деп сендіру.

2. Өзінің алаңдаушылығын, теріс тұстарын және т.б. жою үшін серіктестің осы мәселемен қарым-қатынасын талқылау.

3. Тұрмыстық және еңбек жағдайларын жою, психологиялық жарақаттану сәттерін талдау (серіктестік қатынастарды қайта құрылымдау үшін).

4. Мәселені шешу үшін әріптесті мобилизациялау, тиісті әрекеттерге оқыту.

Қарым-қатынас процесінде коммуникативтік техника ретінде сендіру келесі жағдайларда аса сенімді және тиімді болады:

-бір қажеттілік аясында;

-эмоциялардың төмен қарқындылығы;

- интеллектуалды дамыған серіктесімен.

Эмпатия(лат. *empatheia*) – өзге адамдардың жан дүниесін түсіну мен жай-күйін ұғыну қабілеттілігі. Эмпатия адам бойында жиі кездесетін, өзіндік мән-мағынасы бар ерекше сезім. Оның айқын көрінісі – өзге адамдардың қайғы-қасіреті мен қиыншылықтарына ортақтасып, оларға жанашырлық білдіру, сол арқылы өзгенің ауыр психикалық жай-күйін өз басынан кешіргендей халге түсуі. Эмпатияны алғаш рет АҚШ психологы Э.Титченер (1867 – 1927) зерделеді.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация, видеоролик https://docs.google.com/presentation/d/1_eEOsSTFiJaj8FAn6U8vFKAJ-e0bI3HB/edit?usp=sharing&ouid=108786579120977667131&rtpof=true&sd=true

5. Әдебиет: (Қосымша 1)

Негізгі:10,12,13,17,18

Қосымша:7,8,9,10,12,14

Электронды оқулықтар:1,2,11,12,13,14,15,16

6. Бақылау сұрақтары (Feedback кері байланысы).
1.Қарым-қатынас түсінігі нені білдіреді?
2.Қарым-қатынастың түрлері мен негізгі функцияларын атаңыз.
3.Әлеуметтік перцепцияның ерекшеліктері неде?
4.Тұлғааралық перцепция әлеуметтік қабылдауда қандай орын алады?
5. Перцептивтік үдерістің қандай механизмдерін білесіз?
6. Перцептивтік үдерістегі тиімділік дегеніміз не?
7.Коммуникативтік кедергілердің психологиялық мәні неде?
8.Сөздің тар және кең мағынасында коммуникация түсінігі нені білдіреді?
9.Қарым-қатынастың интербелсенді жағының мәні неде?
10.Өзара әрекеттестіктің негізгі стратегияларын сипаттап беріңіз.

Негізгі әдебиеттер
Әлеуметтану және саясаттану
1, Ертаев М. А. Әлеуметтану : оқу құралы / М. А. Ертаев, С. М. Тасқымбаева, Ф. М. Қаратаева. - Қарағанды : ЖШС "Medet Group", 2022. - 330 б.
2.Ертаев М. А. Социология : учебное пособие / М. А. Ертаев, С.М. Таскымбаева . - Қарағанда : Medet Group , 2022. - 384 с.
3. Әбсаттаров, Р. Әлеуметтану: өзекті мәселелер. (Екі томдық оқу құралы). 1,2-том: оқу құралы / Р. Әбсаттаров, М. Дәкенов ; ҚР Білім және ғылым министрлігі. Абай атындағыҚазақҰлттықПед. ун. - 2-ш. бас.,толық. - Алматы :Қарасай, 2015. - 408 с..
4. Мейрамова Н. А.Әлеуметтану бойынша дәрістер курсы :оқу-әдістемелік құрал / Н. А. Мейрамова [және т. б.]. - Алматы : Newbook, 2022. - 140 бет
5. Ертаев, М. А. Социология: учебное пособие / . - Қарағанда :MedetGroup , 2021. - 260 с
6. Sociology: textbook / A. V. Sabitov T. Zh. - Karaganda: LLP «Medet Group», 2020. - 310 p.
7. Reshetnikov, A. V.Sociology of medicine : textbook / A. V. Reshetnikov. - M. : ГЭОТАР - Медиа, 2017. - эл. опт. диск (CD-ROM)
8. Sabitov T. Zh. Sociology: textbook /T. Zh. Sabitov. – Karaganda: Medet Group, 2020.-310p.
9. Бринкерхоф, Д.Әлеуметтану негіздері: оқулық / Д. Бринкерхоф, Р. Уейтс, С. Ортега; Қаз.тіл.ауд.С.А Амандосова[және т.б.]. - 9- басылым. - Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 464 б. с.: (Рухани жаңғыру).
10. Ритцер, Д. Әлеуметтану теориясы: оқулық / Д. Ритцер, Д.Степницки; қаз. тіл. ауд. Г.О. Әбдікерова [және т.б.]. - 10- басылым. - Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 856 б.: (Рухани жаңғыру).
11. Әлеуметтану: жаңа буынға арналған оқулық / А. Н. Тесленко, Ж. Ж. Сембина, А. Т. Аязбаева; ҚР білім және ғылым министрлігі. «ҚазГЮУ университеті» АҚ. - Қарағанды: ЖШС «Medet Group», 2015.
12. Куппаева Б. Т. Политология. Т.1 : учебник для студ. вузов / Б. Т. Куппаева. - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 224 с
13 .Куппаева Б. Т. Политология. Т.2 : учебник для студ. вузов / Б. Т. Куппаева. - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 272 с
14. Куппаева Б. Т. Политология. Т.3 : учебник для студ. вузов / Б. Т. Куппаева. - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 268 с
15. Куппаева Б. Т. Политология. Т.4 : учебник для студ. вузов / Б. Т. Куппаева. - Алматы : ЭСПИ, 2023. - 296 с
16.Биекенов К. У.Социология : учебное пособие / К. У. Биекенов, С. К. Биекенова, Г.

А. Кенжакимова. - Алматы :Newbook, 2022. - 584 с.
17.Аширов Ш. А. Саясаттану : оқу құралы / Ш. А. Аширов, К. С. Кемельбеков, С. М. Тасқымбаева. - Қарағанды : ЖШС "Medet Group", 2022. - 274 б.
18.Сыдықов Ұ.Саясаттану :оқулық / Ұ. Сыдықов. - Алматы :Newbook, 2022. - 96 бет.

Қосымша әдебиеттер

Әлеуметтану және саясаттану

1..Биекенов К. Ү.Әлеуметтану. Ұғымдар мен баламалар :сөздік / К. Ү. Биекенов, М. С. Садырова. - Алматы :Newbook, 2022. – 400 б.
2..Оксфорд әлеуметтік ғылымдар сөздігі = Dictionary of the social sciences / сөздік; ред. К.Калхунның. - Нұр-Сұлтан:Ұлттықаудармабюросы, 2019. - 480 бет: (РуханиЖаңғыру)
3..Решетников, А. В. Медицина әлеуметтануы: оқулық / А. В. Решетников; ред. Т. Қ. Рақыпбеков; қаз.тіліне ауд. А. М. Марқабаева; жауапты ред. Т. Қ. Рақыпбеков. - М.: ГЭОТАР - Медиа, 2015
4..Армстронг, К. Иудаизм, христиандық пен исламдағы 4000 жылдық ізденіс: құдайтану баяны = A History of God The 4000-year Quesf of Judaism.Christianity and Isiam: монография / К.Армстронг; ауд. Д. Кенжетай [және т.б.]. - Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 432 б. с.: (Рухани жаңғыру).
5..Андерсон Джеймс Э.Мемлекеттік саясат = PublicPolicymaking :оқулық / Джеймс Э. Андерсон ; ред. А. Б. Исембердиева ; Қаз. тіл ауд. Х.Ғ. Масадиков. - 8-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдыққоры, 2020. - 448 б.
6. Синглтон Ройс А.Әлеуметтік зерттеу әдістері = Approachesto Social Research :оқулық / Ройс А. Синглтон, Брюс С. Стрейтс ; ред. А. Б. Исембердиева ; Қаз. тіл ауд. Н.Ә. Муминов. - 6-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 816 б.
7..Хейвуд Эндрю.Саясаттану = Politics :оқулық / Эндрю Хейвуд ; ред. А. Б. Исембердиева ; Қаз. тіл ауд. Е. Әбдіраман. - 5-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 520 б.
8. Коннолли Мэри. Әлеуметтікжұмыс: контексі мен практикасы = Social Work:Contexts and Practice : оқулық / Мэри Коннолли, Луиза Хармс, Джейн Мейдмент ; - 4-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 384 б.
9. Нортхауз Питер. Көшбасшылық: теория жәнепрактика =SocialWork: Contextsand Practice : оқулық / Питер Нортхауз ; - 8-ші бас. - Алматы : "Ұлттықаудармабюросы" қоғамдыққоры, 2020. - 560 б..
10 Постон Дадли Халық саны жәнеқоғам. Демографияғакіріспе = Ethnography. PrinciplesinPractice :оқулық / ДадлиПостон, ЛеонФ. Бувье ; - 2-шібас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдыққоры, 2020. - 488 б.
11 Смитт Энтони Д. Ұлттың этностық тамыры = TheEthnicOriginsofNations : оқулық / Энтони Д. Смитт ; ред. А. Б. Исембердиева ; Қаз. тілауд. И. Алибаева. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 388 б.
12 Хаммерсли Мартин. Этнография: зерттеу принциптері = Ethnography. PrinciplesinPractice :оқулық / Мартин Хаммерсли, - 4-ші бас. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, 2020. - 400 б.
13. Болатұлы Н. Қазіргі Қазақстандағы саяси процестердің транспаренттілігі : монография / Н. Болатұлы , Д. Е. Копежанова. - Алматы :Newbook, 2022. - 172 бет.
14. Лиходедова Л.Н. Инклюзивті білім берудің теориясы мен практикасы. Оқу құралы. 2021
15. Политология : курс лекций / Под ред. М. Н. Марченко. - 3-е изд., перераб. и доп. - М. : Изд-во ЗЕРЦАЛО, 2000. - 608 с.

16. Жанысбеков, М. А.Основы антикоррупционной культуры : учебно-методическое пособие / М. А. Жанысбеков, Н. А. Абдурахманов, А. С. Еркинбекова. - Караганда : АҚНҰР, 2016. - 198 с.
17. Аманжолова, З. А.Правда о государственной границе Республики Казахстан : монография / З. А. Аманжолова, М. М. Атанов, Б. Ш. Турарбеков. - Алматы : Жибек жолы, 2022. - 228 с.

Электронды оқулықтар
Әлеуметтану және саясаттану

1 .Sociology of medicine [Электронный ресурс] : textbook / A. V. Reshetnikov. - Электрон. текстовые дан. (40.8Мб). - М.: ГЭОТАР - Медиа, 2017. - эл. опт. диск (CD-ROM).
2. Основы антикоррупционной культуры [Электронный ресурс]: учебное пособие / под ред. Б. С. Абдрасилова. - Электрон. текстовые дан. (702Мб). - Астана: Акад. Гос. упр. при Президенте РК, 2016. - 176 с.
3. Гендерная социология. Акбаева Л.Н., 2017. Aknurpress / https://aknurpress.kz/reader/web/1911
4. Әлеуметтану. Ертаев М.А., Тасқымбаева С.М., Қаратаева Ф.М., 2020. Aknurpress / https://aknurpress.kz/reader/web/2667
5. Әлеуметтану. Тесленко А.Н., Сембина Ж.Ж., Аязбаева А.Т., 2019. Aknurpress / https://aknurpress.kz/reader/web/1800
6. Тәжітаева, Р.С. Саясаттану: Электрондық оқулық. - Жетісай: «Сырдария»университеті, 2016. http://rmebrk.kz/book/1151746
7. Ритцер, Д., Степницки, Д. Әлеуметтану теориясы: Оқулық. - 10-басылым - Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 856б. -ISBN 978-601-7943-17-2. http://rmebrk.kz/book/1169728
8. Әлеуметтану. Оқу құралы.- Қарағанды, 2015 ЦБ Aknurpress. Орынбекова Д.С. https://aknurpress.kz/reader/web/1135
9.А.Т. Забирова Қолданбалы әлеуметтану: оқу құралы /Алматы, «Эверо» баспасы, 2020– 208 б. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/537/
10. Биекенов К.Ү., Садырова М.С. Әлеуметтану. Ұғымдар мен баламалар: Алматы. Эверо, 2020 ж.- 400 б. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/108/
11. Социология. Нысанбаев Ә. Жоғары оқу орындарының студенттеріне оқулық. Алматы, 2020. -206 бет. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/729/
12. К.У. Биекенов, С.К. Биекенова, Г.А. Кенжакимова Социология: учебное пособие для студентов вузов. / К.У. Биекенов, С.К. Биекенова, Г.А. Кенжакимова – Алматы: Эверо, 2020.– 472 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/109/
13. Сыдықов Ұлықпан.Саясаттану. – Алматы: «Эверо» 2020. – 132 бет. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/411/
14. Политология. Учебник для студентов высших учебных заведений. Под общей редакцией а.н. нысанбаева. Алматы., эверо.,2020-384с. ttps://www.elib.kz/ru/search/read_book/724/
15. История социологии. Методические указания к семинарским занятиям для студентов специальности «социология» https://www.iprbookshop.ru/17762.html

16. Политология. Учебное пособие https://www.iprbookshop.ru/14385.html
17. Ертаев М.А., Таскымбаева С.М. Социология: Учебное пособие. – Караганда: ТОО «Medet Group», 2022. – 384 с. https://www.aknurpress.kz/reader/web/2847
Г.М. Сергазина, Р.Н. Абылкалыкова / Политология: учебное пособие (2-ое издание). – Караганда: ТОО «Medet Group». – 2019. – 270 с. https://www.aknurpress.kz/reader/web/1788
18. А.Т. Забирова Практическая социология: учебное пособие / Алматы, издательство «Эверо», 182 с., 2020 г. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/539/
Т.Н. Зозуля, С.М. Каримова Политическая модернизация: учебное пособие для студентов и магистрантов специальности «Политология» // Учебное пособие Т. Н. Зо-зуля, С. М. Каримова. – Алматы, 2020. - 220 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/548/
19. Жанпейісова Қ.Д. Саясаттану (сызба және кестелер): Оқу құралы/Қ.Д.Жанпейісова– Алматы: Эверо, 2020. – 100 б. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/330/
20. Горбунова, М. Ю. Общая социология : учебное пособие / М. Ю. Горбунова. — 2-е изд. — Саратов : Научная книга, 2019. — 159 c. https://www.iprbookshop.ru/81033.html
21. Давыдов, С. А. Социология : учебное пособие / С. А. Давыдов. — 2-е изд. — Саратов : Научная книга, 2019. — 159 c. https://www.iprbookshop.ru/81052.html
22. Абдильдина, Х. С. Саясаттану және әлеуметтану : оқу құралы / Х. С. Абдильдина. — Нұр-Сұлтан : Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, 2021. — 96 c. https://www.iprbookshop.ru/127647.html
23. Ильясова, Э. У. Әлеуметтану : оқу құралы / Э. У. Ильясова. — Алматы, Москва : EDP Hub (Идипи Хаб), Ай Пи Ар Медиа, 2025. — 174. https://www.iprbookshop.ru/144837.html
24. Саясаттану : оқу құралы / составители А. А. Иманбаев. — Алматы, Москва : EDP Hub (Идипи Хаб), Ай Пи Ар Медиа, 2023. — 270 c. https://www.iprbookshop.ru/132663.html
25. Tsichlia, Gina. Fat Matters: From sociology to science: Keswick : M&K Update Ltd. 2010 // eBook Collection EBSCO

Негізгі әдебиеттер

Мәдениеттану және психология

1.Көбекова Ж. С. Психология негіздері : оқу құралы / Ж. С. Көбекова. - 2-ші бас. - Қарағанды : ЖК "Ақнұр", 2023. - 190 б.
2.Psychology and cultural studies : teaching guide / ZH. O. Nurhanbaeva [et. al.]. - Karaganda : Medet Group , 2023. - 182 p.
Перевод заглавия: Психология и культурология.
3.Психология и педагогика для студентов медицинских вузов. 1 ч. : учебник / под ред. Н. В. Кудрявой. - Алматы :Эверо, 2017. - 196
4.Психология и педагогика для студентов медицинских вузов. 2 ч.] : учебник / под ред. Н. В. Кудрявой. - Алматы :Эверо, 2017. - 192
Amanova, I. K. Psychology : textbook / I. K. Amanova, A. T. Kamzanova. - Almaty : [s. n.], 2016. - 270 p.
5.Майерс, Д. Әлеуметтік психология= SocialPsychology :оқулық / Д. Майерс, Ж. Туенж ;Қаз.тіл.ауд. Г.Қ. Айқынбаева [жәнет.б.]. - 12- басылым. - Астана :Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 648 б.
6.Аронсон, Эллиот Көпке ұмтылған жалғыз = TheSocialAnimal :әлеуметтік психологияға кіріспе:оқулық / Э. Аронсон ; ауд.Д.Дүйсенбеков [жәнет.б.]. - 11-бас. - Астана :Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 408 б. с. :
7.Көбекова Ж.С. Психология негіздері. Оқу құралы. 2023

8.Асимов М.А., Багиярова Ф.А., Фоменко Т.В., Гончарова И.А. Дәрігердің мінез-құлық моделі. Бихевиористика. Оқулық. Ақнұр- 2023

Қосымша әдебиеттер

Мәдениеттану және психология

1.Игембаева К. С. Психология бойынша практикум : оқу-әдістемелік құрал / К. С. Игембаева. - Қарағанды : ЖК "Ақнұр", 2023. - 172 б
2.Нуржанбаева Ж.О. Психология және мәдениеттану:оқу-әдістемелік құралы / Ж. О. Нуржанбаева, Ғ. С. Айдарбекова, Ә. С. Еркінбекова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2023. - 222 бет с
3.Нуржанбаева Ж.О. Психология и культурология :учебно - методическое пособие / Ж.О. Нуржанбаева, Г.С. Айдарбекова, А.С. Еркинбекова. - Караганда : АҚНҰР, 2023. - 222 бет с
4.Шульц, Д. П. Қазіргі психология тарихы: монография = A Histofyof Modern Psychology : монография / Д.П.Шульц,С.Э.Шульц ; қаз.тіл. ауд.Б.Қ.Ақын [жәнет.б.]. - 11-бас. - Астана :Ұлттық аударма бюросы, 2018. - 448 б. с. : сур.
5.Бекешова, Г. У. Основы психологии: учебно-методическое пособие / - Алматы : Эверо, 2017. - 208 с.
6.Алешанова, Л. В. Темперамент и характер: методическое пособие / Л. В. Алешанова, Н. Б. Смирнова. - Алматы :Эверо, 2017. - 92 с.
7.Ларенцова, Л. И. Взаимодейтсвие врача и пациента: психология гармоничных взаимоотношений: учебно-методическое пособие / Алматы :Эверо, 2017. - 112 с. -
8.Зорин, К. В. Введение в пренатальную педагогику и психологию здоровья: учебно-методическое пособие /. - Алматы :Эверо, 2017. - 76 с.
9.Туркпен-улы, Ж. Основы общей и педагогической психологии учеб.-методическое пособие для студентов высшей школы. - Алматы :Эверо, 2014. - 228 с.
10.Игембаева К.С. Психология бойынша практикум. Оқу-әдістемелік құрал. 2023
11.Сыздыкова А.К. Жеке адамның іс-әрекеті. Әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынас негіздері. Оқу-әдістемелік құрал. 2019

Электронды оқулықтар

Мәдениеттану және психология

1.Медициналық психология. Құдиярова Ғ., ЖарбосыноваБ. , 2019 / https://aknurpress.kz/reader/web/1402
2.Арнайы психология негіздері.Тебенова Қ.С., Рымханова А.Р. , 2019 /ЦБ Aknurpress https://aknurpress.kz/reader/web/1039
3.Жас ерекшелік психологиясы.Бейсенбекова Г.Б., Молдабаева Р.А., Нұрғалиева С.М. , 2019 / ЦБ Aknurpress https://aknurpress.kz/reader/web/1015
4.Психология және мәдениеттану/Нуржанбаева Ж.О., Айдарбекова Ғ.С., Еркінбекова Ә.С. , 2019 ,/ЦБ Aknurpress /https://aknurpress.kz/reader/web/2174
5.Н.В. Кудрявая, К.В. Зорин, Н.Б. Смирнова, Е.В. Анашкина
6.Психология и педагогика для студентов медицинских вузов: учебник / Под ред. профессора Н.В. Кудрявой. – Алматы: Эверо, 2020. ч. II. – 192 с. https://www.elib.kz/ru/search/read_book/2761/
7.Психология (общая): учебное пособие/ Ю.А. Мастобаев.– Алматы: «Эверо», 2020.– 132 с.https://www.elib.kz/ru/search/read_book/592/
8.Психология управления. - Учебное пособие/ Ж.Б. Оспанова. –Алматы: Эверо, 2020 - 168 с.https://www.elib.kz/ru/search/read_book/762/

9.Иргебаева, Н. М. Психология : оқулық / Н. М. Иргебаева. — Алматы : Нур-Принт, 2015. — 525 с.: https://www.iprbookshop.ru/67128

10.Социально-психологические проблемы современного общества в условиях цифровизации: личность, организация, управление : коллективная монография / И. А. Бариляк, И. Р. Бегишев, С. Г. Будева [и др.] ; под редакцией И. А. Бариляк, Е. Д. Короткиной, Е. С. Ребриловой. — Тверь : Тверской государственный университет, 2021. — 358 с.: https://www.iprbookshop.ru/130373

11.Төкенов, Ө. С. Мәдениеттану : жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық / Ө. С. Төкенов. — Алматы : Нур-Принт, 2016. — 355 с.: https://www.iprbookshop.ru/67102

12.Алаш қайраткерлерінің озық идеялары : ғылыми мақалалар жинағы / А. Б. Қожахметов, Ш. А. Ібжарова, М. Джусупов [и др.]. — Алматы : Алматы Менеджмент Университет, 2023. — 232 с.: https://www.iprbookshop.ru/139059

13.Жолдубаева, А.Культурология : Практикум. / Казахский национальный университет им. аль-Фараби. - Алматы: Қазақ университеті, 2014. - 299 с. https://rmebrk.kz/book/1176324

14.Gilliland, T., Dooley, J.Career Paths. Psychology. : Express Publishing, 2017. Gilliland, T., Dooley, J.https://rmebrk.kz/book/1173951

15.Keith E. Whitfield, PhD, Tamara A. Baker, PhD. Handbook of Minority Aging. New York, NY : Springer Publishing Company. 2014 // eBook Medical Collection EBSCO

16.Jean-Marie Robine, PhD, Carol Jagger, PhD, Eileen M. Crimmins, PhD. Annual Review of Gerontology and Geriatrics, Volume 33, 2013 : Healthy Longevity. New York : Springer Publishing Company. 2013. // eBook Medical Collection EBSCO